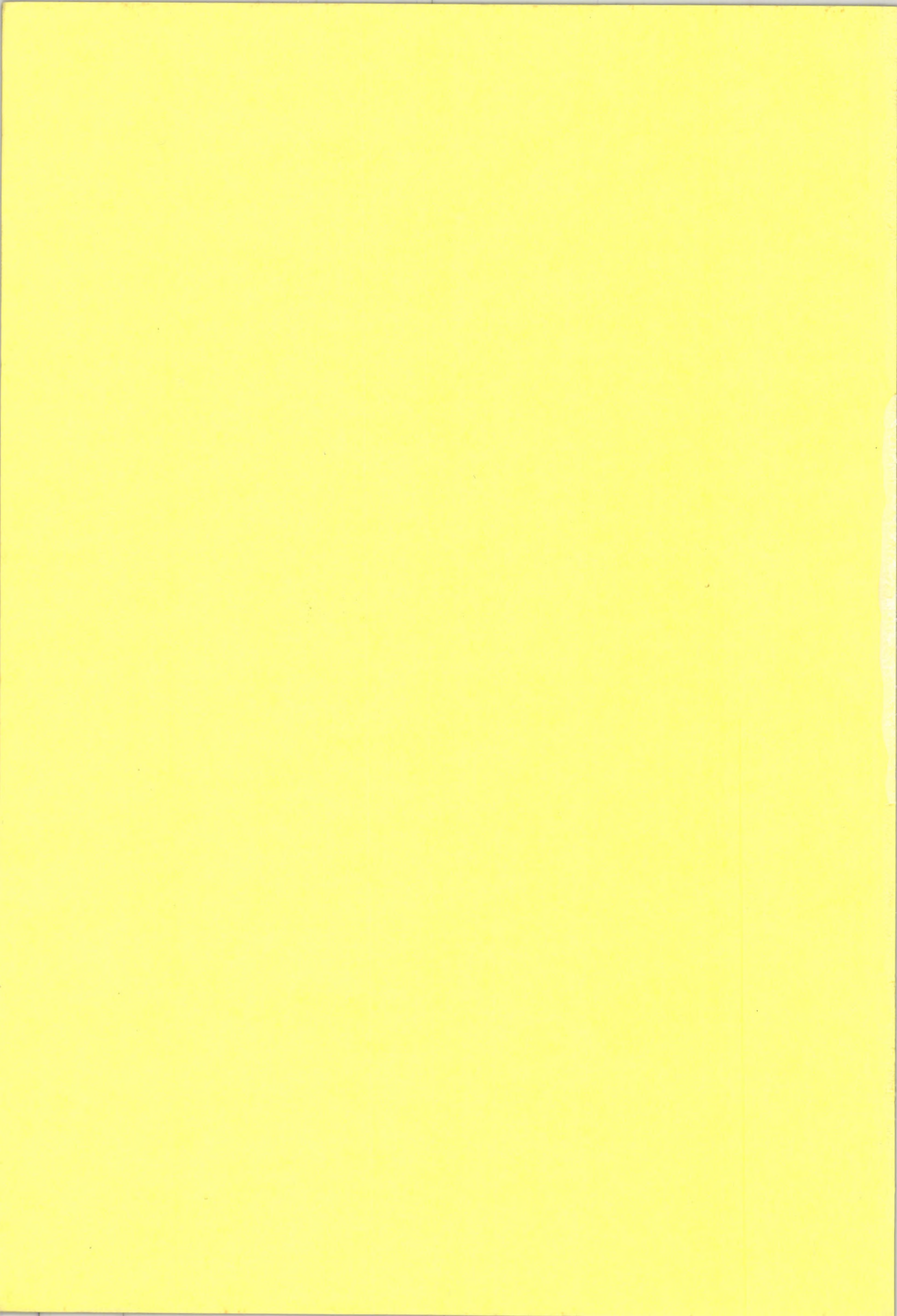

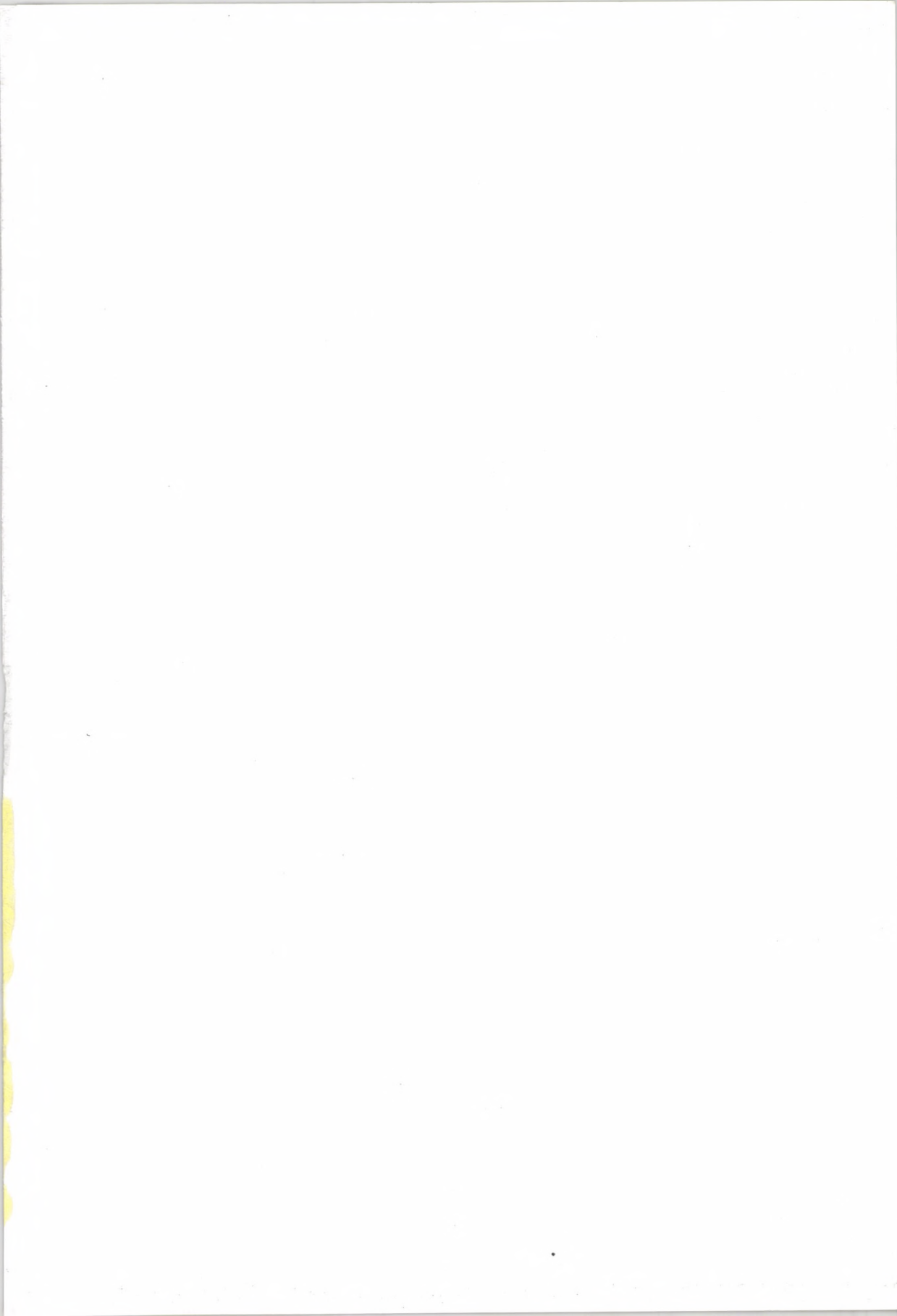
ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LIII.

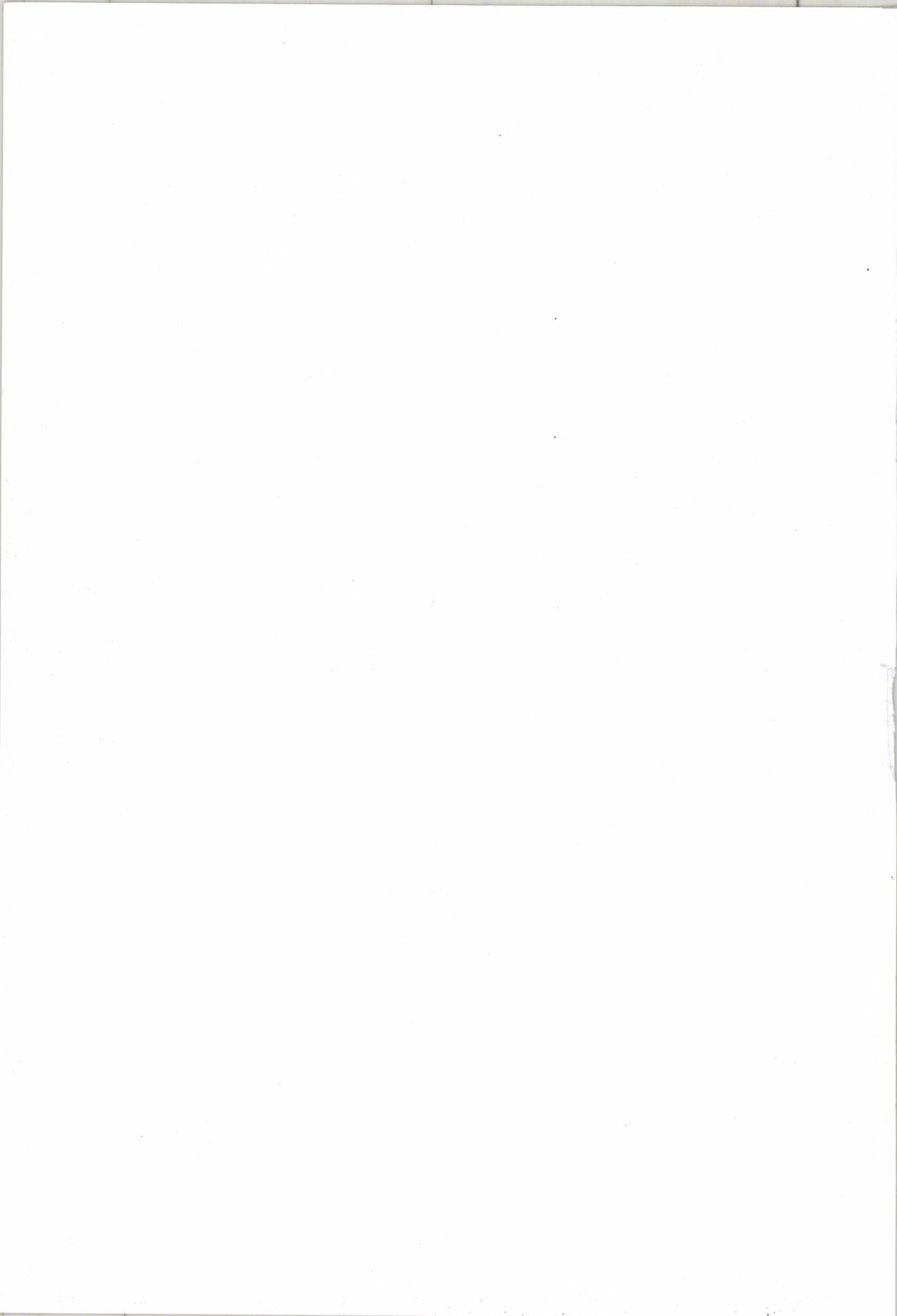
**TÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

IX.

Debreceni Egyetem
Debrecen
2001

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LIII.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

IX.

A Debreceni Egyetem
Történeti Intézetének kiadványa

Szerkesztette:

Takács Péter

DE Debrecen 2001.

ISSN szám: 1217-4602

Történeti tanulmányok

ISSN szám: 0418-4556

Acta Univ. Debr.
Ser. Historica

Felelős kiadó: Prof. Dr. Győry Kálmán

Technikai szerkesztés: VTB Bt. Nyíregyháza

Készült a Debreceni Egyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 350 példányban
Terjedelme: 13,5 B/5 ív

Tartalom

In memoriam Menyhárt Lajos

<i>Szőke Domonkos</i>	
Menyhárt Lajosra emlékezve	5
<i>Orosz István</i>	
A korai orosz parasztság jellegének kérdéséhez	11
<i>Angi János</i>	
Az orosz parasztság a 18. században	21
<i>Neiderhauser Emil</i>	
A rejtélyes uralkodó	33
<i>Tokody Gyula</i>	
A pángermanizmus és a dualista Magyarország	45
<i>Gunst Péter</i>	
A magyarországi földreform	63
<i>Kövér György</i>	
Államosítástól a privatizációig	71
Egy magyar bank útja a 20. század második felében	
<i>Krausz Tamás</i>	
Kutatás közben	83
Megjegyzések a Lenin-tematikához az „új” dokumentumok fényében	
<i>Szekeres Melinda</i>	
Irodalom és politika - antológiák az ötvenes évekből	105
<i>Menyhárt Lajos (1940-1993) műveinek válogatott bibliográfiája</i>	111
(Osszeállította Papp Klára - Surányi Béla)	
<i>Tonhaizer Tibor</i>	
Apokaliptikus váradalmak a középkori Magyarországon	131
<i>Szirácsik Éva</i>	
Fizetések és fizetettek a Divényi uradalom területén 1687-1743	145
<i>Ugrai János</i>	
Diákfegyelem a pataki kollégiumban 1777-1815 között	167
<i>Lévai Csaba</i>	
A progresszivizmus és az amerikai forradalom: Charles Beard az amerikai forradalom eszmeiségéről	185
<i>Lovas Enikő Amália</i>	
Egy polgárcsalád karrierje a 19-20. századi Debrecenben	203

Contents

In memoriam Lajos Menyhárt

Domonkos Szőke

Commemorating Lajos Menyhárt 5

István Orosz

On the characteristics of early Medieval Russian peasantry 11

János Angi

The Russian peasantry in the 18th century 21

Emil Niederhauser

The mysterious ruler 33

Gyula Tokody

Pan-Germanism and Hungary during the age of the Dualism 45

Péter Gunst

The agrarian reform in Hungary (1945) 63

György Kövér

From nationalization to privatization 71

A way of a Hungarian bank in the second half of the 20th century

Tamás Krausz

During research. 83

Remarks on the Lenin-theme in the light of the "new" documents

Melinda Szekeres

Literature and politics – antologies from the 1950s 105

Bibliography of Lajos Menyhárt (Klára Papp - Béla Surányi)

111

Tibor Tonhaizer

Apocalyptic expectations in medieval Hungary 131

Éva Szircsák

Wages and wage-earners in the territory of the Divény lordship
(1687-1743) 145

János Ugrai

Student discipline at the Sárospatak College between 1777 and 1815 167

Lévai Csaba

Progressivism and the American Revolution: Charles Austin Beard
on the ideological nature of the American Revolution 185

Énikő Amália Lovas

The career of a bourgeois family in 19th-20th-century Debrecen 203

IN MEMORIAM MENYHÁRT LAJOS

1940 - 1993

Szőke Domonkos

Menyhárt Lajosra emlékezve

Pontosan emlékszem arra a napra, amikor először találkoztam Menyhárt Lajossal, s arra a hideg januári napra is, amikor utoljára szót váltottunk. A kezdő dátum 1965 szeptembere, s az utolsó alkalom 1993 januárja volt. A két időpont között eltelt csaknem harminc esztendőben nem volt olyan hét, vagy talán nap sem, amikor ne találkoztunk volna. Derűs alakja, mindenkor beszélgetésre és eszmecserére ösztönző megnyilatkozásai legtöbb kollégáját szellemi büvkörébe vonta. Sohasem idegenkedett attól, hogy egy kis diskurzusba kezdjen valakivel.

Nagyon nem szerette a cicomás öltözködést, a szürkés-kék színű pulóver mindig is kellemes ruhadarabja volt. Ehhez ragaszkodott, még „komolyabb” egyetemi oktató korában is. Az egyszerű öltözködés kívánalmát szinte zsigereiben hordozta: öltönyös ruhát csak akkor viseljen az ember - vallotta Menyhárt Lajos -, ha arra igazi ünnep kínál alkalmat. (Egyetemi előadásain azonban természetesnek tartotta, hogy hallgatósága iránti tiszteletét a komoly szakmai színvonal mellett szürke ünneplő öltönyével is kifejezze.) Véleményének szinte szimbolikus jelentése van: az egyértelmű, világos, logikus kifejezésmódra és a szerénységre való törekvés mindenben, a szellemi tevékenységben és a mindennapi gyakorlati életben egyaránt.

A sűrű rendszerváltásokkal terhelt huszadik században Menyhárt Lajosnak is meg kellett élni megannyi változást. A sors nem volt hozzá igazán kegyes, „fronti” gyerek volt, de elsőiskolás lépéseit már az új rendszerben tette, tehette meg. Mindez döntőnek bizonyult egész életére, világszemléletére és társadalom-értelmezésére is. Úgy tudom, az egyetem oktatói karának szűkebb köréből, mélyebbről talán kevesen indultak, nagyobb utat a magas szintű kutató-munkásságig kevesen tettek meg, mint Ő. Ennek a ténynek Menyhárt Lajos volt leginkább tudatában, ezért a bizonyítás és a teljesítés kényszere talán senkit sem gyötört jobban nála. Mindig is vallotta, hogy a megszerzett tudást vissza kell forgatni a szűkebb környezetbe.

Leggyakrabban használt kifejezése az „értelmiség” fogalma volt, sajátosan menyhártos formában, amely a nélkülözhetetlen szaktudás megszerzése mellett

ugyanolyan fontosnak tartotta a gerinces kiállást és a szolgálatot. Háromosztatú életének fő hangsúlyát mindig is a *szolgálatra* helyezte. Életfelfogása és értékrendje legfontosabb területének az oktatást és a tanítást tartotta. Ugyanakkor meggyőződéssel vallotta: nincs eredményes oktatás önálló kutatásra alapozott biztos tudás nélkül. Mindezekre az elvekre épült az az aktív közéleti szerepvállalás, amely Menyhárt Lajost életútján haláláig elkísérte. Ízig-vérig közéleti ember volt, akit személyes sorsa, - szinte küldetés-szerűen - a legkényesebb szerepekbe is belekényszerített. Egykori tanítványai is úgy emlékeznek rá, mint aki soha sem került az ún. kényes helyzeteket és kérdéseket. Pedig azokból igazán tengernyi adódott, hiszen Menyhárt tanár úr a Szovjetunió és Oroszország történetét kutatva és oktatva, hallgatói kérdésekkel szorongatva sokszor került ilyen helyzetbe.

Hadd idézzünk egy kevésbé ismert francia mondást, miszerint az élet nagy pillatánai nem pártirodákban, nem a hajbókoló parlamentben, hanem inkább sörpultoknál, apró műhelyekben, munkahelyi irodákban, zsúfolt tanári szobákban játszódnak le. Ez a megállapítás minden bizonnyal Oroszország történetére is vonatkoztatható, s ennek megjelenítését Menyhárt Lajos is fontosnak tartotta. Tudták ezt hallgatói is, ezért fordultak hozzá őszintén kérdéseikkel, felvetéseikkel a mindig pezsgő hangulatú szemináriumokon.

Amikor arról töprengök, - immáron a mérlegelésre is alkalmat adó történeti idő távlatából keresve a választ, miként lehetne alakját, személyiségét, szellemi és politikusi habitusát legmarkánsabban megrajzolni - úgy érzem igen nehéz feladatot vállaltam, hiszen a felettünk elsuhanó idő és a rövid, egy évtizedre leszűkített ún. rendszerváltási folyamat alaposan összekeverte azokat az értékeket, melyeket korábban kikezdehetetlennek tartottunk.

A modern politikai korban alakuló értelmiségi karrierök mindig többosztatúnak bizonyultak. Még egy nem túl hosszú időre terjedő emberi életszakaszban is rendszerváltások sokasága zajlott, próbára téve egyéni értékrendet, politikai, és nem utolsó sorban szakmai meggyőződést. Mint köztudott, ezek az utak rendszerint *háromosztatúak* voltak, a harmadoló szakaszok a magyar történelem XX. századi nagy fordulóihoz kötődtek, mint pl. a monarchia felbomlása, a II. világháború vége, s legutolsó szakaszhatáráként a 80-as, 90-es évekhez kötődő politikai-hatalmi átrendeződés. Menyhárt Lajos esetében ez kettős szakaszra szűkült, hiszen életkorából adódóan az 1945 utáni korszak teremtette számára az indulás lehetőségét, s élete delén kellett szembenéznie azzal a változással, amelyet maga is régen időszerűnek tartott, de amelyet által felszabadított - több tekintetben ellentmondásos - indulatokat nem volt könnyű feldolgoznia.

Mégis hadd fogalmazzam meg: Menyhárt Lajos „háromosztatú” ember volt. Erre predestinálta szociális-családi öröksége, a mélyről jöttek iránti emberi tisztelete, s egyfajta messiánisztikus küldetéstudata, hogy az elesetteken minden

körülmények között segítenie kell. Elsődlegesen olyan kritikai értelmiséginek és oktatónak ismerhette meg szűkebb környezetét, - köztük e sorok írója is -, aki az oktatói, vagy ahogyan sokszor Ő fogalmazott, a „tanítói” hivatást a legnemesebb mesterségnek tartotta. Előadásaira és szemináriumaira mindig lelkiismeretesen felkészült, de ahogyan én tudom, azokra szinte nem is kellett készülnie, hiszen rengeteget olvasott. A hallgatók olykor meg is tudták „szorongatni”, s Ő szinte el is várta ezeket a kihívásokat.

Egyik „gyengéje” talán Sztálin személyisége, a személyi kultusz jelensége volt, de azt azért „hívó” korszakában is nagyon jól tudta, s erre a felismerésre vezette a viták során tanítványait is: az orosz diktatúra nem kínálta a szocializmus eszméjének ideális megvalósítását. Abban a kérdésben is sokat kellett polemizálnia, hogy az orosz történelem a diktátorok által adta a legizgalmasabb és egyben a legproblematisabb személyiségeket. Egy viszont biztos: hallgatói sohasem álltak fel úgy a szemináriumi padosorokból, hogy ne kaptak volna a tanár úrtól valami maradandó élményt, ismeretet, felvetett kérdéseikre logikus magyarázatot. Egykori hallgatói később is emlegették, hogy olyan irodalmakat ismerhettek meg óráin, olyan felismerésekre, következtetésekre vezette őket, amelyek csak a 90-es évek pezsgő szellemi életét élő Oroszországában válhattak a tudományos élet közkincsévé.

Én soha nem voltam a hallgatója, - milyen furcsa, hogy erre csak most eszmélek rá -, de szinte minden szerepléséről tudtam. Oktatói szerepét és küldetését szinte apostoli hittel teljesítette, a katedrán volt igazán elemében. Minden előadására és szemináriumára alaposan készült, mert tudta, a hallgatóktól esetleg „kényes” kérdéseket kaphat. Minthogy kapott is, csak ízelítőül egyet: Amikor Brezsnyev pártfőttitkár a Kis föld c. munkájáért Lenin díjat kapott, s a nagyon gyenge memoárt, mint rangos irodalmi terméket ismerte el a szakma, a fiaskót a hallgatók előtt sem lehetett védeni és hitelt érdemlően elfogadtatni. Úgy emlékszem, ezen Menyhárt tanár úr is őszintén felháborodott és szégyenteljes politikai lépésnek tartotta.

Az oktatást, mint tevékenységet sohasem egyszerűen csak szakmaként kezelte, sajátos felfogásban úgy értelmezte, hogy a hallgatóból nemcsak felkészült szakembert kell formálni, de olyan értelmiséget is, akinek a „nép” között küldetése van.

Külön kell szólnunk tudósi teljesítményéről. A történelem megértéséhez közelítő XX. századi elmék és nézetek legtöbbször baloldali értékrendben kívánta értelmezni a folyamatok lényegét. Ez az „osztályharcos” szemlélet, ellentétben a leggyakoribb leegyszerűsítéssel, nem a mindenáron megvívandó harc fontosságát tekintette elsődlegesnek, hanem olyan forradalom kieszközölését, amely a legszűkebb néprétegek szociális nyomorának gyors megoldását eredményezheti. Igaz, a klasszikus forradalmak sorát megnyitó kísérlet a nagy francia forradalomhoz köthető, de mint

ahogyan azt a kétszázadik évfordulóhoz kötött megannyi megemlékezés is tanúsítja, nincs mint dicsőíteni abban, ha a forradalom hevületének fenevadjai mindenkit kivégeznek, akik a „nép” ellenségei. A múltszázad-végen a magyar szellemi gondolkodásban nem termelt sok babér annak, aki még mindig a történelem „mozdonyának” tartotta a forradalmat. Menyhárt Lajos szakmai és szellemi értékrendje azonban mindenkor „forradalmi” volt. A történelem lényegének megértéséhez is így közelített. Első összegző munkája, amelyet az 1905-ös forradalomról írt, olyan értékrendben fogalmazódott meg, hogy nincs hatékonyabb eszköz a társadalmi igazságtalanságok orvoslására, mint a sikeresen megvívott forradalom. Tárgyilagos elemzését, tényfeltáró alaposággal megírt történetlátását ma sem kellene megtagadnia. Ma, amikor a langyos reformokkal kikényszerített társadalom-átalakító konzervatív vélekedések egyfajta kordivatot fejeznek ki, csak vérmérséklet kérdése lehet, ki milyen eszközök hatékonyságát fogadja el. A mi kis csúnyácska rendszerváltásos kísérletünk is azért sikeredett felemásra, mert nem csináltunk „forradalmat”, mint ahogyan a rendszerváltós miniszterelnök is számon kérte a társadalomtól. A tanár úr egy olyan forradalomban gondolkodott, amelyet nem lehet a rossz eszmék jegyében elrontani. Amelyet az igazhitű forradalmárok vezetnek, a megvesztegethetetlenek, az eszme és az erkölcs kikezdehetlen bajnokai. S hogy ilyet ne lehetne megcsinálni, azt Menyhárt Lajos nem tudta elképzelni.

Lírai emlék tolul fel bennem. Közös barátunk, a kitűnő tollú újságíró, akit az élet kegyetlenül megszenvedtetett. Sokat voltunk együtt, közös futballozások, s némi slambucfőzés s rásegítő poharazgatás után mindig is felcsendült a „szúrd és vágd, vezesd a parasztok rohamát” strófa. Most visszanezve az évtizedekkel korábbi korszakra, én úgy gondolom, nincs ebben semmi nosztalgia. Ma bizonyos politikai körökben majdhogynem büntetendőnek tűnhet, hogy valaki nosztalgikusan forradalmi attitűdöt emleget. Ez az elmúlt pár esztendő igazán nem volt alkalmas arra, hogy a menyhártos „forradalmi” gondolkodást megértsük. A mesterségesen is felerősített keresztény-nemzeti konzervatív kurzus valójában mindent újratemtett a Horthy-korszakból, ami értékrendben, szimbolikában és erkölcsi mentalitásban egyszerűen feltámasztható. Talán csak a gyászos emlékeztető csendőrséget nem, amely sorra pofozta a népi oldal nem egy akkori képviselőjét, Veres Pétertől Kovács Imréig. Menyhárt Lajos egy olyan XX. századi ideának volt meggyőződéses híve és foglya, amelyben még a forradalom tisztességes értékeket hordozó és teremtő megnyilatkozása volt a történelemnek. Ő mindenképpen így gondolta. A diadalmasan előretörő kapitalizmus kikezdte ezeket az értékeket. Globalizálódó világunk a szivárványos színűre festett európai egységesülést tekinti a jövő egyetlen reményének. Ebben hagyományos értelemben forradalmiságnak már nincs helye, a szociális eszme mint értékrend, s nem mint kétségtelenül sok hibával járó politikai gyakorlat, megszűnt létezni. Menyhárt Lajos egy olyan

forradalmi elméletnek és közösségi értékrendet hordozó eszmének volt a rendíthetetlen híve és hirdetője, amely felett - a jelen értelmezések szerint - „eljárt az idő”. Úgy gondolom azonban, hogy ebben a kérdésben a végső szót még nem mondta ki a történelem!

S hagyjuk utoljára talán a legszimpatikusabb „menyhártos” vonást. A közéleti szereplőt, a politika iszapküzdelseiben megmerítkező embert. Én ebben láttam egyénisége legnagyobb talányát, ezért csodáltam őt a legjobban. Úgy emlékszem, ebben volt a „legnagyobb”. Nem ismertem nálánál elkötelezettebb, tisztább kezű és eszű embert. Nem gyűjtött vagyont, kezéhez „vér” és pénz nem tapadt. Az a hajdúdorogi Akácfa út 6. sz. alatti házikó, ahonnan elindult, s de sokat is visszatért oda, jelképesen és ténylegesen is olyan értéket hordozott, amelyet nem kívánt „meghaladni”. Úgy istenigazából nem volt „népi” alkat. De azt az illyési mondást minden bizonnal ismerte, magunk is sokat élcelődtünk erről. Az ilyen „vidékiek” embernek szorongásos helyzetében akár zsinórmértékül is szolgál, „otthon lenni Versailles-ben és az istállóban” ez az igazi megmérettetés próbája. Nem emlékszem rá, hogy volt-e Párizs környékén, a második hely bizonyosabb. Azt azonban egészen bizonyosan tudom, utóbbi időszakunk közszereplői közül sokan lehetnek Versailles-ben, de úgy viselkednek, mintha csak az istállóig jutottak volna!

Az emlékezés nehéz műfaj, kiváltképpen olyan ember esetében, akinek „eszméi” felett eljárt az idő. Az emlékező erről nem így gondolkodik. Annak az embernek az alakját kívánta megidézni, talán nem túl sikeresen és szavahihetően, akivel maga is messzemenően azonosul. Akire ma is úgy emlékszik, hogy benne a gerinces tartást sohasem zavarta meg a politika széljárása. S az egyetlen járműveként tartott biciklivel ma sem jutna el Nickelsdorfig! S ezért sem Neki kellene szégyenkeznie.

Domonkos Szőke

Commemorating Lajos Menyhárt

Lajos Menyhárt was a lecturer at the History Institute of Lajos Kossuth University, Debrecen for more than 25 years. Among his many diverse interests his field of research was Eastern Europe, Russia and the Soviet Union. His leftist political commitment was rooted in his family background. Even before the political changes of the late '80s he was aware of the deep conflict lying between the academia and socialist politics. Although he suffered it as a human being, he was always willing to discuss the questions deriving from this. He devoted himself to the poor of the human kind, and he was passionately searching for a solution which is historically valid, and, at the same time, moral and in concord with the interests of the needy, the poor.

Orosz István

A korai orosz parasztság jellegének kérdéséhez (11-15. század)

Az orosz függő parasztság kialakulásának és jellegének kérdésében éppen olyan sok homályos pont található, mint más közép- és kelet-európai ország parasztságának múltjában. Ezek egy része abból származik, hogy a források szegénysége, illetve szűkszavúsága miatt nagyon nehéz eldönteni, hogy Európában az első ezredforduló táján megtalálható típusok közül melyikbe sorolható be a Kijevi Rusz parasztsága. A kiváló russzista Menyhárt Lajosra, noha nem vagyok az orosz történelem kutatója – tanáraként – szeretnék azzal is emlékezni, hogy e rövid előadásban a tisztelt szakértő hallgatóság elé tárom a magyar és európai parasztság történetének kutatásában szerzett tapasztalataimat, illetve e tapasztalatok alapján a címben foglalt kérdésre adható válaszokat.

Véleményem szerint a 11. század elején az európai parasztság fejlődési útjának négy variánsát lehetett megkülönböztetni. Az egyik a „klasszikus” nyugat-európai típus, a másik a bizánci, a harmadik az, ami Észak-Európára, a negyedik pedig ami Közép-Európára volt jellemző.

A Római Birodalom hagyományait leginkább a Nyugaton kialakult barbár államok őrizték, amelyek nemcsak a római nagybirtok termelési rendjét, de a hozzákapcsolt társadalmi viszonyokat is átörökítették. E dominium-rendszer legfőbb sajátossága az urasági kezelésben és a paraszti használatban lévő földek kettőssége volt, az egyik oldalon a terra indominitataval, a másikon pedig a terra mansionataval. A terra indominitata megművelésében az ezredfordulóig a telekre nem ültetett szolgák (servi, mancipia) játszották a főszerepet. A barbárok a hódítás során megnövelték ugyan az uradalmak rendjébe nem illeszkedő (katonáskodó) szabadok tömegét (ingenui, liberi), ezek nagy része azonban a 10. század végére már magánurasságok függésébe került, nem is mindig erőszakos úton, hanem önkéntes felajánlkozások révén. A terra mansionata népét részben az urasági függésbe került, lesüllyedő szabadok, és a telekre ültetett, gyakran az uraság termelőeszközeivel ellátott szolgák alkották. Ez az eredet szerint szabadokból és rabszolgák-

ból származó nyugat-európai jobbágyság a 11-13. században egységesült, Franciaországban gyakran a szolga-eredetűek szerződés szerinti felszabadulásával, a szolgaságból származó röghözköttőség megszüntetésével, majd a 14. század második felében és a 15. században a járadékrendszer kommutálódásával elindult a jobbágyságból kifelé vezető úton.¹

Bizáncban, annak ellenére, hogy a császárság a Római Birodalom folytatója volt, a dominium rendszer nem tekinthető általánosnak. A keleti tartományokat a kései császárkorban is a szabad parasztok (georgoi) önálló gazdaságai jellemezték, amelyek állami adót fizettek, de nem voltak magánurasságok hatalmának alávetve. Az ezredforduló előtt az önálló parasztok számottevő része katonáskodó szabad paraszt (stratiota) volt, s az állam e katonákat meg is védelmezte a földesúri hatalom alá kerüléstől. A katonáskodó sztratióták rétegének jelentéktelenné válása az ezredforduló után Bizáncban is új helyzetet teremtett. Kialakult az úgynevezett pronoia rendszer, amelyben a császár a parasztok állami adóját (kanon) engedte át azoknak, akik fegyveres szolgálatot vállaltak. A nyugati beneficium rendszerrel szemben azonban a pronoia nem birtok-, hanem járadékadomány volt, s megmaradt annak akkor is, amikor VIII. Mihály császár a 13. században örökletessé tette. Az adomány tárgya az ekkor már paroikosznak nevezett parasztok (állami) adója volt. A paroikosz azonban többféle bizánci paraszt összefoglaló neve volt. Így nevezték azokat, akiknek saját (állami adó fizetésére kötelezett) birtokuk volt, de adójukat a császári adomány révén nem az államnak, hanem magánföldesuraknak fizették. De paroikosz volt a neve az urasági földön élő szabad eredetű és szolga állapotú parasztnak is.²

Észak- és Közép-Európában valójában a nyugati fejlődési típus variánsait találjuk meg a 10-11. században. Az északi államokban az a szabad parasztság őrződött meg az államalapítás után is, amely a népvándorlás-kori barbárokat jellemezte. Ezek az önálló gazdaságok nem is süllyedtek feudális függésbe a következő századokban sem, mert rendi képviselőt szerezve, az államhatalom szintjén tudták megakadályozni alávetésüket. Azt is mondhatjuk, hogy Dániában, Norvégiában és Svédországban megőrződött az az állapot, ami a germán törzseket a Római Birodalom nyugati tartományainak meghódítása előtt jellemezte.³

Közép-Európának a 10-11. század fordulóján születő államaiban: Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon megtalálható a dominium rendszer, a telekre nem ültetett szolgákkal művelt földesúri gazdaság, de a 11. században még igen jelentős a szabad parasztság is. A változások útja - 2-3 évszázad késéssel - a nyugat-európaiat követte. A szolgákat telekre ültették, a szabad parasztok magánföldesúri függésbe kerültek, s a 14-15. századra megszületett a szolga és szabad eredetűek összeolvadásából az egységes jobbágyság, amely a nyugatihoz hasonlóan a társadalmi emelkedés útján járt egészen a 16. századig, amikor a Nyugattól eltérően visszahullt egy szigorúbb függésrendszerbe.⁴

A Kijevi Ruszt és a későbbi orosz államalakulatokat sokféle társadalmi hatás érte. A varég-varjág államszervezés révén kapcsolatba került az északi államok paraszti világával, a keresztény térítés és a hatalmi berendezkedés révén viszont Bizánccal. Feudalizációja, így a jobbágyrendszer kialakulása viszont egyidőben történt a közép-európai államokkal, azaz elvben nem zárhatjuk ki, hogy a fenti típusok mindegyike hatást gyakorolhatott az orosz fejlődési sajátosságokra. A hosszas mongol fennhatóság mindezeket tetézhette a függésvizonyok ázsiai formáival.

A korai orosz parasztságra vonatkozó legfontosabb forrás, a nyugat-európai VI-VIII. századi „barbár törvénykönyvekkel” vagy szent István törvényeivel sok rokon vonást mutató „Russzkaja Pravda” nem hagy kétséget afelől, hogy a kijevi állam népének fontos alkotó elemét jelentik a szabadok (muzsi, ljugyi), akik többsége a nyugati vagy bizánci mintának megfelelően bizonyára önálló mezőgazdasági kistermelő volt. A törvény legrégebb (rövid) változata a szabadok meggyilkolása esetében fenntartja a vérbosszú elvét, de ha a családban nem volt senki, aki bosszút állhatott volna, akkor a nyugati barbár törvényekhez hasonlóan a gyilkosnak vérdíjat (40 grívnát) kellett fizetnie a meggyilkolt családjáért. A vérbosszú lehetőségét Bölcs Jaroszláv fiai megszüntették.

A nem szabadoknak, azaz függésben élőknek eléggé széles skáláját találhatjuk meg a korai orosz társadalomban. A korai nyugati barbár államokhoz hasonlóan a fejedelem magas rangú tisztségviselői között is igen sok szolga állapotút találunk (tyiun, mosztnyk stb.). Ezek útja az évtizedek során ugyanúgy, mint nyugaton, az előkelők soraiba vezetett. A nem szabadok döntő többsége azonban a klasszikus (rab)szolgaság viszonyai között élt. Az igazi választóvonal a korai orosz társadalomban is – ugyanúgy, mint a frank, bajor vagy magyar népnél – a szabadok és szolgák között volt. Ezen nem változtat az a tény sem, hogy egyes magasrangú fejedelmi szolgák meggyilkolásáért kétszer annyi térítést kellett fizetni, mint amennyi a szabadok 40 grívnát kitevő vérdíja volt.

A szolgának nem volt vérdíja (vira), de volt ellenértéke (urok). A holopért például 5 grívnát (öt ökör árát), dajkáért vagy nevelőért még ennél is többet, 12 grívnát kellett térítésként fizetni megölésükkor. Ezt azonban nem a szolga hozzátartozói, hanem ura kapta kárának megtérítéséért ugyanúgy, mint a klasszikus antikvitásban.⁵

Minden bizonnyal a rabszolgák legnépesebb csoportját a holopok, illetve cseljagyok alkották. Nehéz lenne eldönteni, hogy a kétféle megnevezés a szolgaság különböző formáját jelentette-e? Font Márta úgy látja, hogy a cseljagyok helyzete azonos volt a holopokéval, a megkülönböztetés alapja a cseljagyok idegen eredete.⁶ Arra is lehetne gondolni, hogy a cseljagy a házi szolga, a holop pedig a mezőgazdaságban foglalkoztatott szolgaparasztt.

A kérdés eldöntése nélkül is választ kell keresnünk arra, hogy a holopok az uraság magánkezelésű földjén dolgozó, saját termelőeszközökkel nem rendelkező, vagy telekre ültetett és önállóan gazdálkodó szolgák? Meg kell jegyeznünk, hogy a 10. század előtt Nyugat-Európában még meglehetősen nagy számban voltak a telekre nem ültetett szolgák is, akik csak a 11. század során kaptak uruktól szolgál-mansiókat. Angliába a 11. század végén a Domesday Book tanúsága szerint a paraszti lakosság 14 %-a szabad paraszt (sokeman), 9 %-a pedig telekkel nem rendelkező rabszolga (serf) volt. Franciaországban sem volt jelentéktelen csoport, s a 11. században is csak lassan szűnt meg a földesúri udvarban élő szolgák (famuli) csoportja. A Közép-Európát is reprezentáló Magyarországról Szabó István mutatta ki, hogy a 13. század derekáig a földesúri magánkezelésű gazdaságok (predium) megművelése rabszolgákkal történt, akiket csak a tatárjárás után kezdtek telekre ültetni.⁷

Minden jel arra utal, hogy a régi Oroszországban az örökbirtoknak (votcsina) volt magánkezelésben tartott része, s amikor kialakult a szolgálati birtok (pomesztje) az is valóságos földbirtokadományt jelentett. Szvák Gyula még a 16. századról is azt állapítja meg, hogy „a majorságot az egész század folyamán szinte kizárólag a holopok művelték meg”.⁸ Méginkább így volt ez a megelőző századokban. A Russzkaja Pravda bővített változata szerint a 12. században a holopoknak volt családjuk,⁹ de ez ekkor még egyáltalán nem jelenti azt, hogy saját földjükön gazdálkodtak volna, azaz bekövetkezett volna Oroszországban is az, ami Nyugat-Európában a 11., Magyarországon a 13. században végbement. Feltételezhető, hogy a holopok a 11-13. századi Oroszországban olyan szolgák, akiknek a társadalmi állapota a 10. század előtti Nyugat-Európa, vagy a 13. század előtti Magyarország szolgálainak helyzetére emlékeztet. Megerősíti e vélekedésünket a holopok társadalmi statusa. V. O. Kljucsevszkij megállapítása szerint az orosz holopok a 15. század végéig a teljes személyi alávetettség állapotában éltek, uruk tulajdonában voltak. Hét olyan kritériumot sorolt fel, amelynek eredményeként a holop állapot létrejöhetett:

1. Fogságba esés révén, azaz ugyanúgy, ahogy a klasszikus antikvitásban Európában, de Ázsiában és Afrikában még a középkor évszázadaiban is, rabszolgákat lehetett szerezni.
2. Ha valaki saját magát eladta holopnak, vagy gyermekkorában a szülei tették vele ugyanezt.
3. Ha egy jobbágytelket használó, szabad eredetű parasztot valamilyen vétség elkövetése miatt a földesúr büntetésből helyez holop állapotba.
4. Ha holptól származik.
5. Ha adóssága megfizetésére képtelen, s a kölcsön fejében kell a szolgáltatást vállalnia.

6. Ha egy szabad úgь lép valaki személyes szolgálatába, hogy erről a szokásos szerződést nem kötik meg, szintén holop lesz belőle.
7. Végül pedig azáltal is szolga lehet egy szabadból, ha rabszolgánövel köt házasságot.

E hét kritérium közül három már a Russzkaja Pravda bővített változatában is szerepelt (ha valakit megvesznek, illetve eladnak, ha valaki rabszolgánöt vesz feleségül, illetve ha valaki úgь lesz a fejedelem tisztviselője /tyiun, kulcsár/, hogy „erre előzetes megállapodást kötött volna”). A holopok uruk személyes javainak részét képezik, adhatók és vehetők, úgь van értékük, mint a birtok egyéb tartozékainak, s valójában örökösen az úr személyéhez vannak láncolva. A szökött holopot bármikor és bárhonnan vissza lehet követelni, a hatóságok kötelessége a szökött szolgák elfogása és kiszolgáltatása uruknak.¹⁰

A holopok vizsgálatában nem az az igazi probléma, hogy miért van szolgaság Oroszországban a 11. században, hiszen az ezredforduló Európájában még mindennütt van, hanem az, hogy miért maradt meg még a 15-16. században is? Az európai folyamatok időbeli eltolódással történő követése nem elégséges magyarázat, hisz a feudalizáció folyamatában nagyjából Oroszországgal egyidőben induló közép-európai államokban is eltűnt a szolgaság már a 12-13. században. Úgь tűnik, hogy a büntetésből, vagy szerződés nélküli szolgálat vállalásából a holopságnak állandó utánpótlása volt. Az Oroszországban is ismert szolgafelszabadítások, amelyek mögött a felszabadító lelki üdvösségének megszerzése állt (a zadusnűje ljugyi ugyanolyan szabadosok¹¹ mint azok a nyugat-európai libertinusok, akiket pro remedio salutis animae szabadítottak fel uraik), nem tudták megakadályozni, hogy a holopok rétegének ne legyen állandó utánpótlása. A Kijevi Rusz időszakában a zakupok is adósság fejében dolgoztak az uraság birtokán, de a törvény tiltotta a felvett urasági kölcsönt munkájukkal törlesztő zakupok holoppá tételét.¹² Ugyanakkor a kölcsön visszafizetéséig szabad létükre ugyanúgy hozzá voltak kötve az uraság személyéhez, mint a holopok. A zakupok mellett a későbbi korszakokban az úgynevezett szerebrennyikek, majd a bibliai „kabala” kifejezés nyomán elnevezett „kabalnűje ljugyi” tekinthetők az urasági kölcsön miatt szolgaságba kerülőnek. Ezek függése nem volt örökös, utódaik nem lettek szolgák, de 1597-ben törvény mondotta ki, hogy a kabalnűje ljugyi életük végéig akkor is szolgaságban maradnak, ha a kölcsönt visszafizették uruknak (amire egyébként ritkán került sor). V. O. Kljucsevszkij joggal beszélt kabala-holopokról.¹³

A holop állapot változatlanóságát III. Iván 1497. évi és IV. Iván 1550. évi törvénykönyve is bizonyítja. Még mindig lehetőség nyílt arra, hogy valaki nemcsak magát, de gyermekeit és feleségét is adósszolgaságba taszítsa, ha mind ugyanannak a földesúrnak az alattvalói. A falun szerződés nélkül szolgálatba lépők e törvények szerint is holop állapotba kerültek, csak a városiak nem.¹⁴ A szolgaságból va-

ló szabadulásnak mindkét törvénykönyv az úr akaratán kívül csak azt a formáját ismeri, amely szerint szabadságot az a holop nyerhet, aki a tatárok fogságából megszökik.¹⁵

A szolgaság, bár ezt az orosz történetírás időnként igyekezett szemérmesen tagadni, vagy legalább jelentéktelennek nevezni, még a 15-16. századi Oroszországban is valóság volt, sőt – miként Szvák Gyula is hivatkozott rá – a 16. század derekán létszámában még növekedett is.¹⁶

Az azonban kétségtelen, hogy a holopok nem egyedül alkották az orosz parasztságot. A 11. században a már említett muzsi, ljugyi néven emlegetett közsabadok többsége a földművelés térhódításával paraszt lett s ugyanúgy, mint a nyugat-európai közsabadok is, a feudalizálódás során fejedelmi, egyházi vagy magánföldesúri függésbe került. Ezeket a függő parasztokat szmerdeknek, vagy szjabroknak nevezték. Ha az urasági függés valamilyen jogilag megfogalmazott szerződésen (rjad) alapult, akkor a függésbe került szabad neve rjadovics volt. (Valójában a zakupok is rjadovicsok voltak, de a föld mellé kölcsönt – kupa – is kaptak uruktól).¹⁷

A szmerdek, rjadovicsok társadalmi presztizse már a 11. században sem lehetett túlságosan magas, mert a Russzkaja Pravda szerint ugyanannyi volt a vérdíjuk, mint a holopok ellenértéke.¹⁸ Voltak azonban lényeges különbségek a parasztság e két csoportja között. A szmerdek falvakban éltek, amelyek közössége (mír) némi védelmet jelentett, míg a holopok többsége a földesúri udvarok lakója volt, s csak a középkor későbbi századaiban jelentek meg a holopok szórványosan a falvakban is. A lesüllyedt szabadok legfőbb kiváltsága a költözés szabadsága, azaz a 16. század végéig nem voltak uraik személyéhez, és az általuk használt földhöz hozzáncolva. Az a telepítési hullám, amely Európában a 11-13. században óriási parasztmigrációt okozott,¹⁹ Oroszországot is elérte, mert csak így lehetett a lakatlan területeket benépesíteni. A szabad eredetű parasztok elnevezései a 13-14. században: sztarozsilec (helybeli) vagy novoprihogyec (jövevény) arra utalnak, hogy a belső mozgás jellemzője volt e jobbágyrétegnek, a költözés szabadsága a szabad eredetű jobbágyokat elválasztotta a szolgálta parasztoktól.²⁰

Nyugat-Európában már a 11-13. században, Közép-Európában a 13-14. század során nemcsak a szolgálta eredetű parasztok telekre ültetése történt meg, de a két csoport kiegyenlítődése is a szabadok szintjén, azaz a költözés szabadsága minden parasztréteg privilégiuma lett. A szolgálta eredetűek felemelkedtek a szabad eredetűek szintjére. Ezzel együtt szűntek meg a földesúri magánkezelésű gazdaságok, s alakult át a szolgáltatások rendszere is. Valójában ez teremtette meg a felemelkedés lehetőségét.²¹

Oroszországban azonban – úgy tűnik – nem ez történt. Nem tudunk pontos választ adni arra a kérdésre, hogy mikor ment végbe a holopok (szolgálta)telekre

ültetése? Az orosz(szovjet) történetírás utalni szokott arra, hogy a 13-14. században a holopok egy része már nem az urasági udvarban, hanem faluban él, és saját gazdasága van. Ha ez a változás be is következett, a holop társadalmi helyzetében – amint láttuk – emelkedés nem tapasztalható, mert nem szűntek meg a földesúri magánkezelésű gazdaságok, sem a votcsina, sem a pomesztye esetében. Sőt váltságba került a szabad eredetű parasztnak legfontosabb kiváltsága: a költözés szabadsága. III. és IV. Iván törvénykönyveiben kerül először sor a költözés szabályozására, s idejének rögzítésére, az őszi Szent György napot (november 26) megelőző és követő hétre. Általános a történeti irodalomban az a vélemény, hogy a két törvényben nem a költözés engedélyezése a lényeges, hanem az, hogy a szabad eredetű parasztnak másik földesúrhoz távozásának a feltételei megszigorodtak. A központosítás erősítésének jegyében a törvény az egész országra érvényessé vált, s megszüntette a migrációban fellelhető helyi sajátosságokat. Megszabta azokat a fizetési feltételeket, amelyeket az elköltöző köteles volt régi urának teljesíteni. Végül olyan időszakban engedte meg az eltávozást, amikor Oroszországban már kemény tél volt, s a távozó többször is meggondolta, hogy útnak induljon. A költözés megszigorítása a 16. század végén tiltássá vált, s a következő évtizedekben csak arról születtek rendeletek, mennyi az az idő, ameddig a szökött parasztnak vissza lehet követelni urának. Ez az idő 1649-ben a végtelenbe tolódott ki.²²

A szabad eredetű parasztnak a földhöz és a földesúr személyéhez láncolása hasonlóan mutatkozik ahhoz, ami Közép-Európában is bekövetkezett az örökös röghözkötés rendszerének kialakulásakor. A helyzet azonban nem volt teljesen azonos. Oroszországban ekkor született meg először az egységes jobbágyság úgy, hogy a szabad eredetű parasztnak tömegei is belehanyatlottak a szolgaparasztnak állapotába. A „zakreposcsenyie”-nek nevezett folyamat nemcsak a szabad eredetű parasztnak örökös földhöz kötését jelentette, hanem azt is, hogy a jobbágy személyében is az úr tulajdonává vált, mint a középkorban a holop. Adásvétel tárgya lehetett nemcsak a földdel együtt, de föld nélkül is. Az uraság a jobbágycsaládot szétszakíthatta, a gyermeket szülei nélkül is eladhatta. Miként a szolgák, az újkori orosz jobbágyok is csaknem korlátlan rendelkezésű vagyontárgyai lehettek uraiknak. Ha a földesúr jobbágját megölték, urának másikat kellett kapnia helyette. A jobbágy másokkal vagyoni jogi kapcsolatba nem léphetett, adósságát urától kellett követelnie, de az úr adósságát is be lehetett jobbágyain hajtani. Még ingó vagyona is csak urasági engedéllyel volt örökíthető. Mindez alig különbözik a szolgaparasztnak korai középkori állapotától.²³

Miben kell tehát látnunk az orosz parasztság jellegzetességét a 11-15. században? Az említett európai fejlődési utak közül az északi országokat eleve kizárhatjuk. A bizánci minta követésének az orosz társadalom első századaiban van nyoma. A bojárok kezdetben nem földbirtokosok, hanem olyan, a fejedelem udvará-

ban élő előkelők, akik a fejedelmi adóból nyerték járadékukat. Van olyan vélemény, amely szerint a földesúri örökbirtokok csak a mongol uralom időszakában formálódtak meg véglegesen.²⁴ Az orosz fejlődés azonban inkább a közép-európai új államokkal haladt együtt. Azok azonban a 12-14. században megpróbálták elzárkózni Nyugathoz, szabad és szolga eredetű jobbágyságuk a szabadok szintjén egységesült. Oroszország legsajátosabb vonása, bizonyára nem függetlenül a mongol uralomtól és az Európától való elzárkózástól, a szolgák rétegének fennmaradása a 16. századig, aminek legfőbb oka a szolgaságba kerülés utánpótlásának biztosítása volt. Ha megtörtént is holopok telekre ültetése, a magánkezelésű urasági gazdaságok nem tűntek el, mint Nyugaton és Közép-Európában. A 16. században végül Oroszországban is egységesült a jobbágyság, de nem a szabadok, hanem a szolgák szintjén, s ez az orosz jobbágyság történeti útját a 19. századig meghatározta.

Jegyzetek

1. A nyugat-európai parasztság helyzetére: *Werner Rösener*: Bauern im Mittelalter. München, 1987. 214-28.; *Friedrich Lütge*: Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1967. 58-111.; *Marc Bloch*: La société féodale. Paris, 1968. 335-83.; *Georges Duby-Aramand Wallon*: Histoire de la France rurale. Paris, 1975. I. 419-568.; *Makkai László*: Az európai feudalizmus jellegzetességei. Bp. 1978. 89-133.; *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV-XVII. században. Bp. 1963. 13-42.; *Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle 1981. 3. sz. 331-36.; *Sz. D. Szkazkin*: A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Bp. 1979. 190-258.; *Gunst Péter szerk.*: Európa története (Az általam írt: Az új feudális gazdaság, Az új feudális társadalom, és *Papp Imre* által írt Kézműipari „forradalom” és agrárátalakulás c. fejezetek) 68-79., 106-117.
2. *Dimítiri Obolenski*: A Bizánci Nemzetközösség. Bp. 1999. 171-204.; *Orosz István szerk.*: Európa a korai középkorban. Debrecen, 1999. 257-68.; *Georg Ostrogorsky*: Byzantinische Geschichte. München, 1963. 324-453.; *A. P. Kazdan – G. G. Litavrin*: Bizánc rövid története. Bp. 1961. 234-51.
3. *Orosz István szerk.*: i. m. (*Bárány Attila*: A skandináv államok kezdetei) 190-199.
4. *Szabó István*: Jobbágyok, parasztok. Bp. 1976. 62-100.; *Makkai László* i. m. 133-59.; *Szűcs Jenő* i. m. 331-36.
5. *A. N. Kitusin szerk.*: Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. Bp. 1956. 26-30.; *B. D. Grekov*: Az orosz parasztság története a legrégebb időktől a XVII. századig. Bp. 1956. 256-57.; *Perényi József – Dolmányos István*: Szovjetunió története. I. Bp. 1989. 17-19.; *Erdmann Hanisch*: Geschichte Russlands. I. Freiburg im Bressgau. 1940. 41-45.; *B. A. Rübakov red.*: Isztorija SzSzsZR. Moszkva, 1966. I. 511-22.; *Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula*: Ország

- története. Bp. 1997. 38-40.
6. Uo. 40.
 7. Szabó István i. m. 84.
 8. Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula i. m. 140.
 9. A törvény szerint a lopáson ért szolga „feleségét, gyermekeit” nem kell kiadni, csak ha együtt követték el a lopást. A. N. Kitusin szerk. i. m. 30.
 10. W. O. Kljutschewskij: Russische Geschichte. Zürich, 1945. I. 19.
 11. Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula i. m. 39.
 12. Uo. 39. „A zakup tehát eredetét tekintve a legtöbb esetben nemrég még szmerd volt, de elvesztette termelőeszközeit és a gazdasági szükség készítette arra, hogy a nagybirtokosnál munkát keressen”. B. D. Grekov i. m. I. 205.
 13. W. O. Kljutschewskij i. m. 23.; B. D. Grekov i. m. II. 355.
 14. B. A. Grekov: Szugyebnyiki XV-XVI. vekov. Moszkva-Leningrád, 1952. Az 1497. évi törvény 66. cikkelye és az 1550. évi törvény 76. cikkelye. 28. ill. 168.
 15. Uo. 27.
 16. Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula i. m. 140.
 17. B. A. Rübakov i. m. 216., 525.
 18. “A szmerdért és a holopért 5 grína jár” A. N. Kitusin szerk. i. m. 27.; B. A. Rübakov i. m. 535.
 19. B. H. Slicher van Bath: The agrarian history of Western Europe a. d. 500-1850. London, 1963. 155-57.; Richard Krzymowski: Geschichte der deutschen Landwirtschaft. Stuttgart, 1951. 165-72.
 20. B. A. Grekov i. m. (Szugyebnyiki...), 94. Perényi József – Dolmányos István i. m. 39.
 21. Makkai László i. m. 88.; Sz. D. Szkazkin i. m. 258-85.
 22. B. A. Grekov i. m. (Szugyebnyiki...) 1497. évi 57. tc. (O hrisztyanszkom otkaze), 27. Az 1550. évi törvény 88. tc. 172.; Vö. B. A. Rübakov i. m. II. 163.; Erdmann Hanisch i. m. 97.
 23. Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp. 1947. 72-73.; Varga János: A jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767. Bp. 1969. 577. Grekov szerint már Sujszkij 1607. évi ukázában (amely még 15 éves elévülési időt tartalmazott a szökött parasztok visszakövetelésében) „a paraszt szoros függésbe kerül urától és a holopokhoz hasonlóan kezelik.” B. A. Grekov i. m. II. 384.
 24. Orosz István szerk. i. m. (Angi János: A keleti szlávok és a Kijevi Rusz) 282.

On the characteristics of early Medieval Russian peasantry

It is likely even in the light of the scarce early medieval sources that 10th-11th-century European peasant society developed in four different ways. The people of the Western European *terra mansionata* were recruited from either descending freemen or slaves allotted a tenement. In the Byzantine Empire the peasants obliged to do military service and later on to pay state tax did not live under seigneurial villeinage. In the 13th century when Michael VIII made the taxation incomes gained by virtue of military service hereditary, and free peasants were not referred as *pronoia* any longer but *paroikos*, though the hereditary status was pertaining only to the tax, the dues they were assigned as military allowances and not to the person and the landed tenement of the peasant. In Northern Europe (Denmark, Norway, Sweden) the peasantry acquired parliamentary representation as a distinct estate which saves them declining into villeinage. In Central Europe (Bohemia, Poland, Hungary) certain variants of the Western European development were taking shape. It is partly the decline of freemen, partly the allotment of estates to slaves that resulted in the formation of villeinhood in the 13th-14th centuries.

There were freemen (*muzhyi, liudyi*) and slaves (*serfs, holops, tcheliadys*) in the territory of the Kievan Rus as well. Amongst the serfs the *tcheliadys* could have most probably been of foreign origin, as well as a number of the *holop* layer might have also derived of foreign slave population. The *Russkaia Pravda* makes a distinction between these two groups rendering a *wergeld* or blood-money (*vira*) for freemen and price-value (*urok*) for slaves/serfs. The social development of Russian peasantry differs from the European pattern outlined above in the phenomenon that the *holop* serfdom did not disappear.

Angi János

Az orosz parasztság a 18. században*

„[Az oroszok] rabszolgák és jobbágyok valamennyien. Rabszolga voltuk kitűnik abból is, hogy mélyen megalázkodnak mások előtt. Előkelő urak előtt földig hajolnak, fejüket mélyen meghajtják, még a földet is illetik homlokukkal, az uraság lábához borulnak, verésért, büntetésért köszönetet mondanak... Általánosságban rosszul élnek, és nem sokat adnak a házuk tájára... Ezekben bizony igen kevés, bár nekik elegendő felszerelés és bútor találtatik. Többnyire alig három-négy agyagkorsójuk és ugyanennyi agyag- vagy fatáljuk van... A falak csupaszok... Lócán alusznak, télvíz idején pedig a kemencepadkán... Itt fekszik egymás mellett férfi, asszony, gyerek, szolga és szolgálólány.”

(Adam Olearius, 1647)¹

Az orosz társadalom legnagyobb részét a 18. században a különféle paraszti rétegek alkották.² A cári politikában nem voltak jelen a parasztvédelemnek olyan elemei, mint a felvilágosult abszolutizmus mintaállamainak számító Poroszországban vagy Ausztriában. Éppen ellenkezőleg, a korszak az orosz parasztság történetében az életfeltételek szigorodásának, a földesúri kötöttségek szaporodásának, összességében a feudalizáció folyamatának időszaka.³

III. Iván 1497-es törvénykönyvében a szabad jogállású parasztok költözését az őszi mezőgazdasági munkálatok lezárulása utánra, a György napot (november 26.) megelőző és követő hétre korlátozta. A XVI. század végétől – a *pomescsik* ill. *opricsnyik* réteg érdekében – számos korlátozó intézkedés született a költözés felfüggesztése majd megtiltása, ill. a szökött parasztok állami felkutatása és eredeti lakhelyére való visszazállítása terén. Az 1581–92 között végrehajtott összeírások képezték a szigorítások viszonyítási alapját, a tiltó rendelkezések 1592-höz képest határozták meg a visszakövetelés időtartamát, míg 1649-ben ki nem tolták azt a végtelenbe.⁴

Az oroszországi röghöz kötés egyben a parasztság jelentős részének szolgá-
sorba (*holop* státusba) kerülését is jelentette. Ahogyan Szabó István egy tanul-
mányában ezt megfogalmazta:

„A rögéhez kötött jobbágyról a személyiségét elvesztő szolgaként akkor beszél-
hetünk, ha a jobbágy felett a földesúri hatalom olyan jogot szerzett, amely lehetővé
tette a jobbágynek földjétől elválasztottan a maga személyében való elidegenítését,
más birtokos kezére való adását. Az újkori örökösen megkötött jobbágyság szolgál-
ásra való süllyedésének ezen a kiteljesedett mély fokán a földesúr mintegy dologi
jogot szerzett a jobbágyon. Ez a sokszor nálunk is tévesen használt »Leibeigen-
schaft« értelmé: a jobbágy valójában nem a rögéhez volt kötve, hanem ura szemé-
lyes hatalmához, ami együtt járt azzal is, hogy a jobbágyot ura a telkétől bármikor
megfoszthatta, telkétől elkülönülten is elidegeníthette, adhatta-vehette, csereberél-
hette, sőt ezt megtehetette a földesúr jobbágysai családtagjaival is.

Ezt a szolgáltatásra alázuhant jobbágyrendszert az újkori röghözkötések orszá-
gaiban csupán Oroszországban lehet megtalálni. A jobbágy a szabad költözködési
jog elvesztése után csak itt volt a maga személyében földje nélkül is eladható. A
jobbágyot tehát adták-vették, cserélték személyi dologként, a megölt jobbágyért egy-
szerűen másikat kellett családostul adni s a szökött jobbágyot magához fogadó bir-
tokosnak a jobbágyon kívül még egy másik, utóbb már négy jobbágyot kellett adni
a károsult földesúrnak. Az orosz jobbágynek ez a személytelen dologi kezelése nem
tisztelte a családi köteléket sem: a földesúr elidegeníthette a jobbágy családjának
egyes tagjait is.”⁵

A 18. századi orosz parasztság a földesuraságuk személye tekintetében négy
nagy csoportra volt osztható, mely csoportok egyúttal jogi kategóriák is voltak:

- 1) földesúri parasztok (*pomesicsji*) – ha nemesi személy volt az uruk;
- 2) korona- vagy állami parasztok (*kazennüje* vagy *goszudarsztvennüje*) – főként
a IV. Iván óta Moszkvához csatolt, meghódított területeken, koronabirtoko-
kon éltek;
- 3) udvari parasztok (*dvorcovüje* vagy *ugyel'nüje*) – ha a cári család magánbirtokain
éltek;
- 4) és egyházi, majd a szekularizáció után kolostori parasztok (*cerkovnüje* majd
ekonomicseszkije), ha az egyház ill. a Gazdasági Kollégium volt a földjeik
tulajdonosa.

A parasztság számáról közelítőleg megbízható adatokkal rendelkezünk a 18.
századi Oroszországra vonatkozóan.⁶ Ezek ugyan még nem felelnek meg a mo-
dern censzusoknak – az első teljes körű lakosság-összeírás 1857-ben kezdődött,
míg az első modern értelemben vett népszámlálás 1897-ben történt Oroszországban
– de a korabeli állapotokat mégis jól tükrözik.

A 17. századi felmérések és a 18. századi revíziós adatok nyomán az orosz
parasztság számát 1678-ban 8–8,5 millióra, 1719-ben 13–13,5 millióra, 1744-ben

15,6–16,5 millióra, 1762-ben 18,8–20 millióra, 1782-ben 25,2–26 millióra, míg 1795-ben 31,6–32,6 millióra szokták becsülni.⁷

1. táblázat
Az egyes paraszti kategóriákba tartozó férfiak
a 18. századi revíziók alapján*

Paraszti kategória	I. revízió (1719)	II. revízió (1744)	III. revízió (1762)	IV. revízió (1782)	V. revízió (1795)
földesúri (fő)	3 528 722	4 348 873	5 163 287	6 714 331	9 787 802
(%)	53,86	55,80	54,98	53,32	59,97
állami (fő)	1 700 430	2 117 149	2 701 811	3 932 878	4 547 873
(%)	25,95	27,16	28,77	31,23	27,86
udvari (fő)	509 484	429 283	497 204	634 993	520 840
(%)	7,78	5,51	5,29	5,04	3,19
egyházi (fő)	813 741	898 471	1 029 755	1 310 276	1 465 469
(%)	12,41	11,53	10,96	10,41	8,98
Összesen (fő)	6 552 377	7 793 776	9 392 057	12 592 478	16 321 984
(%)	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

*A táblázat *V. M. Kabuzan 1971*, i. m. 67–69, 79–81, 91–93, 103–105 és 115–117. alapján készült. Kabuzan összlakosságra vetített százalékszámait is átszámítottam a paraszti lakosság összességére. Az 1762-es adatokat korrigáltam: kivontam belőle azon területek lakosságát, melyek csak 1772-ben kerültek Oroszországhoz.

2. táblázat
Az egyes paraszti kategóriákba tartozó férfiak
az I. revíziós határok között*

Paraszti kategória	I. revízió (1719)	II. revízió (1744)	III. revízió (1762)	IV. revízió (1782)	V. revízió (1795)
földesúri (fő)	3 193 085	3 781 097	4 401 599	5 104 991	5 617 256
(%)	55,80	56,46	55,36	53,02	54,17
állami (fő)	1 227 965	1 588 559	2 029 585	2 733 447	2 953 039
(%)	21,46	23,72	25,52	28,39	28,48
udvari (fő)	509 484	429 283	493 307	601 454	494 262
(%)	8,90	6,41	6,20	6,25	4,77
egyházi (fő)	791 798	898 471	1 026 930	1 187 654	1 304 794
(%)	13,84	13,41	12,92	12,34	12,58
Összesen (fő)	5 722 332	6 697 410	7 951 421	9 627 546	10 369 351
(%)	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

* A táblázat *Kabuzan 1971*, i. m. 63–65, 75–77, 87–89, 99–101 és 111–113. l. alapján készült. Kabuzan összlakosságára vetített százalékszámait is átszámítottam a paraszti lakosság összességére.

A fejadó kivetése, ill. a revíziók az orosz társadalom 18. századi jogi egységesítése terén is kulcsfontossággal bírt: a legfontosabb választóvonalá lett Oroszhon különféle társadalmi csoportjai között. Aki a fejadó hatálya alá került, az néhány évtizeden belül menthetetlenül lesüllyedt a jobbágy-parasztság soraiba, elvesztette korábbi szabadabb státusát. Nem is maga az adó súlyossága okozta ezt, hanem az ezzel járó revízió alá vétel, ill. az összeírásokban való szereplés következményei: a kollektív felelősség elvének érvényesítése, a költözés és utazás korlátozása, és járulékos teherként a katonai sorozások.⁸ Mindez kettéosztotta a társadalmat, egy szűkebb csoportra, amelyik szolgálattal tartozott, és egy sokkal szélesebbre, amelyik adófizetésre lett kötelezve.

A II. Katalin uralkodása alatt 5,1 millióról 9,7 millióra nőtt magánföldesúri férfi jobbágyok alkották az orosz társadalom legnagyobb létszámú csoportját. Helyzetük is talán a legsanyarúbb volt: nem bírhattak ingatlant, földet, boltot, műhelyt; uruk engedélye nélkül nem vehettek fel kölcsönt, nem köthettek jogilag érvényes megállapodást, nem hagyhatták el a falut, nem állhattak katonának vagy egyházi szolgálatba. Uruk eladhatta őket a földdel együtt vagy anélkül is, egyébként is a teljes joghatóságot gyakorolhatta felettük – egyedül megölni és halálos testi sértést okozni nem volt szabad nekik.⁹

Pénzért elvileg megválthatták magukat, de erre a valóságban alig-alig került sor. A járadékok tekintetében a szakirodalom három nagy csoportjukat különbözteti meg: a főként termény- és pénzjáradékkal tartozó ún. *obrokos* jobbágyokat (II. Katalin uralkodása alatt ez évi mintegy 2–5 rubel lehetett); a főként munkajáradékkal, azaz robottal tartozó ún. *barsinás* jobbágyokat (ez heti 3 nap volt a legtöbb-ször); és a kettővel kombináltan tartozókat.¹⁰ Ezen túl fizették az állami adókat és illetékeket is.

A második nagy paraszti csoportot az állami földeken élő legkülönbélebb eredetű és elnevezésű állami parasztok alkották. A fejadón túl a földhasználatért is fizettek az államnak, aminek összege II. Katalin uralkodása alatt 1–3 rubelre volt tehető. Ezen túl bizonyos közmunkákat is el kellett végezniük, a katonák szállításától kezdve az út- és csatornaépítésig. Ők jelentették a parasztság legkedvezőbb helyzetben élő rétegeit, átlagosan adóterheik a magánföldesúri parasztokénak a felét sem érték el (1 : 21/3).¹¹

Nagyságrendjüket tekintve a harmadik nagy csoportot az egyházi, később a volt egyházi birtokokon élő kolostori jobbágyok alkották. Főként Oroszország északi részén éltek, és nagyon sokféle jogállással rendelkeztek, különféle természetbeni és munkajáradékkal tartoztak. Az egyház nem adhatta el őket sem földdel, sem föld nélkül. A helyzetük stabilabb volt a magánföldesúri birtokokon élő jobbágyokénál, de a szekularizáció után II. Katalin nagy mértékű birtokadományai miatt könnyen kerülhettek földesúri fennhatóság alá. Végül 1786-ban a cárnő feloszlatta a volt egyházi birtokokat kezelő *Gazdasági Kollégiumot*, s a volt egyházi jobbágyok állami parasztokká váltak.¹²

Lélekszámukat tekintve a negyedik paraszti kategóriát az udvari jobbágyok jelentették. A cári család magánbirtokait művelve kezdetben csak kevéssel éltek jobb viszonyok között, mintha magánföldesúri joghatóság alatt lettek volna. Döntő különbséget jelentett azonban, hogy uruk fizikálisan nem volt jelen, így gyakorlatilag mentesültek mindazon megaláztatás alól, ami osztályrészüik lehetett volna, ha más földesúr birtokán élnek. A 18. században azután folyamatosan csökkentek robotterheik, és a század végére már az állami parasztokéhoz közelített helyzetük.¹³

3. táblázat
A parasztság és a földesúri jobbágyság aránya
az I. revíziós határok között*

Revízió	Időpont	Férfilakosság	Parasztság	%	Földesúri jobbágyság	%
I	1719	6 345 101	5 722 332	90,19	3 193 085	50,32
II	1744	7 399 546	6 697 410	90,51	3 781 097	51,10
III	1762	8 436 779	7 951 421	94,25	4 401 599	52,17
IV	1782	10 474 815	9 627 546	91,91	5 104 991	48,74
V	1795	11 352 774	10 369 351	91,34	5 617 256	49,48

*A táblázat *Kabuzan 1971*, i. m. 63–65, 75–77, 87–89, 99–101 és 111–113. l. alapján készült, a számítási hibákat korrigáltam. V.ö. *Isabel de Madariaga*: "Catherine II and the Serfs. A Reconsideration of Some Problems", *Slavonic and East-European Review*, Vol. LII. (1974), No. 126. 36.

Mint már említettük, a század folyamán jelentősen haladt előre az orosz parasztság feudalizációja. Jóllehet II. Katalin alatt ebben nagy eredményeket értek el, a fenti táblázatból láthatjuk, a parasztság jelentős része még a 18. század végi Oroszországban sem állt közvetlen magánföldesúri függésben. A feudalizáció főként a katonáskodó (s így a határvidékeken élő) parasztság körében haladt előre a legdinamikusabban, míg a központi területeken – ez bármennyire meglepő is – a jobbágyság aránya továbbra sem haladta meg a lakosság 50%-át.

Ezen túl a földesúri joghatóság alá tartozó parasztok legnagyobb része sem személyesen tartozott járadékokkal urának, hanem azon paraszti közösségen keresztül, amelynek tagja volt családjával együtt. Ezen paraszti közösségeket nevezték *obscsinának*, választott szerveiket *mirnek*.¹⁴ A szót nem könnyű magyarra fordítani, mivel egyszerre volt faluközösség és földközösség, de egyik magyar fordítás sem felel meg pontosan az orosz eredetinek. Az *obscsina* a legtöbbször mintegy 500 lakost tömöríthetett: a legegyszerűbb esetben ez egybe esett a faluval, de előfordult, hogy több apró falu alkotott együtt egy *obscsinát*, vagy hogy a nagyobb falvakban több *obscsina* is létezett egyszerre.¹⁵

Az *obscsina* / *mir* legfontosabb funkcióit így szokták összegezni:

1. *Gazdasági*: A föld periodikus újrafelosztásának (általában 2–15 évenként) és használatának szabályozása, a termelés szervezése a közösen használt földeken. Minthogy a 19. század közepéig a relatív földbőség mellett munkaerőhiány volt, ezért az egyes családok földdel való ellátásánál elsősorban a munkabíró

férfiak számát vették figyelembe. A szokásjog szerint a 18 évet betöltött férfiak egy darab földet kaphattak önálló művelésre, amit a duplájára egészítettek ki, ha megnősült. A szántó mellett felosztották a kerteket, az erdők és legelők használatát is. Egyedül csak a parasztporta (*uszagyba*) a belső telek nem volt a felosztás része.

2. *Adózási*: Az állami és közösségi adóterhek felosztása és összegyűjtése, ide értve nemcsak a termény- és pénzjáradékokat (*obrok*), de a munkajáradékot (*barscsina*) is. A kötelező feladatként kirótt egyéb munkálatok elvégzése (út- és hidépítés, hivatalnokok és foglyok tartományon belüli kíséréte, katonák elszállásolása stb.). Egyetemleges felelősség az adók és kötelezettségek egyes háztartásokra kirótt részének pontos beszedéséért, az adóhátralékok felmérése és nyilvántartása; a katonaaállítási kötelezettség biztosítása, az illetén terhek családok közötti elosztása.
3. *Jogi-igazságszolgáltatási*: A szokásjog alapján a vitás ügyek kivizsgálása (pl. a paraszti ingatlanokat és ingóságokat érintő viták; a kölcsönök, eladás, vásárlás és minden hasonló jogügylet során felmerült problémák; a háztartásokat ért különféle károk kompenzációja) és azon büntetőügyek lefolytatása, melyek még megoldhatóak a helyi szokásjog alapján (kisebb erőszak, ittasság, lopás – de nem tartoztak ide a komolyabb bűncselekmények, úgymint a gyűjtogatás vagy a gyilkosság).
4. *Adminisztratív-rendészeti*: A helyi közrend fenntartása és a közösség általánosan elfogadott normáinak betartatása; a személyi és vagyonbiztonság megőrzése, a bűnmegelőzés; a csavargók, tolvajok, és katonai szökevények letartóztatása; a kisebb bűncselekmények kivizsgálása és a bűnösök őrizetbe vétele, a kisebb vétségek esetén a büntetés kiszabása és behajtása, a bűnös megfenyítése (megkorbácsolása), az adóhátralék behajtása (esetleg ledolgozás útján); az egyes közösségekbe tartozó parasztok számbavétele, adott esetben a nyilvántartásból való törlése ill. másik közösségbe való átírása; természeti csapások és pusztítások esetén a kárelhárítás.
5. *Integratív-védelmi*: A parasztok összetartó erőként való megszervezése, egységes érdekvéonyesítésük biztosítása az állammal, a földesúrral, más obscsinákkal és intézményekkel, vagy akár az egyházzal szemben.
6. *Együttműködési-karitatív*: Kölcsönös segítség nyújtása; élelmiszerellátás éhínség idején; szegények kisegítése; árvák, betegek és idősek gondozása; közös gabonaalapok létesítése stb.
7. *Szabályozó-nevelő és büntető*: A társadalmi ellenőrzés és szocializáció biztosítása, a közösségen belüli fegyelem fenntartása. A választott vezetők megbüntethették a parasztoakat, de eljárhattak a családi problémák esetén is. A mir fenntartotta a szexuális morált és intézkedett a háztartások megosztásakor

felmerült vagyoni jogi kérdésekben is.

8. *Kulturális és oktatási*: A közösségi ünnepek, rendezvények szervezése, a helyi iskolák (ha esetleg voltak) támogatása.
9. *Vallási*: Az egyház és a papság eltartása, a vallási élet szervezése, a vallási ünnepekre és mezőgazdasági rítusokra való előkészületek lebonyolítása.
10. *Kommunikatív*: A kapcsolatok tartása a különféle helyi hatóságokkal, az állam helyi szerveivel és az egyházzal.¹⁶

Az obscsina sikeresen nivellálta a paraszti közösségeket alkotó családok terheit és életnívóját, a különbségek jóval kisebbek voltak az obscsinán belül, mint azokon a területeken, ahol nem volt ilyen szerveződés.¹⁷ Ugyanakkor a kollektív teherkivetéssel jelentősen gátolta az agrárfejlődést, visszafogta a munkamorált, s gyakran hihetetlenül korrupit világot teremtett a mir vezetőinek megvesztegethetősége miatt.

A parasztság belső vagyoni rétegződése máig nem szűnő, politikai motivációktól hemzsegő viták tárgya a történetírásban, különösen az 1861–1914 közötti időszak tekintetében. A mi korszakunkban megfelelő adatok hiányában nehéz adekvát képet adni a paraszti differenciálódásról.¹⁸ Az agrár-közgazdasági elemzések azt mindenesetre egyértelműen bizonyították, a legfontosabb rétegződést elősegítő tényező a családi gazdaság munkaerőoldala volt. Minthogy a paraszti gazdaságok munkaértékesítők voltak¹⁹, így a parasztcsaládok jólétét, gazdagodását mindenekelőtt a rendelkezésre álló munkaerő nagysága szabta meg, ehhez igazodott a művelés alá vont földterület nagysága, a háziipari tevékenység volumene, s ennek eredményeként tudtak állatállományt is vásárolni és fenntartani.

Noha a parasztság állandóan fokozódó kizsákmányolásának szovjet-orosz tétele nem igazolható²⁰, nagy részüknek valóban romlottak az életkörülményeik a 17–18. században. A parasztság nem volt sem politikai közvélemény-formáló erő, sem politikai tényező – ahogyan máshol sem Európában – a 18. században, sorsuk javítása mégis a felvilágosult kormányzati politika egyik fő ismérve lett. A 19. században pedig már az orosz politikai gondolkodás fókuszába is egyre jobban a parasztság felemelésének kérdésköre került.²¹

Jegyzetek

* A tanulmány az OTKA F 030 952 számú projekt támogatásával készült.

1. *Adam Olearius*: Viszontagságos útja az Orosz földön át Perzsiába, Budapest, Gondolat, 1969, 79–82.
2. Oroszország területi- és lakosságnagyságában az újkorban a területi gyarapodások következtében jelentős változások történtek. Általában Oroszország alatt az ún. orosz törzs-területeket értjük, II. Katalin 1775-ös kormányzósági reformjának beosztását használva

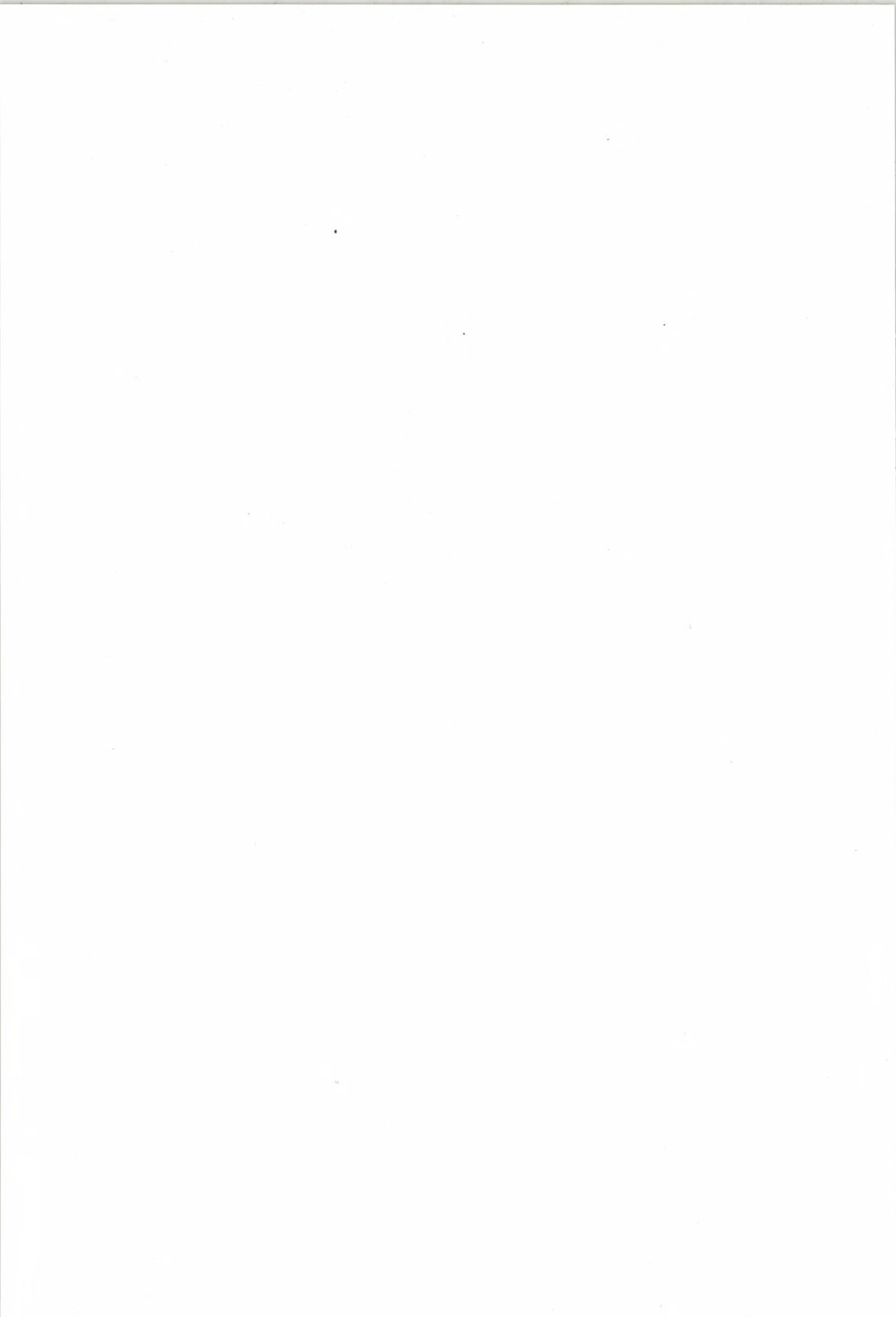
az alábbi 26 európai orosz kormányzóság területét: Arhangelszki, Jaroszlavli, Kalugai, Kazanyi, Kosztromai, Kurszki, Moszkvai, Nyizsnyij Novgorodi, Novgorodi, Olonyeci, Orjoli, Penzai, Permi, Pszkovi, Rjazanyi, Szaratovi, Szentpétervári, Szimbirszki, Szmolenszki, Tambovi, Tulai, Tver'i, Vjatkai, Vlagyimiri, Vologdai és Voronyezsi. Ahol lehetőségünk volt, a különféle adatokat az I. revíziós határok között is megadjuk, mivel ez fedi le a leginkább a törzsorosz területek lakosságát.

3. Jóllehet a folyamatot bele szokták illeszteni az ún. második jobbágyság fogalmába, valójában nem erről van szó. Ez sokkal inkább első jobbágyság volt még csak, és okai is teljesen máshol keresendők, mint a Közép-Kelet-Európában történteknek.
4. *Orosz István*: „Jobbágyköltözés és köznemesség Kelet-Európában a XV-XVI. században”, in *Egyetemes Történeti Tanulmányok XI.* („Acta Universitatis Debreceniensis, Series Historica, XXV.”), Debrecen, KLTE, 1977, 4–6. V.ö. az e kötetben publikált előadásával is.
5. *Szabó István*: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, Budapest, Teleki Pál Tudományos Intézet, 1948, 150; v. ö. *Orosz István* hozzászólásával az ún. régió-vitához, in *Szűcs Jenő – Hanák Péter*: *Európa régiói a történelemben*, („Előadások a Történettudományi Intézetben 3.”), Budapest, MTA Történettudományi Intézet – Országos Pedagógiai Intézet, 1986. 27.
6. I. Péter 1718-ban, az Északi háború alatt rendelte el az adózó férfilakosság összeírását. Minthogy ez nem kellő pontossággal történt s nem vezetett a megfelelő eredményre, így elrendelték annak ellenőrzését, kiegészítését, azaz revízióját. Egészen 1858-ig hivatalosan is így hívták a lakossági cenzusokat. A pontosító rendeletek előírták, hogy írjanak össze “valamennyi férfi parasztot és zsellért, az aggastyánoktól egészen a fiú csecsemőig”. Az ide vonatkozó rendeletek: *Polnoje Szobranije Zakonov Rosszijszkoj Imperii sz 1649 goda, szerija I, Szanktpetyerburg, Tyipografija 2 otgyelenijja Szobsztvennoj Jego Imperatorszkgao Veliceszstva Kanceljarii*, 1830, No. 3245, 3287, 3481, 3492, 3657, 3747, 3817 – V/597, 618–620, VI/1, 119–120, 247, 363–363, 420.
7. Ld. a közölt táblázatokat, valamint v.ö. az alábbi munkákkal: *Sz. V. Voznyeszenszkij*: *Ekonomika Rosszii XIX–XX vv. v cifrah*, tom I., Leningrad, 1924, 17.; *V. M. Kabuzan*: *Narodonaszelenyje Rosszii v XVIII–pervoj polovinye XIX. v.* (po matyerialam revizij) 1963, 152–153, 164–165. 1.; *Uő.*: *Izmenenyija v razmescsenyij narodonaszelenyija Rosszii v XVIII–pervoj polovinye XIX. v.*, Moszkva, Nauka, 1971, 5, 52–54.; *Ja. E. Vodarszkij*: *Naszelenyje Rosszii v konce XVII–nacsale XVIII. veka*, Moszkva, 1977, 64–65, 82, 90, 105–107, 134, 193. Ld. még: *Richard Pipes*: *Russia under the Old Regime*, (“The History of Civilization”), New York, Scribner’s, 1974, 13, 141–170.
8. *Gregory L. Freeze*: “The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History”, *The American Historical Review*, Vol. 91 (1986), No. 1. 21.
9. *V. I. Szemevszkij*: *Kresztyjanye v carsztvovanyie Jekatyerinü II, Szankt-Petyerburg*, 1901, I/214.
10. Uo. I / 54–63. Az itt és a továbbiakban említett összegek alsó értéke az 1760-as évekre, felső értéke pedig az 1790-es évekre értendő. Minthogy közben zajlott le az orosz árforradalom, ez a valóságban nem jelentette a paraszti terhek növekedését.

11. *Jerome Blum*: Lord and Peasant in Russia. From the Ninth to Nineteenth Century, Princeton, Princeton University Press, 1961, 485, 488, 494.
12. *V. I. Szemevszkij*, i. m. 1901, II / 194 skk.
13. Uo. 35–53, 130–140, 151–160.
14. Kialakulásukra, az ezzel kapcsolatos elméletekre és vitákra magyarul ld. *Kövér György*: „Az orosz obscsina történetéhez”, *Történelmi Szemle*, XXI. évf. (1978), 2. sz. 338–354. V.ö. az ott hivatkozott orosz nyelvű irodalommal is. Maguk a parasztok az obscsi-nát *mir*nek nevezték, a művelt emberek *obscsinaként* vagy falusi közösségként (*szel'szkaja obscsina*) emlegették, míg az állami forrásokban a legtöbbször földközösségként (*zemel'naja obscsina*) szerepelt. V.ö. még *Borisz Mironov* új orosz társadalomtörténetének (A Social History of Imperial Russia, Vol. 1., Boulder, Westview Press, 2000) paraszti közösségekről szóló fejezetével, 286–370.
15. *K. Golovin*: Szel'szkaja obscsina v lityerature i gyejsztvityelnosztji, Szankt-Petyerburg, 1887, 13–22. l.; *Moshe Levin*: “The Obschina and the Village”, in *Roger Bartlett* (ed.): Land Commune and Peasant Community in Russia: Communal Forms in Imperial and Early Soviet Society, New York, 1990, 20–35. l.; *Mironov 2000*, i. m., 294–295. l.
16. *Boris Mironov*: “The Russian Peasant Commune after the Reforms of the 1860s”, in *Ben Eklof* and *Stephen P. Frank* (eds.), The World of the Russian Peasant. Post-emancipation Culture and Society, Boston etc., Unwyn Hyman, 1990, 9–10. (a 19. századi jobbágyfelszabadítás kapcsán készült kérdőívek, ill. az azokra adott válaszok nyomán); ld. még *Kövér 1978*, i. m. és a legújabban *Mironov 2000*, i. m. 300–304.
17. *Niederhauser Emil*: „A parasztság – Európában”, in A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914, szerk.: *Szabó István*, Budapest, Akadémiai, 1965, II. köt., 672–673.
18. Az egyetlen általam ismert, az ide tartozó szakirodalomban is hivatkozott korrekt elemzés az 1861 előtti időszak paraszti rétegződésére is a 19. század elejére vonatkozik: *R. M. Vvegyenszkij*: “Harakter pomesicszej ekszpluatacii i bjudzsetü obrocsnüh kresztyjan v 20–40-e godü XIX v.”, *Isztorija SzSzsZR*, no. 3. (1971) 44–57. Minden más beosztás nem a paraszti jövedelmek becslésén, hanem az állatállományon alapul. A 3 vagy több lóval rendelkező gazdaságokat tekintik a szovjet-orosz irodalomban gazdagnak, a 2 lóval rendelkezőket közepesen gazdagnak, és az 1 lovasakat és ló nélkülieket szegénynek.
19. V.ö. *A. V. Csajanov* mindmáig alapvető munkájával: *Organyizacija kresztyjanszkogo hozjajsztva*, Moszkva, C. T. Kooperatyivnoje Izd-o, 1925. [Modern kiadása in: *Uő.*: *Kresztyjanszkoje hozjajsztvo*. Izbrannütje trudü. Moszkva, *Ekonomika*, 194–442.]
20. Ld. pl. *Perry Anderson*: Az abszolutista állam, („Társadalomtudományi könyvtár”), Budapest, Gondolat, 1989, 437–443, ahol a szovjet szakirodalom nyomán az áll, hogy a 17. században az adók megháromszorozódtak, majd 1700–1708 között az átlagos paraszti adók újra megötszörözödtek, s Katalin alatt megintcsak ötszörösükre növekedtek. Ez így együtt – 75-szörös adónövekedés két évszázad alatt – nyilván képtelenség.
21. Ez a kérdéskör foglalkoztatta a leginkább *Menyhárt Lajost* is, ld. kandidátusi értekezését.

The Russian peasantry in the 18th century

The Russian peasantry by the 16th-17th centuries had once for all lost its right to move, and descended to serdom (*holop* status). By the 18th century four basic groups had been taking shape within the villeinage, and due to a frequent control and a more accurate adjustment of the state surveys the number of registered grew from 13 million (1719) to 31-32 million (1796). The peasants were registered in four basic groups. The regular state census registrations categorized seigneurial (53-59 per cent; *pomeshitchyi*), state-owned (26-31 per cent; *kazenniye, gosudarstvenniye*), curial, or domanial belonging to the Tsar (7 - 8.5 per cent; *dvortsoviye, udyelniye*) as well as ecclesiastical, monastic (12.5 - 10.5 per cent; *tserkovniye; ekonomitcheskiye*) villeins. The paper explores how the relationship between the villeins, more precisely this wide society of serfs and their seigneurs/landlords and the state administration system was developing in the 18th century; furthermore, what possibilities they could have in hand for mobility. It also investigates what safeguarding and organizational framework was brought forward by the *obshtchina*, the peasant community and its elected organization, the *mir* in their everyday life as well.

Niederhauser Emil

A rejtélyes uralkodó

Minthogy a világtörténelem számos uralkodóját lehet ezzel a jelzővel illetni, számos uralkodó esetében ez meg is történt. Sietve előre kell bocsátani, hogy ezúttal I. Sándor orosz császárról van szó, aki 1801-1825 között uralkodott.

Már a gyermekkor nehezen kezdődött. Atyja, a későbbi I. Pál császár igen rossz viszonyban volt anyjával, az uralkodó II. Katalin császárnővel. Katalin kifejezetten gyűlölte fiát, aki viszont anyjában saját atyja, III. Péter voltaképpeni gyilkosát látta. Katalin nem is engedte át unokái nevelését az apának, maga vette kezébe. Sándor nevelőjének többek között egy La Harpe nevű svájcit jelölt ki, aki valójában meggyőződéses republikánus volt, a felvilágosodás nagy híve. Sándort is ebben az értelemben igyekezett befolyásolni. Francia filozófusokat olvastatott vele, azokat, akiket nagyanyja is tanulmányozott ifjúkorában. Persze emellett megtanulta a katonáskodást is. Ez élete végéig kedvenc időtöltése volt, a katonai parádék végignézése. Meg nyelveket is kellett tanulnia, meg hittant is persze, ahogy az egy igazhitű keresztényhez illő volt. De valahol lelke mélyén mindvégig maradt valami La Harpe tanításából, aki elsősorban becsületes embert akart belőle nevelni.

Katalin halálával minden megváltozott. Akik vezető politikai szerepet játszottak, most sorra eltűntek. Pál mindent másképp akart csinálni, mint anyja. Sok politikai száműzöttet hazaengedett Szibériából, többek közt a jeles gondolkodót, Ragyiscsevet. Nem mintha gondolataival rokonszenvezett volna. De ha Katalin száműzte, akkor most elégtételt kellett neki adnia. Minden egyéb megfontolástól függetlenül, mert ő, Pál így akarta. Az uralkodói elhivatottságért a trónon ülők ritkán szoktak másokhoz fordulni. De Pál ezt valahol eltűlozta. Végül is több mint harminc éven át rettegett attól, hogy anyja bebörtönözteti. Most kiélvezte az uralkodást. Megkövetelte, ha kikocsizott Szentpéterváron, mindenki szálljon le hintójáról, és térdeljen le előtte. Katalin korában az ilyen dolgok ismeretlenek voltak. Meg olyat is tett Pál, hogy heti három napban maximálta 1797-ben a jobbágyoktól megkövetelhető robotnapot. Ahol addig ennél többet is követeltek, nem

csökkentették a munkaidőt. Ahol viszont ennél kevesebb robotnapot követeltek, ott most áttértek a heti három napra. Jobbágy és földesúr viszonyában eddig az uralkodó, vagyis az állam sohasem szólt bele. A nemesi társadalom ezt is rossz néven vette Páltól. Nagyon ellenezték éles külpolitikai fordulatát.

Pál 1796-ban lépett a trónra, amikor a francia forradalom már túl volt a jakobinus terroron, a polgári rend konszolidációja felé haladt. De azért az európai uralkodók szemében még mindig a levágott fejekkel labdázó szörnyeteg maradt. Már évek óta folyt a háború a forradalom ellen. A vezető hatalom ebben a nagy küzdelemben Anglia volt. Az orosz külpolitika már régóta az angolokkal működött együtt. És ekkor jött a fordulat. Pál - a középkor romantikus rajongója is mellesleg - létrehozta a máltai lovagrend orosz szárnyát. Máltát viszont az angolok szállták meg. Pál ellenük fordult, kiépítette kapcsolatát a francia, elvben még mindig forradalmi kormányzattal. Hamarosan az ennek élére került Bonaparte tábornokkal. Egy nagy kozák lovas-osztagot el is indított az ázsiai pusztaságokon át India ellen, hogy ott támadja meg az ellenséget.

Ez már mindenkinek sok volt. A szentpétervári angol követ, Whitworth kezdett egy politikai csoportosulást szervezni. Ennek célja Pál lemondatása volt. Az éppen Pál által hozott új rend szerint az orosz trón egyenes fiágon öröklődött, vagyis Sándornak kellett trónra lépnie. Az előkészületekbe magát Sándort is beavatták idővel. 1801-ben, amikor cselekedni szándékoztak, az 1777-ben született Sándor elvégre már 24 éves volt. Alkalmas kor a hatalom megragadására. Sándor végül is beleegyezett, de azt kikötötte, hogy atyja életét megkímélik. Ezt meg is ígérték.

Az orosz naptár szerint 1801. március 11-ére tűzték ki a fordulat időpontját. Olyan államcsínynek indult, amilyen a 18. században már akárhány volt az országban. Pál ekkor a Mihály-palotában lakott. Az éjszaka megbízható gárdaosztások látták el a császár őrzését, akik az összeesküvőket be is engedték. Előtte még a szokásos családi vacsora zajlott le. Sándor is ott volt természetesen. A vacsora után a császár visszavonult emeleti hálószobájába. Oda törtek be az összeesküvők, Pahlen gróf, egy balti főnemes, Platon Zubov, Katalin utolsó "hivatalos" szeretője és még néhányan. Pál felfigyelt a zajra, elrejtőzött egy paraván mögé, de megtalálták. Miután az előkészített lemondási nyilatkozatot nem volt hajlandó aláírni, Pahlen rendjelének a szalagjával fojtották meg. Az egyik összeesküvő értesítette Sándort. A remegő fiatalembert megrázta azzal, hogy legyen férfi, mert itt az ideje az uralkodásnak. A nagyközönség reggelre arról értesült, hogy a császárt éjjel szélütés érte. A ravatalon a fojtogatástól vörösre változott arc még hihetővé is tette ezt.

A fordulat tehát megtörtént. Az ország már hozzászokott ahhoz – Nagy Péter óta, hogy Oroszországban az történik, amit Szentpéterváron akarnak. A katonaság és a hivatalnokok mindenütt felesküdték az új császárra. Sietve futárt menesztettek

a kozákok után, hogy forduljanak vissza. Az együttműködés az angol kormánnyal helyreállt. Sándor azonban élete végéig nem tudta elfelejteni ezt az éjszakát. Mindig ott volt a trauma, hogy ő okozta apja halálát. Hiába vigasztalta magát azzal, hogy ő kikötötte Pál életben hagyását. Nem egy későbbi történész ezzel a traumával magyarázta Sándor egész későbbi politikáját. Ez alkalmasint túlzás, de hogy nem jelentéktelen volt az eseménysor hatása, az bizonyosnak tűnik.

Nem sokkal a trónra lépés után az időközben Svájcba hazatért La Harpe meglátogatta egykori tanítványát. Több hónapot töltött a fővárosban. Gyakran beszélgetett Sándorral. Elképzelhető, hogy egykori oktatásaira emlékeztette őt. Alig néhány hónappal a fordulat után Sándor – vele nagyjából egykorú barátaiból – titkos bizottságot hozott létre. Sztroganov, Novoszilcec, Kocsubej voltak a tagjai, meg egy lengyel főúr, Adam Czartoryski, mellesleg Sándor német feleségének a szeretője. Sándor ugyanis sohasem tudta beérni egy nővel. Legkevésbé unalmas német feleségével, Erzsébettel.

Ez a titkos bizottság hetenként legalább egyszer összeült, hogy megtárgyalja azokat a reformokat, amelyekre a birodalom erősítése érdekében szükség volt. Katalin egykori főemberei, akik most mind visszatértek az udvarba, és különböző főméltóságukat visszakapták, a maguk konzervatív szemlélete szerint visszariadtak attól, ami itt készülődött. Az ifjú barátokat csak „jakobinus bandának” titulálták. A kezdeti lendület azonban idővel mégiscsak alábbhagyott. 1803 után már abbamaradtak a heti összejövetelek. Addig sem került rájuk sor hetenként.

Először még a trónra lépés alkalmából kiáltványt kívántak intézni az ország lakosaihoz. Ebben utalás történt volna bekövetkező változásokra, netán valamiféle alkotmányos rendnek a bevezetésére. Az adott pillanatban persze ez még Európában sem volt általános. Végül is ennek a kiáltványnak a kibocsátására nem került sor. Az egész reformkezdeményezés kissé emlékeztet az előző század második felének a nagy vonulatára, a felvilágosult abszolutizmus politikájára. Ez a korabeli Európa perifériáján általános jelenség volt. Lényege érdemben olyan reformok bevezetése, amelyek az abszolutizmus megtartása mellett valójában előkészítik az átmenetet a polgári rendre. Ezzel Sándor érdemben valójába Katalin politikáját folytatta volna.

Azt a „jakobinus banda” tagjai is tudták, hogy az alapvető kérdés az agrárrendszer, a jobbágyok helyzete, amelyen valamit változtatni kellene. 1801-ben megszületett egy rendelet arról, hogy polgárok, vagyis nem nemesek is vásárolhatnak földtulajdont, amennyiben a földön nem ülnek jobbágyok. 1803-ban lényegesebb reform következett. A szabad földművelőkről szóló rendelet. Ennek értelmében a jobbágyok szerződést köthetnek a földesurakkal, és megfelelő pénzösszeg fejében elnyerhetik szabadságukat. Az általuk megművelt földet is megkapják a szerződés értelmében. Ennek megfelelően persze a földesurak, ha egyáltalában hajlandók voltak a szerződésről tárgyalni, jókora összegeket kértek.

Érdemben ez azoknak a jobbágyoknak a számára volt járható út, akik elsősorban nem a földművelésből, hanem ipari mellékfoglalkozásokból éltek meg. Ilyenek nem is kevesen voltak. Csakhogy az egyezkedés mégis a földesurak önkényétől függött. Sándor uralkodásának a végéig 47 153 jobbágycsalád szerezte meg ilyen formában szabadságát és földtulajdonát. Ez az összes magánföldesúri jobbágyosság nem egészen fél százalékát jelentette, vagyis érdemben nem volt megoldás.

A közigazgatás is rászorult volna valamiféle reformra. Itt egy vonatkozásban csakugyan komoly változás állt be. 1802-ben a központi kormányzatban a Nagy Péter óta használt kollégiumi rendszert felváltotta a miniszteri. Nyolc minisztériumot hoztak létre, most már egyszemélyes felelős vezetéssel az addigi kollegiális rend helyett. Csak minisztertanácsot nem hoztak létre. Az egyes miniszterek a maguk hivatalában önállóak lettek, de mindig a császárnak tartoztak beszámolni.

A háború egy időre elvonta a figyelmet a belső ügyekről. Aztán 1807 után, a Napóleonnal való barátkozás idején, erre megint sort lehetett keríteni. Ekkorra a sokféle távozott ifjú barátok helyében egy még csak nem is nemesi származású értelmiségi, M. M. Sziperanszkij lett a változások motorja. Eredetileg jobbágyfiú volt, vezetéknev nélkül. Környezete találta ki családnevét, a latin sperare 'remélni' igéből. 1809-ben nagyarányú javaslatot terjesztett Sándor elé. Voltaképpen az alkotmányos világ felé való átmenetet. A lakosságot három rendbe sorolta. Az első természetesen a nemesség. A második a középrend. Ebbe tartoztak bele a szabad városlakók, de az állami jobbágyok is. Harmadikként a munkásnép rendje, a parasztok, munkások, szolgák.

Az első két rend tagjainak meglettek volna a politikai jogai. Cenzusos alapon választhattak volna képviselőket, négy szinten, végül az Állami Dumába. Ez a császár mellé rendelt tanácsadó testület lett volna. Ezen túlmenően Sziperanszkij a hatalmi ágazatok megosztását is napirendre tűzte, ahogy azt Montesquieutól megtanulta. Ha a miniszteri rendszer az akkori Európában nagyon modern volt, ez a tanácsadó testület még nagyon elmaradt a kortól, amikor már egyes országokban választott parlamentek hozták a törvényeket. Az orosz politikai elitnek azonban ez a nagyon félénk lépés is túl sok volt.

Az ellenzök szószólójaként a korszak egyik jeles irodalmára, N. M. Karamzin lépett fel. Ő is Sándorhoz fordult a régi és az új Oroszországról szóló emlékirattal. Ellenzett mindenféle változást. Az eszményképet Katalin korszakában látta, a változatlanóságban. Az udvar hangadói Karamzin mellé álltak. Sándor elbocsátotta Sziperanszkijt, pedig az általa javasolt államtanács, a törvényelőkészítő bizottság titkára volt. Nem egyszerűen elbocsátásról volt szó. Sziperanszkijnek száműzetésbe kellett mennie. Sándor életében már nem is került vissza a fővárosba. 1812-ben vagyunk, hamarosan egyéb események homályosítják el Sziperanszkij bukásának a szenzációját.

Sándor az angol orientáció híveként került a trónra, és amikor rövid közbizalom után 1804-ben ismét kitört a háború a forradalmi Franciaország és a reakciós Európa között, Sándornak természetesen ott volt a helye.

Az orosz csapatok a cseh tartományokig jutottak el a Habsburg-birodalom védelmében. Az idős orosz hadvezér, M. I. Kutuzov morva területen óvott a csatáról. Sándor azonban ifjonti hévvel és küldetésstudattal sürgette a megütközést. 1805. december 2. volt. Akkor Austerlitznek hívták a falut, amelynek a közelében lezajlott a csata. A helyi múzeum ma is őrzi a csatában elesett orosz katonák ikonjait. Három császár csatájának szokták nevezni, már akkor is úgy nevezték, hiszen a francia, az osztrák és az orosz császár vívta meg. A megsemmisítő vereségtől függetlenül, a két legyőzött császár nyugodtan megvacsorázott egy közeli kastélyban. A protokolltól már akkor sem lehetett eltérni. Igaz, hogy Ausztria heteken belül békét kötött Pozsonyban. A helyét Poroszország foglalta el, amely éppen tíz éve már, távol tartotta magát a korzikai szörnyeteg ellen vívott harctól. Napóleon az oroszokra mért újabb vereség mellett a poroszokat is úgy megverte, hogy területük jó részét el is vette. Abból hozta létre a varsói hercegséget, hogy a lengyeleknek is tegyen egy gesztust, de nem lengyel államot hozott létre. Ez a gesztus Sándornak szólt. A határfolyón, a Nyemanon egy tutajon találkozott a két ellenfél, hogy semleges legyen a terület. Az alapelvekben már ott megállapodtak. Voltaképpen felosztották egymás között Európát. A többi államnak azt kellett tennie, amit Napóleon akart. Angliát csak a tenger óvta meg a behódolástól.

1808-ban Erfurtban ismét találkozott a két császár. Jónéhány vazallus uralkodó emelte az eseménysorozat fényét. A barátság még töretlennek látszott, de már csak látszott. Az ellentétek halmozódtak. Napóleon még 1806 őszén – a megszállt Berlinben – hirdette meg a kontinentális zárlatot, Anglia térdre kényszerítését a vele folytatott kereskedelem tilalma révén. A zárlatot – gazdasági okokból – még Franciaország sem tudta betartani. Oroszországnak nagy károkat okozott, ezért a kormányzat fel is hagyott vele. 1811-ben már tudni lehetett, hogy Napóleon Oroszország megtámadására készül. Kémek ekkor is akadtak.

Napóleon minden vazallusát bekényszerítette a hadjáratba. Ausztriát és Poroszországot is. 800 000 főből állt a nagy sereg. A franciák már kisebbségben voltak. Napóleon az eddigi villámháborúk mintájára képzelte el a hadjáratot. Egy, legfeljebb két csatában megveri az oroszokat, és azok majd békét kérnek. A számítás ezúttal nem vált be. Az orosz sereg élére Kutuzovot kellett kinevezni. Az egyetlen tábornokot, akiben a lakosság is megbízott. Kutuzov a visszavonulás, a kifárasztás híve volt. Persze nemcsak a közvélemény, a császár is sürgetett valamiféle ütközetet. Szeptemberben – mintegy három hónappal a francia betörés után – ez Borogyinónál be is következett. Napóleon ugyan ottmaradt, Kutuzov tovább vonult vissza, a csata mégis döntetlen volt. Még Napóleon is így értékelte utólag. Kutuzov még

Moszkvát is feladta. Napóleon bevonult a városba, amely akkorra már égett. Valószínűleg az oroszok maguk gyújtották fel, bár a kérdés körül még folyik a vita. Napóleon ég mindig a békeajánlatra várt, sőt maga is küldött embert az orosz császárhoz. Csakhogy Sándor akkorra már kijelentette, hogy ameddig idegen csapatok tartózkodnak orosz földön, nem tárgyal békéről.

Napóleon serege maradványaival visszavonult a borzalmas orosz télben. 800 000 helyett valami 30 vagy 40 000 katonára hagyta el az orosz földet. A háború még 1814 áprilisáig folyt, azután 1815-ben néhány hónapra kiújult. Napóleon végül mindkétszer vesztett. Először Elba szigetére kellett mennie. Még császári címét is meghagyták. A második vereség után már a biztos, jó messze Szent Ilona szigetére vitte egy angol hadihajó. Még hat évig élt. Személyével itt már senki sem törődött. Legendája annál előbb volt Európában.

A nap hőse viszont Sándor volt. A győztesek ugyan Bécsben ültek össze mindent elrendező békekongresszusra, nem Szentpéterváron. Az már akkor is messze volt. Meg Ferenc császárnak is volt valamelyes nimbusza, a sok vereség ellenére. A kongresszus hosszú hónapokat vett igénybe. A vezérlő alapelv a teljes restauráció volt. A francia forradalom előtti Európa helyreállítása. A résztvevők közül az okosabbak tisztában voltak vele, hogy ez persze lehetetlen. Sándor és az Ausztriát érélyesen képviselő Metternich kancellár vitték a szót. Sándor állásfoglalásának volt tulajdonítható, hogy a Párizsba visszatért, semmit sem felejtő, és semmire sem emlékező Bourbonok alkotmányt adtak országuknak. Sándor azt is elérte, hogy feltámasztották a lengyel királyságot, persze az utolsó felosztás alkalmával a poroszoknak és osztrákoknak jutott területet Sándor sem tudta visszaszerezni. De ezt a Lengyelországot alkotmányos királysággá tette. Maga is beleszólt a liberális alkotmány kidolgozásába. 1818-ban Varsóban megnyitotta az első választott parlamentet, francia nyelvű beszéddel, és ebben hitet tett az alkotmányos rend mellett. A királyság nagyjából a Napóleon létrehozta Varsói Hercegség, illetve később Nagyhercegség területével volt azonos. A korábbi felosztások során Oroszországnak jutott területeket Sándor sem adta vissza. 1815 után azonban olykor hírek terjedtek arról, hogy erre is hajlandó lenne. Mindez persze nem növelte népszerűségét az orosz „társadalom” belül – így hívták a politikai és társadalmi hangadó elitet. Volt, aki az ősi orosz területek visszaadásától irtózott volna, volt, aki azt kérdezte – persze magában és halkán -, hogy ha a Lengyel Királyságban alkotmány van, ha a balti kormányzóságokban még éppenséggel fennáll a német bárók kezében lévő rendi alkotmány, akkor az anyaországnak miért nem juthat alkotmány.

Szokták azt mondani, hogy Sándor uralkodásának első fele, úgy 1812-ig a reformok jegyében telt el. A második felében viszont ezekről már szó sem volt. Persze erről valójában nincs szó. Kiseb változások még 1812 után is bekövetkeztek. És nem feledkezhetünk meg arról, hogy éppen 1816-1819 során következett be a

nagy fordulat a három balti kormányzóságban, a jobbágykérdés egyfajta megoldása. Végül is a jobbágykérdés, láthattuk, az első hetektől kezdve szerepelt. A nagy probléma itt is, meg mindenfelé, ahol még létezett, a jobbágyság volt, és ez Európának majdnem a felét jelentette 1848 előtt. A felszabadítás legfontosabb kérése az volt, hogy a jobbágyokat az általuk megművelt földdel együtt kell-e felszabadítani, vagyis az egykori jobbágytelket (vagy ami annak felelt meg, hiszen Oroszországban ilyen nem volt) a felszabadult jobbágyok tulajdonába kell adni, vagy pedig maradjon meg a földesurak tulajdonában, hiszen elvben - a jobbágyrendszer korában is - az ő tulajdonuknak számított. Az utóbbi megoldás a polgári rend és a magántulajdon szempontjából is az igazán megfelelő megoldás lehetett. A két mecklenburgi nagyhercegségben a 18. század során végül is ez valósult meg. Az estlandi, livlandi és kurlandi kormányzóságban ugyancsak ezt a megoldást választotta a kormányzat. A személyes szabadságot megkapták az egykori jobbágyok, csakhogy ezúttal voltaképpen földönfutókká is váltak, hiszen a földhöz most már semmi joguk sem volt, mint még a jobbágyrendszer idején. Nem véletlen, hogy a kérdésnek ezt a megoldását csak kevés helyen választották. Ott is ideiglenesnek bizonyult, mint ebben a három kormányzóságban is, ahol néhány évtized múlva majd módosítani kellett a rendezést, és a parasztoknak valamilyen formában biztosítani a földtulajdont. Sándort persze megnyugtathatta az, hogy a jobbágyok személyi függése felszámolódott.

Csakhogy Sándor a bécsi kongresszuson már beleszokott abba a szerepbe, hogy ő Európa legnagyobb hatalmassága. Európában annak kell történnie, amit ő akar. Ez volt az egyik mozzanat, amely a Szentszövetség létrehozására vezetett. A másik Sándornak az egyre inkább előtérbe kerülő vallásossága. La Harpe világias, dekrisztianizált felfogásával Sándor sohasem tudott teljesen egyetérteni. A Katalintól kapott készlet az ortodoxia tiszteletére ugyancsak nem múlt el hatástalanul.

Sándor eredeti elképzelése az volt, éppen a teljes restauráció jegyében (amelyet persze ő akadályozott meg többek között), hogy Európa keresztény uralkodóinak szövetkezniük kell egymással a rend fenntartására, a népek jólétének biztosítása érdekében. Ha úgy tetszik, egyfajta uralkodók (nem nemzetek) szövetsége lett volna ez, amúgy is mindkét esetben államokat jelentett, ahogy mindmáig. Metternich, amikor először elolvasta a Szövetség alapítólevelét, nem tudta, nevensen-e, vagy napirendre térjen fölötte. Végül is persze a pápa, az angol király és a török szultán kivételével valóban minden európai uralkodó csatlakozott a szövetséghez. Többnyire még ott helyben, Bécsben. Persze, ez érdemben csak valamiféle jámbor egyesülés volt. Az igazi hatalmat voltaképpen a még 1814 elején Chaumont-ban Napóleon legyőzése érdekében létrehozott négyesszövetség jelentette: Oroszország, Ausztria, Poroszország és Anglia szövetsége. Céljának elérése után is fennmaradt ez a szövetség. A Bourbonok átátossá szelídült Franciaországa is csatlakozott hozzá. A

béke és a jólét elsősorban az egyes országokban megmutatkozó forrongások, zavargások felszámolását jelentette. Először a német egyetemi ifjúság kezdett rendetlenkedni. Ennek hamar véget lehetett vetni. De az 1820-as évek elején Európa legkülönbözőbb térségeiben mozdult meg a föld, Nápolytól Spanyolországig, sőt Görögorszáig. A szövetség több kongresszuson intézkedett ezekben az ügyekben. 1823-ban meg éppen Franciaországot bízták meg a spanyol forradalom leverésével. Ezt a francia kormányzat ügybuzgón meg is tette.

Sándor lelkiismeretesen részt vett ezeken a kongresszusokon. Tárgyalt, intézkedett, rendelkezett, lelkesedett. Később azt mondta, hogy uralkodása idejének jórészt postakocsin utazva töltötte el. Otthon közben egy időre egy Krüdener bárónő hatása alá került, aki éppen misztikus hajlamait ápolgatta. Míg korábban nem állt távol az ekkor a haladást elősegítő mozgalom, a szabadkőművesség - ha nem is támogatásától, de - megtűrésétől, 1822-ben egyenesen betiltotta oroszországi tevékenységét. Melyik hát az igazi Sándor? Az ifjúkori kísérletezések embere, vagy a keresztény uralkodó?

Amíg a forradalmi megmozdulások nyugaton mentek végbe, Sándor egyértelműen felszámolásuk mellett volt. Csakhogy éppen 1821-ben a görög felkelés jóval fogasabb problémát vetett fel. A görögök a szultán ellen lázadtak fel, vagyis törvényes uruk ellen. A szentszövetségi elvek értelmében akkor be kellene avatkozni. Csakhogy a görögök ortodoxok, egy valláson vannak az oroszokkal. És ez mindjárt más megvilágításba helyezi a lázadást.

Sándor sokáig tépelődött. Végül mégis a hit azonossága volt az erősebb. 1824 őszén javaslatot tett az angol kormánynak. Több, egymástól független kis görög állam felállítására gondolt, a szultán hűbérurasága alatt. A kompromisszum mindkét elvet kielégíthette, de végül mégis a görögök felszabadítása mellett foglalt állást.

A javaslatra Sándor már nem kapott választ. Betegeskedő feleségét kísérte el 1825 őszén a Kaukázusba. Közben a kedvelt hadgyakorlatok és parádék is megvoltak. De megkapta a sárgalázat, és "meghalt Taganrogban", mint Puskin írja róla egyik versében. Talán szimbolikusan tartotta, hogy az enigmatikus császár egy eléggé elfekvő kisvárosban halt meg. A koporsót sietve vitték Szentpétervárra, nehogy esetleg fertőzzön. Erzsébet, betegsége miatt, csak lassabban tudott utazni. Nem is volt ott a temetésen.

Sándornak azonban van még egyfajta utóélete. 1837-ben Szibériában feltűnt egy magát Fjodor Kuzmicsnak nevező sztarec, vándor szerzetes, aki igen öntudatosan viselkedett, rendelkezett. Idegen nyelveket is beszélt, ami a jámbor szerzetesekkel Oroszországban nem szokott megtörténni. Majdnem egy negyedszázadig járta az orosz gyarmatot. A császári családból többen is felkeresték a férfiak közül. Hosszan tárgyaltak vele. Jónéhány levele is fennmaradt. Több írásszakértő szerint alapján véve azonosítható Sándor írásával.

Azután az udvarban akadtak, akik visszaemlékeztek arra, hogy Sándor több ízben is beszélt arról, hogy majd egyszer eltűnik az udvarból, és amikor majd utódja, Miklós végighajtat hintóban Szentpéterváron, ő a tömegből nézi, és boldog lesz, hogy megmenekült az uralkodás gondjaitól. A dinasztia egyik tagja, Nyikolaj Mihajlovics nagyherceg 1912-ben két kötetben írta meg Sándor életrajzát (egyéb történeti munkái is vannak, nem a legrosszabb volt a korszak orosz történészei körében). Ő is ismerte Fjodor Kuzmics történetét. Foglalkozott is részletesen a történet hitelessége mellett és ellene szóló érvekkel, de végeredményben elvetette a történetet. A szovjet történetírás természetesen nem a gonosz cárok történetével foglalkozott, az ilyen bulvárszerű történetek végképp nem érdekelték.

*
* * *

Fjodor Kuzmics történetéről a Voproszi Isztorii című vezető szovjet történeti folyóirat egyik számából értesültem. Akkoriban folyóiratszempléket készítettem a Századok számára. A folyóiratnak, mármint a Voproszinak akkor volt egy eseménytörténeti rovata. A sok halálosan unalmas elméleti értekezés vagy gazdaságtörténeti vagy eseménytörténeti részletkérdés után, amelyek a folyóiratot megtöltötték, egyenesen felüdülés volt ez a rovat, kétségtelenül sok újdonsággal. Konkrétan azt is meg lehetett tudni a Fjodor Kuzmicsról szóló cikkből, hogy valamikor az 1880-as évek első felében III. Sándor felnyitatta I. Sándor koporsóját a Péter-Pál-erődben: a koporsó üres volt.

Akkoriban (végül is 32 éven keresztül) hetenként jártam le Debrecenbe oktatni. Menyhárt Lajost tanítottam. Szemináriumra járt hozzám. Rácز István felfedezettjeként a végzés után már be is került tanársegédként az egyetemre. Hosszú hónapokba telt, amíg sikerült rávennem, hogy viszonozza a tegezésemet. Hetenkint beszámoltam neki, és persze a többieknek is a pesti eseményekről, olvasmányaimról, többek között éppen Fjodor Kuzmicsról. Lajos érdeklődését felkeltette a cikk. El is olvasta (nagyon jól tudott oroszul, pedig a történelem mellett földrajz volt a másik szakja). Ettől kezdve ő is érdeklődéssel olvasgatta a folyóirat eseménytörténeti vázlatait, amelyekre addig ügyet sem vetett. Így függ össze Sándor, Fjodor Kuzmics és Menyhárt Lajos. Talán ez is egy adalék Menyhárt Lajos elévülhetetlen portréjához.

És most vissza a címhez. Rejtélyes személyiség volt Sándor csakugyan? III. Pétertől II. Miklósig végiggondolva az orosz császárok sorát, önként adódik olyan benyomás, hogy egy inkább vagy erősen negatív uralkodó után (III. Péter, I. Pál, I. Miklós, III. Sándor) mindig következik egy inkább pozitív figura (II. Katalin, I. Sándor, II. Sándor, II. Miklós). Nyilván – cum grano salis értendő az inkább pozitív

jelző. Sokáig hozzászoktunk ahhoz, hogy az uralkodók csak gonoszak vagy tehetségtelenek (a magyar és a régi orosz uralkodók közül akadt azért néhány kivétel). A nép történelemformáló szerepe miatt az uralkodók személyével illet nem sokat foglalkozni. Holott éppen az orosz uralkodók kapcsán mindig el kellett szörnyülnödni korlátlan hatalmukon. De hát, ha csakugyan korlátlan a hatalmuk (és bizony megközelítően valóban ilyen volt), akkor mégiscsak fontos történelmi személyiségek, szerepük az ország, a nép, a nemzet történetében nem elhanyagolható. És ehhez hozzátartozik egyéniségük is. Katalinnál a hiúság mellett a nagy intellektus, II. Sándornál a gyenge uralkodói tehetség mellett a kor kihívásainak a felismerése és egyfajta válasz rá. II. Miklósnál az a tény, hogy jó családapa volt, és az uralkodást is valahogy így, családi alapon képzelte el, ami egyénileg nagyon tiszteletreméltónak tekinthető, de a századfordulón már messze nem volt elég egy európai nagyhatalom elkormányzásához.

Ha csak az említetteket vesszük figyelembe, netán a korábbi Romanovokat is, meg a még régebbi cárokat, nem volt köztük is rejtélyes? Persze minél messzebbre megyünk vissza a múltban, annál kevesebb a forrásunk, amelynek alapján ezt megítélhetnénk. De talán még a legvitatottabb, IV. Iván sem nevezhető rejtélyesnek. Lehet klinikai értelemben vett örült, lehet gonosz, lehet nagyon is céltudatos és végeredményben pozitív autokrata, de valami megmagyarázhatatlan rejtély mintha mégsem volna benne.

Sándort nevezték a színlelés mintaképének, elvtelennek, persze velejéig reakciónak, csapodárnak és erkölcstelennek, de ugyanakkor áporodott fundamentalistának, és erkölcsösöznek, meg még sok minden egyébnek is. Mindegyik jelzőben, megállapításban volt valami igazság. Egymásnak gyökeresen ellentmondó emberi tulajdonságok. De egymással összeegyeztethetetlen kormányzati elképzelések is. Nagy elhivatottság tudat, európai küldetés, és belső elbizonytalanodás. Republikanizmus és autokrácia. Az ellentéteket még hosszan lehetne sorolni. A figura sokszínűsége miatt egy inkább pozitív és egy inkább negatív személyiség egyaránt kikeverhető a színekből. A történész szubjektív megfontolásokból számos választ adhat, melyik volt az igazi Sándor. Egyik magyarázat sem egyértelműen perdöntő. Marad: a rejtélyes uralkodó.

The mysterious ruler

A major field of interest Lajos Menyhárt was focussed in was the history of Russia. He was notified from the periodical *Voprosii Istorii* of the mythical history of Fiodor Kuzmitsch, who was identified in the public consciousness and folk legendary with Tsar Alexander I who abdicated the throne and had himself buried. This paradoxical ruler reigned from 1801 to 1825. He could succeed to the throne only by murdering his father. At the beginning of his reign he invited the Swiss tutor of his youth, La harpe and appointed him one of his councillors. However, he finally put an end to the intentions to rule in harmony with the reforms brought forward by the Enlightenment. His commitment to being a monarch was rivalled in his mind with his inner anguish on account of the murder of the tsar and his mystic piety. His ascension to the throne brought about a split-up wit the Francophile foreign policy. He put the Russian diplomacy and the army in favour of English interests. In this way Russia got into conflict with France. In this struggle it was Alexander I that was victorious. It was also his idea and will to establish the Holy Alliance. In the autumn of 1825 the monarch celebrated throughout Europe accompanied his queen consort to the Caucasus, from where only his coffin was brought to St. Petersburg. In the first half of the 1880s Tsar Alexander III had his coffin opened, but found it empty. This was also to nurture the legend further that some Fiodor Kuzmitch who appeared in Siberia in 1837 would have been identical with Alexander I himself. The legend is not justified by facts. What remains to us is a mystery.

Tokody Gyula

A pángermánizmus és a dualizmuskori Magyarország

Pángermánizmuson e cikk szerzője - más, főleg német történészekhez hasonlóan - olyan ideológiai-politikai áramlatot ért, amely a 19. század végén egész Európában elterjedő szociáldarwinizmus porosz-német változataként lépett fel. „A rasszista pángermánizmus, amely világmegváltó szerepet tulajdonított magának - írja az irányzat funkciójáról Hans - Ulrich Wehler német történész - áltudományosan 'álcázott indoklása' volt az expanziós törekvéseknek, s odaadást követelt meg a teuton világműldetéséből fakadó 'magasztos célok' mellett. Az eredetileg korlátozott célokat tartalmazó nemzeti gondolat - teszi hozzá Wehler - ílymódon új célkitűzések, az expanziós törekvések hajtóerejévé alakult át.” A rasszista elmélet ugyanis a Német Birodalom „gazdasági felemelkedését és a tengerentúli területek alávetését úgy tüntette fel, mintha az a nemzet különleges természeti tulajdonságának, tehát faji tulajdonságának lett volna köszönhető”¹

Bár ezekkel a megállapításokkal messzemenően egyet lehet érteni - korábbi munkáimban magam is hasonlóképpen foglaltam állást² - a pángermánizmus történelmi jelentőségére, ideológiai és politikai hatására vonatkozóan Wehler álláspontját nem tarthatjuk teljesen kielégítőnek. Szerinte ugyanis a „rasszista pángermánizmus” közvetlen befolyása Berlin politikájára nem bizonyosodott be, a közvélemény előtt olyasféle „birodalombarát tényezőként” jelent meg, amellyel a kormányok „politikai okokból igen ritkán” szálltak vitába, s amely mindenekelőtt a „közgondolkodást formáló felső- és középrétegekben,” valamint „militáns szervezetekben, mint amilyen a 'Pángermán Szövetség' (Alldeutscher Verband), a 'Flotta-Egyesület' (Flottenverein) és a 'Véderő-Egyesület' (Wehrverein) volt, talált támaszra”³.

Kétségtelen persze, hogy mivel nem pártról, hanem szellemi - politikai mozgalomról volt szó, a hatalmi befolyás és a történelmi szerep legfeljebb csak hozzávetőlegesen mérhető fel. Mindenesetre a mozgalom politikai súlyát jelzi

egyebek között az, hogy a századforduló táján több mint három tucat Reichstag-képviselő tartozott a Pángermán Szövetség tagjai közé, s hogy az egész irányzat meghatározó személyisége a Szövetség megalapításában is vezető szerepet vállaló Alfred Hugenberg, a Krupp-konzern vezérigazgatója volt, aki később, a weimari Németország „sajtókirálya”, a szélsőségesen konzervatív Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei) elnöke, Adolf Hitler támogatója és első kormányának egyik minisztere lett. Számos hasonló kapcsolatot lehetne még felsorolni, nem csupán egyes személyekhez, hanem más német nacionalista szervezetekhez kötődőket is, részben a szóban forgó korszakban elért politikai befolyás, részben pedig annak bizonyítására, hogy a pángermánizmus a legfontosabb prefasizta, a nácizmust főleg ideológiailag előkészítő irányzat volt. E tanulmány témája szempontjából azonban elsősorban annak a tevékenységnek volt kiemelkedő jelentősége, amelyet a pángermán szervezetek a külföldön élő németiség megnyerése érdekében fejtettek ki.

Számottevő eredményt természetesen főleg ott lehetett elérni, vagy legalábbis remélni, ahol nagyobb számú német lakosság élt, s amelyet évszázadok óta állandó kapcsolat kötött össze a Német Birodalom tartományaival, egyes csoportjai pedig közvetetten vagy közvetlenül érdekeltek voltak a Berlinből irányított expanzíós törekvésekben. Elsősorban tehát a szomszédos Osztrák-Magyar Monarchiában, annak is főleg ausztriai tartományaiban, nem kis részt pedig a Cseh- és Morvaországban élő németek jöttek szóba. Annál is inkább, mert Bécsben és általában a szűkebb értelemben vett Ausztriában megkönnyítette a pángermán eszmék terjedését, hogy évtizedek óta, 1848/49 - ig visszamenően, élt a német nemzeti egység gondolata, s hogy csaknem egy időben a Német Birodalomban fellépő Pángermán Szövetséggel önálló erővé szerveződött Bécsben Georg Schönerer vezetése alatt az osztrák német nemzetiek szélsőségesen nacionalista szárnya. Mégpedig a berlinivel lényegében azonos rasszista ideológiai alapon és hasonló politikai végcélal, azaz Nagynémetország és európai hegemoniájának megteremtése szándékával.

Mindamellet a két „testvérirányzat” között komoly nézeteltérések is voltak, különösképpen az Osztrák - Magyar Monarchia jövőjére és a nagynémet expanzíós tervek megvalósításában betöltendő szerepére vonatkozóan. Ennek megvilágítása céljából utalnunk kell arra, hogy a Pángermán Szövetség 1891-ben voltaképpen azért jött létre, mert a gyarmati terjeszkedésben egyre inkább érdekeltté vált német vezető gazdasági és politikai körök szembekerültek azzal a politikával, amely Bismarckra hivatkozva még a „vaskancellár” kényszerű lemondását követően is az európai kontinensre akarta Németország hatalmi igényeit szűkíteni.

A közvetlen indítékot a Szövetség megszervezésére az a tiltakozás szolgáltatta, amelyet az előző évben megkötött német - brit Helgoland - Zanzibár egyezmény

váltott ki. Ez ugyanis kelet-afrikai német gyarmati birtokok átengedését írta elő az akkoriban még értéktelennek tartott Északi-tengeri szigetekcske fejében, amely azonban később - mindkét világháború idején - a német flotta igen fontos támaszpontja lett. Így tehát a pángermán, pontosabban alldeutsch, azaz minden német - ideértve a tengerentúliakat is - összefogását meghirdető szervezet voltaképpen a gyarmati terjeszkedést és a néhány évvel később „hivatalosan” is felvállalt német világpolitikát követelő körök szócsöveként kezdte el tevékenységét.

A Szövetség azonban még pályájának első évtizedében sem szűkítette le igényeit a tengerentúli expanzióra, a különböző pángermán írások, főleg pedig a szervezet később hírhedtté vált hetilapjának, az Alldeutsche Blätter-nek a cikkei már az 1890-es évek kezdetétől hangoztatták a jövőbeni Nagynémetország szükségességét, tervezgették területi elhelyezkedését és mérlegelték várható világhatalmi pozícióját. Általános volt ugyanis az az álláspont, hogy bár a tengerentúli német terjeszkedés elősegíti a Birodalomban élők gazdagságát és jólétét, de a „német népet megillető világpolitikai pozíció” sohasem érhető el és még kevésbé tartható fenn, ha a németiség nemzeti egységét Közép-Európában, azaz „Nagynémetország visszaállítását” nem sikerül megvalósítani.⁴

Következésképpen Ausztria - Magyarország már ezekben a kezdeti pángermán képzelmekben is központi helyet kapott. Hiszen a közép-európai Német Birodalom létrehozásának - miként az egyik korabeli röpirat írta - alapvető feltétele lett volna a gazdasági és államjogi egyesülés a többi „germán állammal, mindenekelőtt Ausztriával, a két németalföldi országgal és Svájjal”.⁵ Ez tehát azt jelentette, hogy Nagynémetország és a dualista Osztrák-Magyar Monarchia két különböző, egymással össze nem egyeztethető dolog volt ezekben a tervekben, Magyarországnak el kellett volna tűnnie, vagy gyökeresen át kellett volna alakulnia ahhoz, hogy a pángermán álmok valóra válhassanak. Ám az osztrák örökös tartományok bekapcsolása a Német Birodalomba, amely egyet jelentett volna a Monarchia felszámolásával, s fel-felmerülő gondolat volt már Bismarck idején is, a hivatalos német diplomácia megítélése szerint nem felelt volna meg a Német Birodalom érdekeinek: felborította volna az európai erőegyensúlyt, kiszámíthatatlan helyzetet teremtett volna Délkelet-Európában, ami feltehetően a Balkán irányába nyomuló cári Oroszországnak kedvezett volna, s nőtt volna Anglia és Franciaország közlekedési pozícióinak veszélyeztettsége, Ausztria-Magyarországról és Törökországról nem is beszélve.

Bismarck jórészt éppen ezeknek a veszélyeknek a figyelembevételével törekedett együttműködésre a Monarchiával - fontos ellenerőt látva benne Oroszországgal szemben - sőt még magával a cári udvarral is, hogy megakadályozzon egy esetleges orosz-francia szövetséget, s meg tudja őrizni azt a „félhegemón státuszt”, amelyet Németország 1871-ben kivívott magának Európában. S bár a világpolitikai

ambícióktól fűtött későbbi német külpolitika nem volt ilyen körültekintő, nem tudta megakadályozni az orosz-francia szövetséget, nem is nagyon akarta, túlbecsülve a Német Birodalom katonai teljesítő képességét, nem riasztotta az esetleges kétfrontos háború veszélye sem, azt azonban felismerte, hogy voltaképpen csak egyetlen megbízható szövetséges létezik számára, mégpedig az Osztrák-Magyar Monarchia.

Ez az álláspont határozta meg Berlin magatartását lényegében egészen 1918-ig: nem a Monarchia gyengítése - még kevésbé szétverése -, hanem erősödése felelt meg érdekeinek, s ez nemcsak az osztrák császárságra, hanem a magyar királyságra is vonatkozott. A hivatalos német külpolitika mindvégig tartózkodott attól, hogy közvetlenül beleszóljon a dualizmus körüli vitákba, s nem karolta fel a magyarországi németiség politikai, de még kulturális törekvéseit sem, habár - hatalmi céljaiból következően - Berlin érdekelt lett volna a németiség vezető szerepének erősítésében a Monarchián belül. Mindamellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a Német Birodalom gazdasági befolyása szintén évről évre nőtt Ausztria-Magyarország mindkét felében, ami persze kedvezően hatott ki itteni politikai pozíciójára is, s hogy a német hivatalos szervek tudomásul vették, közvetve bátorították a Monarchia német lakosságának támogatására létrejött szervezeteket, köztük a pángermán irányzatúakat is.

Visszatérve a birodalmi és az osztrák pángermán irányzat közötti nézetkülönbségekre, azok legfőbb kiváltó okát abban jelölhetjük meg, hogy a berliniek hozzávetőleg a századfordulótól kezdve egyre inkább magukévá tették a hivatalos német külpolitika Ausztria-Magyarországra vonatkozó álláspontját, az osztrákok viszont továbbra is a 1848/49-es nagynémet koncepció megvalósítás mellett kardoskodtak. Annak tudatában is, hogy egy olyan Nagynémetország, amely az osztrák örökös tartományokat is magában foglalta volna, 1871 után már csak önkéntes, vagy erőszakkal kikényszerített Anschluss útján - s persze kedvező nemzetközi feltételek esetén - jöhetett volna létre, sőt azt sem hallgatták el, hogy a Német Birodalomhoz való csatlakozás együtt járt volna az Osztrák-Magyar Monarchia, valamint a Habsburg dinasztia uralmának a felszámolásával. Mitssem törődve azzal, hogy botrányos akcióik megütközést keltenek az osztrák közvéleményben, s még az osztrák nagynémetek mérsékeltebb csoportjai is elhatárolódnak tőlük, Schönerer és hívei kíméletlen támadásokat folytattak minden olyan társadalmi és politikai erő ellen, amely érdekelt volt a Monarchia fenntartásában. Méghozzá a századfordulón és azt követően, a dualizmus elmélyülő válságának éveiben, növelve az amúgy is súlyos belpolitikai feszültségeket, s végső soron gyengítve az osztrák-németek pozícióit az egész Monarchiában.

Különösen nagy felháborodást váltott ki a Schönerer-csoport pápaság és katolicizmus elleni fellépése, az ún. Los von Rom (El Rómától) mozgalom, a heves agitáció a németnek tekintett protestáns vallásra való áttérés mellett, amelyet később a Mein Kampf-ban Hitler is szükségesnek tartott kiemelten tárgyalni és elítélni.

Ezekben az években fiatal emberként Bécsben tartózkodván, talán személyes tapasztalatai alapján is azt a következtetést vonta le, hogy bár a katolikus egyház és papjai németellenes aknamunkája indokolta tette a mozgalmat, az politikailag nem volt célszerű, így szükségszerűen elbukott. Magát a Schönerer-hívek koncepcióját mégis nagyra értékelte, mégpedig elsősorban a benne központi helyet elfoglaló fajelméleti alapozású antiszemitizmus miatt, s figyelmen kívül hagyta, hogy különösebb sikereket ekkor még ez a „világnézeti” offenzíva sem tudott felmutatni, s hogy az a pángermán gondolkodásban közel sem töltött be olyan nagy szerepet, mint amilyent majd a Führer náci ideológiájában és politikai gyakorlatában fog kapni.

Az első világháború előtti faji antiszemitizmus Bécsben, s általában az osztrák tartományokban periférikus jelenség volt, s jelentéktelennek számított a Karl Lueger vezette keresztényszociálisok vallási elvekre szűkített antiszemitizmusa mellett is. Hitler azonban ebből az általa is megtapasztalt tényből nem a faji antiszemitizmus „politikai célszerűtlenségére” következtetett, miként azt a Los von Rom mozgalom sikertelenségével kapcsolatban - különben helyesen - tette, hanem éppen ellenkezőleg, arra az álláspontra jutott, hogy a Monarchia belső, mindenekelőtt a nemzeti-, nemzetiségi ellentétekből fakadó problémáit csak a faji antiszemitizmusra épülő német „nacionalista politika” oldhatta volna meg.⁶

Témánk szempontjából a Schönerer-csoport legfontosabb követelése a „Los von Ungarn” („El Magyarországtól”) volt, amely a századforduló táján még a birodalmi pángermánok részéről is támogatásban részesült. Az utóbbiak ezzel foglalkozó írásai szerint az osztrák és a cseh országrészekből álló „tulajdonképpen Ausztria”, valamint a Kettős-Monarchia magyarok által lakott területe egyike lett volna a Német Birodalom szövetségi államainak. Az akkori Magyarország többi részeit a szomszédos országokhoz kellett volna csatolni, s így nemcsak a magyar államiság szűnt volna meg, hanem a magyarság felszívódására, asszimilálására, főleg persze germanizálására is sor kerülhetett volna.⁷

Ezzel szemben a Schönerer - irányzat nem tervezte Magyarország bekebelezését Nagynémetországba, hanem elszakadását és persze a „tulajdonképpen Ausztria” Németországhoz csatolását követelte. Ami pedig a Habsburgokat illeti, nekik meg kellett volna elégedniük a kibővült államszövetség egyik hercegének pozíciójával, vagy uralmukat a magyar királyságra kellett volna korlátozniuk.⁸ A Kettős-Monarchia tagadásából következően továbbá Schönerer követői nemcsak a dualista államrendszert elleneztek, hanem az osztrák centralizmusra, a „Habsburg abszolutizmusra” irányuló törekvéseket, s természetesen a Monarchia nagyhatalmi külpolitikáját is. Az utóbbi vonatkozásban főleg a Balkán-politika bírálatáról, Bosznia-Hercegovina anektálásáról, valamint a közös hadsereg fejlesztéséről szóltak az osztrák pángermánok kritikái észrevételei.⁹

A századforduló új feltételei között, a Balkán irányába is erősödő német expanzió, még inkább Németország növekvő elszigetelődése (főleg az antant szerveződése jelezte ezt), nem utolsó sorban pedig annak a felismerésnek a hatására, hogy a Monarchia fenntartása mellett álló erők jóval nagyobbak voltak, mint Schönerer Pángermán Egyesülése (Alldeutsche Vereinigung), a birodalmi Pángermán Szövetség mindinkább fátylat borított korábbi elképzeléseire és közeledett az osztrák „birodalmi eszméhez” („Reichsidee”). Támogatta a Monarchia föderatív átalakítására irányuló terveket, kapcsolatba lépett Ferenc Ferdinánd körével és arra törekedett, hogy azon keresztül befolyást gyakoroljon a trónörökös politikájára.

A Monarchia fennmaradásának és föderatív átalakításának akceptálása együtt járt azzal, hogy megnőtt a birodalmi pángermánok érdeklődése a magyarországi németiség iránt. Szemben a Schönerer irányzattal, amely nemigen tudott mit kezdeni a Kárpát-medence túlnyomórészt Habsburg, sőt magyarbarátnak tartott németjeivel, a birodalmiak bennük látták a Német Birodalom délkelet-európai törekvéseinek legfontosabb Magyarországon belüli támaszát. Véleményük szerint ezért Berlin politikájának nem a magyar vezető körökre, hanem elsősorban az itt élő németiségre kellett volna építenie.

A politikai befolyásolás eredményességének alapfeltétele azonban e németiség egységes nemzetiségi mozgalomba tömörítése lett volna, s ez - mint rövidesen kiderült - nehéz, sőt voltaképpen megvalósíthatatlan feladatnak bizonyult. Az okok között elsőként a magyar nemzetiségi politikát kell megemlítenünk: az 1868-as nemzetiségi törvény be nem tartását, a jogos nemzetiségi követelések merev elutasítását, a kollektív nemzetiségi jogok el nem ismerését, különös tekintettel az anyanyelvi oktatásra és az általános választójogra, s ide sorolhatjuk a választási csalásokat, a diszkriminációt az élet szinte minden területén. Összefoglalóan azt a politikai gyakorlatot, amely tulajdonképpen a magyar nemzetállamiság szilárdságát, a politikai nemzet elvének érvényesítését főleg az államhűség kikényszerítésével és a magyarosítási folyamat adminisztratív eszközökkel való gyorsításával akarta elérni.

Ebből következően a magyar hivatalos szervek mindenféle pángermán, vagy annak bélyegzett szervezkedésben - különösen az ausztriai és a németországi egyesületektől támogatottakban - olyan politikai ellenséget láttak, amely gyengíthette Magyarország Monarchián belüli pozícióját, veszélyeztethette a Német Birodalomhoz fűződő kapcsolatait, belpolitikai téren pedig minden esetleg elért eredmény bátorító, ösztönző hatást gyakorolhatott volna a többi nemzetiségi mozgalomra. A magyar nemzetiségi politika azonban a németiség esetében sem lehetett eredményes. A századfordulóhoz közeledve nőttön-nőtt az elégedetlenség az erdélyi szászok, főleg értelmiségiek körében, s ami új jelenségnek számított,

megjelent egyes sváb településeken is, főleg a Bánátban és a Bácskában. Az utóbbi azt jelezte, hogy más nemzetiségekhez képest ugyan megkésetten, de immár a sváb parasztság körében is kialakulóban voltak a nemzeti öntudatra ébredés feltételei.

Az elmondottak ellenére azonban helytelen lenne csak a magyar nemzetiségi politika hibáival magyarázni a magyarországi németiség összefogására és érdekeinek érvényesítésére irányuló törekvések késői megjelenését és szerény eredményeit, miként azt a német „délkelet-kutatás” (Südostforschung) és a második világháború utáni magyar történetírás egyes képviselői tették. Mindkét esetben ugyanis figyelmen kívül maradt, vagy a német nemzeti öntudattal össze nem egyeztethetőnek tartva vitathatónak ítéltetett az, hogy a magyarországi németek túlnyomó többsége egészen 1918-ig lojális maradt Magyarországhoz, sőt a magyar államhoz is. Egyfelől a történelmi tradíciók, a „hungarus-tudat” részbeni továbbélése és a szülőföldhöz való természetes ragaszkodás, továbbá a szász, vagy sváb települések közösségéhez való sokrétű kötődések miatt, másfelől pedig azért, mert Magyarország évszázadok óta a Habsburg birodalom része volt, s ez a lényegét illetően nem változott 1867, sőt a vármegyéken kívüli közigazgatási egységek - köztük az erdélyi szászok és a szepesi városok - különállásának 1876/77-es megszüntetése után sem.

Ezen túlmenően a magyar kormányok egyértelműen németbarát álláspontot képviseltek, ennek megfelelő külpolitikát vártak el a közös külügyminisztertől, s nem akadályozták, sőt általában támogatták a német kisebbségek Német Birodalommal való kapcsolatait, kivéve persze azokat, amelyeket pángermán típusúaknak tartottak. „Az államhűséget számunkra, szászok számára, megkönnyíti - írta a Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt (Erdélyi Német Napilap) 1895-ben -, hogy a magyar állam ... Németországgal politikai és szellemi kapcsolatokat tart fenn ... Magyarország a Monarchián belül a németekkel való szövetség támaszpontja ... Az nem lenne szász népi politika, amely Franciaország és Oroszország felé sandít és az orosz-francia szövetséghez csatlakozást támogatja.”¹⁰ Bizonyára nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy az „államhűségnek” ez az indoklása nemcsak az erdélyi szászok, hanem a svábok és a városi németek többségének korabeli gondolkodását is kifejezésre juttatta.

A magyarországi németek politikai gondolkodásával és magatartásával kapcsolatban azt is figyelembe kell vennünk, hogy ismereteink szerint nemzetközi összehasonlításban - s nemcsak Oroszországra, hanem olyan előljáró országokra vonatkozó összehasonlításban is, mint amilyen Franciaország vagy Németország volt - a magyar nemzetiségi politika, mindenekelőtt az 1868-as törvény, de még annak felemásan végrehajtott gyakorlata is, kiállja a próbát. A nem magyarokkal szembeni intoleráns politika természetesen ezzel sem mentegethető, de sokkal több okunk a szégyenkezésre talán nincs, mint számos más országnak. „Az egységes államnemzet elve, akárcsak az iskolarendszer állam általi fokozatos átvétele -

olvashatjuk Molnár Miklós genfi professzor franciául és németül megjelent magyar történeti összefoglalójában - megfelelt a korszellemnek mind a monarchiákban, mind pedig a harmadik francia köztársaságban. Nyilvános breton iskola éppúgy nem volt Franciaországban, mint ahogy francia iskola sem volt a Németország által megszállt Elzászban. A közigazgatás és az igazságszolgáltatás hivatalos nyelve mindenütt az uralkodó nemzet nyelve volt, kivéve Ausztriát és részben Magyarországot is.¹¹

A magyar államhoz való lojalitás összefüggésben volt azzal, hogy a Kettős-Monarchia idején felerősödött az asszimiláció a magyarországi németek között. Annak ellenére, hogy a hagyományos, főleg a paraszti településekre jellemző elkülönülés továbbra is erős maradt, s hogy a kivándorlás - főleg Ausztriába, Németországba és az Egyesült Államokba - növekvő tendenciát mutatott. Az asszimiláció alakulása nem tartozik ugyan szorosan a témánkhoz, azt az erre vonatkozó adatokból levonható következtetést azonban mégis érdemes megemlíteni, hogy az említett gyorsulási folyamatot nem lenne helyes - egyes kortársak és későbbi történészek álláspontját elfogadva - csupán a magyarosítási politika következményének felfogni, s figyelmen kívül hagyni, vagy másodrendű fontosságúnak tartani az iparosodást és a vele együtt járó urbanizációt.

Az asszimilálódás egyik fontos jeleként a magyar nyelv ismerete a német lakosság körében viszonylag gyorsan haladt előre (1890-ben a magyarul is beszélők aránya 24, 5% volt, 20 évvel később már 38, 3%), gyorsabban, mint a románok, vagy akár a szlovákok esetében. De azoknak a száma, akik bírták a magyar nyelvet, a városokban jóval nagyobb volt, mint a falvakban, s ez természetesen nem a magyarosítási politika hatékonyságának különbségéből adódott, hanem a városok és falvak közötti társadalmi és kulturális eltérésekből. Mindenekelőtt abból, hogy a városok lakosságának növekedése túlnyomórészt magyarok lakta agglomeráció, magyar munkaező és erőteljes bevándorlása esetén szükségszerűen együtt járt az etnikai összetétel megváltozásával, a fokozatos elmagyarosodással, egyúttal az ott élő németek spontán asszimilációjának a gyorsulásával.

Ezzel szemben Erdélyben és a Bánátban, ahol a szászok, illetve a svábok „kész társadalmat” képeztek, s a magyarok nem kerültek többségbe, az itt élő városi lakosság nem asszimilálódott, így nemcsak a parasztság, hanem a polgárság és az ipari munkásság is meg tudta tartani nemzeti jellegét. Az ipari fejlődés természetesen e régiókban is felgyorsította a migráció folyamatát és megnövelte az itteni városok lakosságát, de ezek egyrészt jóval kevesebb bevándorlót vonzottak magukhoz, mint Magyarország belső területeinek nagyobb városai - különösen Budapest -, másrészt a bevándorlók túlnyomórészt a térség szász, illetve sváb parasztságából kerültek ki.

A népmozgás így kevésbé volt hatással a városi lakosság etnikai összetételére, kiváltó oka pedig elsődlegesen - talán kizárólagosan - szociális tényezőkkel magya-

rázható. Némileg más volt tehát az utóbbi vonatkozásban a helyzet, mint a kivándorlás esetében, mivel annak okát nemegyszer maguk a kivándorlók is hangsúlyozottan, vagy részben nemzetiségi elnyomással, magyarosítási törekvésekkel indokolták. Bár ezt a magyarázatot sem zárhatjuk ki, néhány ismert szász és sváb értelmiségitől eltekintve olyan egyéni szubjektív véleményekre épített általánosításról van ez esetben szó, amelyet tudományosan eddig sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehetett. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy az egész országra vonatkozó adatok nemcsak kivándorlásról szólnak, hanem német munkások - főleg szakmunkások - kisebb mértékű, elsősorban Budaestre irányuló betelepüléséről is, mintegy annak bizonyítékeként, hogy a magyarok kérlelhetetlen németellenességéről beszámoló korabeli pángermán írások enyhén szólva eltúlzottnak tekinthetők.¹²

A magyar államhoz való lojalitás és az asszimiláció alakulása mellett még több olyan tényezőt kell figyelembe vennünk, amelyek akadályozták a magyarországi németek összefogását, egységes nemzetiségi politikai irányzatba való tömörítését. Ilyen akadályozó tényező volt a területi szétszórtság, a laza vagy hiányzó kapcsolatok az egymástól gyakran távol eső települések között, a történeti múltban, hagyományokban, a szokásokban, de még a vallási hovatartozás terén is meglévő különbségek. Ehhez jött az, hogy a németek túlnyomó többsége nem alkotott „kész társadalmat”, a parasztság és a polgárság egymástól elszigetelten élt, érdekeik és céljaik különbözőek voltak gazdasági, kulturális és politikai téren egyaránt.

A vázolt körülmények voltaképpen irreálissá tették a pángermánok századforduló utáni említett koncepcióját. Ahhoz ugyanis, hogy a magyarországi németek a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia német központú átalakításának feltétlen híveivé váljanak, szembe kellett volna őket állítani a magyar állammal, magyarellenessé változtatni lojalitásukat, s megállítani, sőt lehetőleg visszafordítani az asszimiláció folyamatát. Az első legfontosabb lépés az erdélyi szászok megnyerése lett volna, akiknek száma a századforduló táján 200.000 körül volt, a kétmilliónyi magyarországi némettség mintegy 10 %-a, s akik a kereken 400.000-es bánáti település után csak a második helyen álltak, de képviselőik ott ültek a magyar parlamentben, ahol országos ügyekben is hallathatták a szavukat. Felléphettek volna tehát a többi német település érdekében is, sőt - figyelembe véve otthoni bázisukat, s a magyarországi német értelmiségi és polgári körökben élvezett népszerűségüket - bizonyára arra is képesek lettek volna, hogy kezdeményezzék a berlini és bécsi pángermánok által tervezett nemzetiségi mozgalom, illetve párt megszervezését, s kezükbe vegyék irányítását.

A szász polgárság és értelmiség azonban ettől a századforduló előtt is, után is elzárkózott. A Kárpát-medence németiségének múltjával foglalkozó osztrák történész, Raimund Friedrich Kaindl ezt a magatartást a szászoknak azzal a reményével

magyarázta, hogy „ősi jogaik maradványát megőrizhetik a magyar kormányhoz való csatlakozás révén,” valamint azzal, hogy a „magyarok és a románok közötti helyzetük súlyossága miatt a két irányba folytatott harcot nem vállalhatnák fel. Végül ehhez jön, hogy a szászok csak 1876 óta - miután területüket teljesen a magyar közigazgatáshoz kapcsolták - léptek ki izoláltságukból, addig pedig kiváltságaik teljesen elválasztották őket Magyarországtól többi németjeitől.”¹³

Tekintettel arra, hogy az erdélyi szászok nélkül nem jöhetett létre olyan nemzeti mozgalom, amely a magyarországi németek összességét magában foglalta volna, a szepesi szászok ismert magyarbarátságuk miatt pedig jóformán szóba sem kerültek, ebből a szempontból, a pángermánok - s később a „délkelet-kutatók” („Südostforscher”) - az általuk németnek nevezett mozgalmon tulajdonképpen csak a sváb szervezkedéseket értették.¹⁴ Sőt figyelmen kívül hagyva az 1876-ban alapított erdélyi Szász Néppártot (Sächsische Volkspartei), sőt még a „német nemzeti” (deutsch-nacionális) beállítottságú „zöldek” csoportját is, német nemzeti mozgalomnak voltaképpen csak a pángermán szellemiségű szervezkedéseket ismerték el.

Mellőzve a részleteket, ezúttal a fenti értelemben vett „német nemzeti mozgalom” kialakulásának csupán három egymást követő etapjára utalunk. Az első lépést az 1900-ban Temesvárott megindított Deutsches Tageblatt für Ungarn (Magyarországi Német Napilap) jelentette, amely három évvel később a lap politikai jellegét egyértelműbben kifejező Deutschungarischer Volksfreund (Német-magyar Népbarát) címet vette fel. A második lépésre 1907-ben került sor, amikor is egyszerre két szervezet is színre lépett. Az egyik a bécsi „Egyesület a magyarországi németiség fennmaradásáért” (Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn), a másik pedig a Temesvárott megalapított „Magyarországi Német Néppárt” (Ungarländische Deutsche Volkspartei) volt.

Bár mindkettő pángermán befolyás alatt állt, nyíltan megfogalmazott álláspontjuk Magyarországgal kapcsolatban eltért egymástól. A bécsi Egyesület, amelynek mintegy 1800 tagjából 1400 a magyar határokon kívül élt, teljes nyíltsággal hirdette céljait, sőt azt a szerepet is kijelölte, amelyet a „német-magyaroknak” (Deutschungarn) szánt azok megvalósításában: „a birodalmi németeknek és a német-osztrákoknak (Reichsdeutsche und Deutschösterreicher) rendelkezésére áll földrészünk délkeleti területén a túlságosan erős atlanti érdekek ellensúlya - írta az egyesületi sajtóorgánum az első Balkán-háború előestéjén -, a legkönnyebben, teljesen békésen megvalósítható expanziós lehetőségek vannak itt, amelyek jövőbeni irányát nemcsak a Balkán-félsziget folyóvölgyei jelzik, hanem a bagdadi vasút és a szövetséges császári hatalmak lobogói is. Ebben az irányban van egy német előőr, amely nincs terméketlenségre ítélve, mint a Volga-menti, s amelyet a Kelet felé vezető legfontosabb hídnak tarthatunk ... Ebben rejlik a magyarországi németiség legfőbb értéke.”¹⁵

Ezzel szemben a Magyarországi Német Néppárt programjában a magyar belpolitikai feltételekhez alkalmazkodó, mérsékelt és akceptálható követeléseket olvashatunk. A párt mindenekelőtt államhűségről biztosította a magyar uralkodó köröket, publikált követeléseinek lényege pedig az 1868-as nemzetiségi törvény érvényre juttatása volt. A program az általános választási jog kérdését is felvetette, és követelte a német nyelv használatát meghatározott feltételek között, különösen a német iskolák támogatását, az anyanyelven való tanítást hangsúlyozva.¹⁶

A magyarországi „német mozgalom” harmadik, s a lényegét tekintve utolsó etapja az 1910-es országgyűlési választásokon való részvétel volt. Ez teljes kudarcot hozott a Magyarországi Német Néppárt számára: egyik képviselőjelöltje sem jutott mandátumhoz. A sikertelenség okát elsősorban ugyan a nemzetiségeket, így a németeket is sújtó választási rendszerben, a választó körzetek beosztásában, nem utolsó sorban pedig a korabeli választásokra oly jellemző csalásokban, önkényeskedésekben és visszaélésekben jelölhetjük meg, mégis indokoltnak tartjuk azt a máig nyitva maradt kérdést, hogy valójában mekkora is lehetett a párt tömegbefolyása 1910-ben, s azt követően, ideértve az első világháború időszakát is. Másként fogalmazva: nőtt-e, s ha igen, milyen mértékben a pángermánizmus szellemi és politikai hatása a magyarországi német településeken a szóban forgó években, miként azt néhány német „délkelet-kutató” állítja, vagy stagnált, jelentéktelen volt, s az is maradt, amint az egyik-másik vitapartnernél olvasható?¹⁷

Kielégítő választ a kérdésre csak az eddigieknél alaposabb vizsgálat adhatna, amelyre ez a tanulmány nem vállalkozhat. Témájához hűen, s mintegy adalékként a válaszhoz, csupán annak a koncepciónak az összefoglalását vállalja, amely sok tekintetben meghatározta a Magyarországi Német Néppárt - s általában a pángermán beállítottságú szervezetek - tevékenységének, propagandájának feltételezhető eredményességét, valamint tömegbázisának 1910 utáni alakulását is.

Ezt a koncepciót nem Temesvárott vagy Werschetzben (Vršac), hanem Berlinben, méginkább Bécsben alakították ki, s onnan közvetítették a Kárpát-medence németiségéhez. Az utóbbit főleg a már említett bécsi Egyesület és egyéb, vele kapcsolatban álló kisebb-nagyobb organizációk látták el, a koncepció kialakításában és a megvalósítást szolgáló taktika kidolgozásában pedig a Magyarországról elszármazott Edmund Steinackernek, kisebb részt a fiatalabb generációhoz tartozó, az ő tanítványának számító, de nála radikálisabb Rudolf Brandsch, erdélyi szász politikusnak volt meghatározó szerepe.

Az egyébként debreceni születésű Steinacker - sírfelirata szerint „a délkelet-európai németek öntudatra ébresztője és vezére” - már az 1870-es évek derekán eredménytelen kísérletet tett egy magyarországi német polgári párt létrehozására, majd három cikluson keresztül mint az egyetlen nem szász, de szászok által megválasztott képviselő részt vett a magyar országgyűlés munkájában. 1892-ben

magyarellenességgel vádolva családjával Budapestről Bécsbe „emigrált”, ahol évtizedeken át (voltaképpen 1929-ben bekövetkezett haláláig) zsurnalisztikai és a magyar ügyek szakértőjeként különböző intézményeknél tanácsadói tevékenységet fejtett ki. Kapcsolatba kerülve Ferenc Ferdinánd körével, mint a magyarországi németek képviselője, befolyásolni tudta a Monarchia átalakítására irányuló tervezetéseket. Természetesen összhangban a birodalmi Pángermán Szövetség elképzeléseivel, amelyekre szintén hatást gyakorolhatott, lévén a Szövetség ismert és elismert tagja.

Miután az „emigrációban” is állandó kapcsolatot tartott fenn a magyarországi németiség ellenzéki - főleg budapesti és temesvári - köreivel, a Magyarországi Német Néppártnak pedig szellemi irányítója lett, az ő Monarchia-konceptiója vált a legismertebbé és a leginkább elfogadottá. Alapjában véve ez persze megegyezett a birodalmi pángermánok már vázolt elgondolásaival, néhány vonatkozásban azonban különbözött azoktól és szemben állt a Schönerer irányzat (az osztrák Alldeutsche Vereinigung) terveivel. Steinacker tulajdonképpen nemcsak az osztrákokkal, de a berliniekkel is ellentétben meggyőződéses híve volt a Habsburg monarchiának (régii liberális elveit e tekintetben már régen elfelejtette), nagyra értékelte annak történelmi szerepét, további fennmaradását pedig az egész németiség, különösen azonban a magyarországi németiség létérdekei közé sorolta. Elsősorban ebből a szempontból ítélte meg mind a Német Birodalomhoz fűződő kapcsolatokat, mind pedig a Monarchia átalakítására irányuló terveket.

Ennek megfelelően alapvető fontosságúnak tartotta ő is - a berliniek századforduló utáni álláspontjához hasonlóan és a bécsi pángermánokkal szöges ellentétben - a két birodalom közötti szövetséget, ebben látva a Habsburg monarchia létének legfőbb külső biztosítékát, azt feltételezve, hogy a kettős szövetség a jövőben is az egyenrangú partnerség, nem pedig az alá- és fölérendeltség alapján fog működni. A Monarchia átalakításának szükségességét és legfőbb célját viszont - már teljes összhangban a birodalmi pángermánokkal, és a Habsburg uralom konzerválását célzó felfogásával - az itt élő németiség hatalmi dominanciájának a biztosításában és növelésében látta. Konceptióját tehát inkább nevezhetnénk nagyosztráknak, mint pángermán értelemben vett nagynémetnek.

Steinacker természetesen tudatában volt annak, hogy a vázolt koncepció megvalósításához szükség lett volna a „német-osztrákok” Összmonarchián belüli egyeduralmának kivívására, ehhez pedig centralizálni kellett volna az államhatalmat, mégpedig Bécsben és az uralkodó (feltételezése szerint Ferenc Ferdinánd) vezetése alatt, ennek előfeltételeként pedig fel kellett volna számolni a dualizmus rendszerét, s ez Magyarország belpolitikai erőviszonyainak teljes átrendezését kívánta volna meg.

Ismereteink szerint Steinacker és csoportja ezt a tervet politikai eszközökkel akarta elérni, nem tudunk tehát arról, hogy fegyveres erőszak igénybevétele is szóba

került volna a világháborút megelőző időszakban. A magyar politikai rendszer „megreformálásának” legfontosabb feltétele nem külső beavatkozás, hanem a magyarországi németiség és a többi nemzetiség együttes fellépése, politikai szövetségé lett volna.¹⁸ Mindenekelőtt az általános választójog elfogadtatását kellett volna elérni, hogy ezzel a nemzetiségekkel közösen megszerezhetővé váljék a parlamenti többség, lehetővé téve egy ennek megfelelő összetételű kormány felállítását.

Rudolf Brandsch, Steinacker már említett híve és tanítványa, aki az 1910 - es választásokon szász képviselőként tagja lett a magyar országgyűlésnek, a birodalmi és az osztrák pángermánok ugyanebben az évben Linzben megtartott közös konferenciáján a következőképpen foglalta össze a tervezett átalakulás menetét: „Amint már mondtam, az általános választójognak az lesz az előnye, hogy új pártok jutnak hatalomhoz és visszaszorítják a sovinszta pártokat (azaz a magyar és magyarbarát pártokat - T.Gy.). A lakosság új csoportjai és osztályai kerülnek a politikai színpadra, amelyekkel kapcsolatot teremthetnénk, és amelyeket befolyásunk alatt tarthatnánk. Feltétlenül szükséges, hogy megszerezzük az alapvető jogokat, s ehhez minden szövetségesre szükségünk van. A más nemzetiségekkel való együttműködés nem jelent szövetséget életre-halálra. Ha kivívjuk jogainkat, egészen más helyzet előtt állunk majd.”¹⁹

A vezető szerepet tehát az átalakulási folyamatban a magyarországi németiségnek kellett volna betöltenie, hisz e nélkül aligha lett volna biztosítható az össznémetiség hatalmi dominanciája a Kárpát-medencében is. Ezért lett volna sürgős és alapvető feladat a német települések és társadalmi rétegek mielőbbi politikai egyesítése, s ennek révén a többi magyarországi nemzetiség befolyásolása, sőt irányítása. A végső eredmény azonban, az tehát, hogy siker esetén végül is milyen politikai szisztéma lett volna Magyarországon, sem a fenti Rudolf Brandsch-féle idézetből, sem pedig Steinacker korabeli írásaiból nem derül ki egyértelműen.

Nem kapunk - többek között - választ arra kérdésre, hogy miként működött volna a parlamenti demokrácia Magyarországon, hiszen tudott volt, hogy a pángermánok sem az általuk jól ismert német, sem pedig az osztrák példát nem tekintették - enyhén szólva - ideálisnak: szerintük a parlamentarizmus túl nagy befolyást biztosított a szociáldemokraták számára, Ausztriában pedig a sorozatos parlamenti botrányok, a nemzetiségekkel való összecsapások, nem utolsósorban a keresztényszociálisok növekvő ereje miatt a pángermán törekvések érvényre juttatása meglehetősen kilátástalannak látszott. Ami pedig az Összmonarchia jövőbeni szerkezetét illeti, a föderalizmus fogalmát unos-untalan lehetett ugyan olvasni, illetve hallani, Steinacker maga is gyakran élt vele, de annak pontosabb értelmezését különösen Magyarországra vonatkozóan homályban hagyta. Még azt sem sikerült kiderítenünk, hogy az ő koncepciója szerint a magyar királyság

egyáltalán fennmaradt volna-e, vagy pedig - II. József egykori álmait valóra váltva - a Ferenc Ferdinánd által vezetett osztrák császárság egyik tartománya, esetleg több tartományra szakított része lett volna-e belőle.

A trónörökös halálát, főleg pedig az első világháború kitörését követően ezek a tervek és koncepciók tulajdonképpen értelmüket veszítették. Rövidesen az is nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarelles pángermán szervezkedés és agitáció nemcsak Magyarországra, de az Összmonarchiára, mi több, az össznémetségre, s abban a magyarországi németekre nézve is ártalmas volt. Hiszen a háború a Monarchiában élő összes nemzetiség összefogását és az osztrákság, illetve a magyarság mögötti felsorakozását kívánta volna meg, a dualista államrendszer esetében pedig annak támogatását, nem pedig gyengítését, még kevésbé esetleges szétverését.

Ennek ellenére a bécsi magyar pángermán csoport - tulajdonképpen még ekkor is a berlini elvbarátok tanácsait követve - továbbra sem mondott le korábbi koncepciójáról, bár annak propagálására a háborús körülmények, a cenzúra és a magyarországi szervezetekkel való kapcsolattartás nehézségei miatt alig-alig vállalkozhatott. Steinacker és hívei - a német és az osztrák nacionalista körökhöz hasonlóan - szinte az utolsó pillanatig bíztak a központi hatalmak győzelmében, s a Monarchia átalakítását még a háború folyamán is lehetségesnek tartották. A kezdeményezést és a végrehajtást változatlanul a koronától, ekkor már az 1916 végén trónra lépett Habsburg Károlytól remélték. E tekintetben szemben álltak a birodalmi pángermán vezetőkkel, akik a Monarchia német központú átalakítását Ferenc József halálát követően ugyan szintén aktuálisnak tartották, de annak végrehajtását saját kormányuktól - és hadseregüktől - várták, nem pedig az új Habsburg uralkodótól. S bár ez erőszakos külső beavatkozást jelentett volna, eddig nem találtuk annak jelét, hogy a magyarországi pángermánok - bár az elgondolásról tudomásuk lehetett - felemelték volna a szavukat ellene.

A Monarchia- és a Német Birodalom katonai és politikai összeomlása azonban egyszer és mindenkorra véget vetett a korábbi koncepcióknak. A magyarországi pángermánok 1918 őszén már csak abban dönthettek, hogy az alakulóban lévő utódállamok, a néhány évvel előbb még potenciális szövetségeseeknek tekintett nemzetiségek mellé állnak-e, vagy - Károlyi Mihály illetve Berinkey Dénes kormányát támogatva - síkra szállnak Magyarország területi integritása mellett. A helyi vezetők - az Erdélyben és a Bánátban ismert Rudolf Brandsch is - többnyire a realisabb alternatíva, tehát az első lehetőség felé hajlottak, azt remélve, hogy az új államokban a korábbiaknál kedvezőbb helyzetbe kerülhetnek politikai és gazdasági szempontból egyaránt.

Ezzel szemben Edmund Steinacker és számos, főleg Nyugat-Magyarországon és Bécsben élő híve a másik megoldást választotta, kiállt a magyar területi integritás

követelése mellett, és kész volt együttműködni a Károlyi kormánnyal, mivel az felkarolta a nemzetiségek autonómiájának elvét. Az ekkor már 80. életévében járó Steinacker képviselőjelöltséget vállalt, egyik fia - Roland Steinacker - pedig bekapcsolódott a Burgenland létrehozásáért folyó politikai küzdelmekbe, de azt - autonóm német településként - Magyarország határain belül akarta megteremteni. A Steinacker-csoport álláspontjának oka nem valami hirtelen jött magyarbarátságban keresendő, hanem abban a nem alaptalan aggodalomban, hogy Magyarország darabokra esése következtében az amúgy is szétszórt német települések még inkább elszakadnak egymástól, s jóval védtelenebbek lesznek az asszimilációval szemben, mint amilyenek a dualizmuskori Magyarországon voltak.

Ám ez a terv is kudarcba fulladt az antant politikája, véglegesen pedig Trianonban hozott döntései miatt. A Kárpát-medence pángermán szellemiségű csoportjai azonban az új feltételek között is magukra találtak, folytatták szervezkedéseiket, valamint eszméik, nézeteik propagálását. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az immár négy állam keretei között élő Kárpát-medencei németek egymáshoz tartozásának tudata és az Ausztriához, valamint az ősi „anyaországnak” tekintett Németországhoz fűződő érzelmi kötődése - amely egyébként a világháború során újult erőre kapott főleg a különösen veszélyeztetett Erdélyben és Dél-Magyarországon - nem szűnt meg, a „nemzeti öntudatra ébredés” folyamata kisebb-nagyobb zökkenőkkel mindegyik érintett országban folytatódott. A pángermán agitáció azonban ebben az időszakban is helytelen irányba terelte ezt a folyamatot, s nem kis részben sikerrel tette ezt. Az akkor divatosá vált „össznémet sorsközösség” pángermán értelmezése és propagálása ugyanis nem az együttélést segítette elő az új államok népeivel, hanem az elkülönülést, sőt a szembekerülést velük. Így a pángermánizmus az első világháború után akarva, nem akarva, végül is előkészítette a német kisebbségeknek privilegizált helyzetet követelő náci népcsoport - politikát, amely az 1930-as években, illetve a második világháború idején eredményre is vezetett.

Jegyzetek

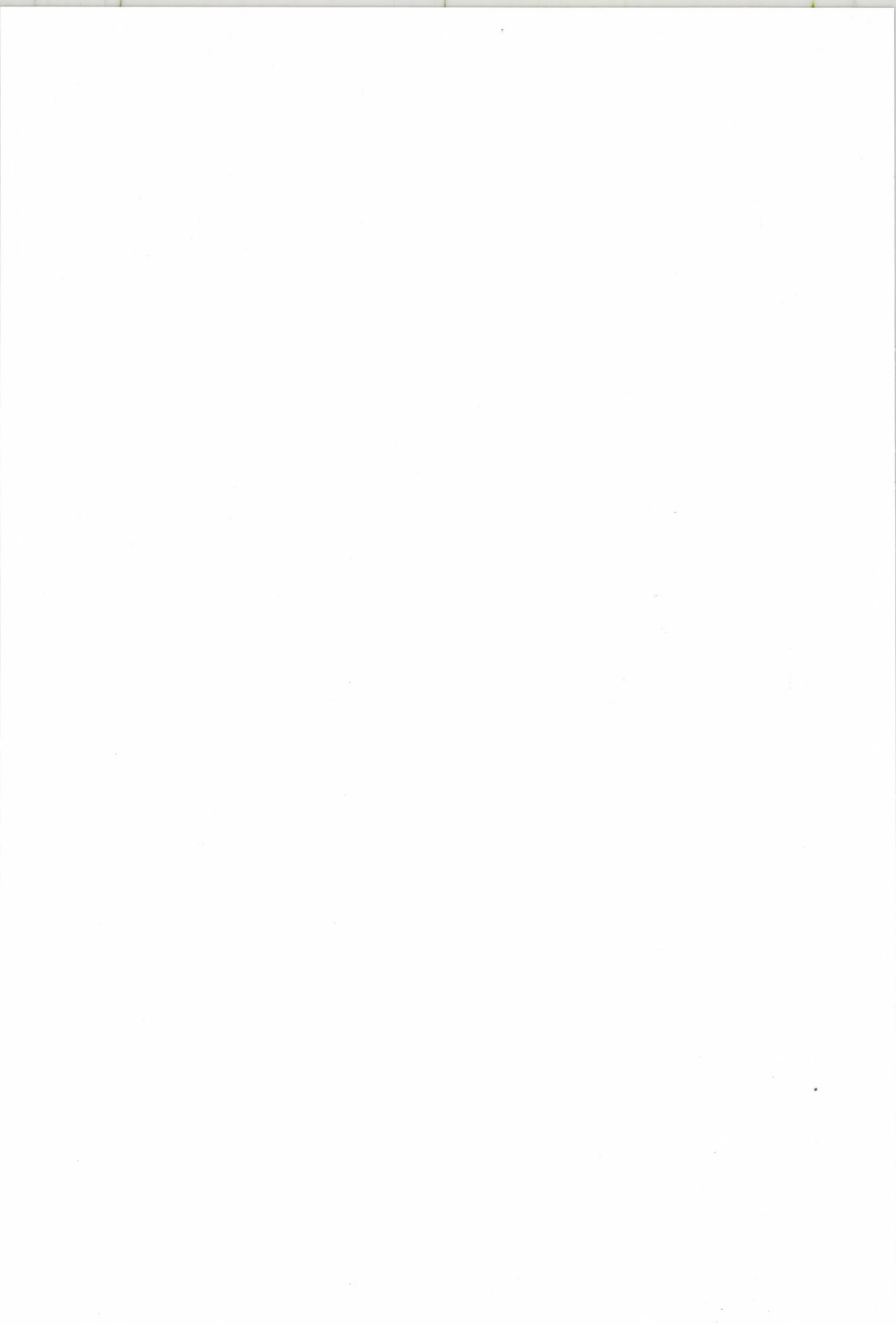
1. *Hans - Ulrich Wehler*: Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918. In: Deutsche Geschichte, Bd. 3., 19. und 20. Jahrhundert 1815-1945 von Reinhard Rürup, Hans - Ulrich Wehler, Gerhard Schulz. Göttingen 1985, 353. old.
2. *Tokody Gyula*: Ausztria - Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világhuralmi terveiben (1890-1918). Budapest, Akadémiai Kiadó 1963, 283. old.
3. *Wehler*: Id. mű 354. old.
4. Alldeutsche Blätter 1894. január 7, (4. évf. 2. sz.) 7. old. — Részletesebben lásd a

- szerző fent említett könyvét: 60 - 72. old.
5. *Fritz Bley*: Die Welstellung des Deutschtums. München 1897.
 6. *Adolf Hitler*: Mein Kampf. München 1934, 107 - 111. kiadás, 118-128. és 130-134. old.
 7. V.ö. Grossdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950. Von einem Alldeutschen. Berlin 1895, 24-28. old.; Deutsche Schriften von Paul de Lagarde. Göttingen 1892, 26., 102., és 398., Deutschland bei Beginn des 20. Jahrhunderts. Von einem Deutschen. Berlin 1900.; Österreichs Zusammenbruch und Wiederaufbau. München 1899., stb.
 8. *Franz Winterstein*: Klein Deutschland, ein Kehr Bild. München 1903, 8. old.; Österreichs Zusammenbruch und Wiederaufbau. München 1899., 8. old.
 9. *Eduard Pichl*: Georg Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtums in der Ostmark. Wien 1912, V. kötet, 173. és 183. old.; *Paul Molisch*: Geschichte der Deutschnationalen Bewegung in Österreich von ihren Anfängen bis zum Zerfall der Monarchie. Jena 1926, 95-96. old.
 10. Siebenbürgisch - Deutsches Tageblatt, 24. Juli 1895.
 11. V.ö. *Miklós Molnár*: Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Hamburg 1999, 314-315. old.
 12. E tanulmány szerzője korábban rövid összefoglalót írt ezekről a kérdésekről: Das Ungardeutschtum und die Migration. In: Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. Europaverlag Wien 1987, 138-142. old.
 13. *Raimund Friedrich Kaindl*: Geschichte der Deutschen in den Karpatenländern. Gotha 1911, III. kötet, 385. old.
 14. *Ingomar Senz*: Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem ersten Weltkrieg. München 1977, 8. old.
 15. Deutsch - Ungarn 1912, 1. évf., 1. füzet, 2-3. old.
 16. V.ö. Deutschungarischer Volksfreund 15. März 1907, 8. évf. 11. szám, 1-2. old.
 17. A kérdéstről folytatott vitát lásd a szerző Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban” című tanulmányában. In: Századok 1997/3, 677-722. old.
 18. A koncepció ismertetéséhez a már említett munkákon kívül főleg Steinacker memoárja bizonyult hasznosnak: *Edmund Steinacker*: Lebenserinnerungen. München 1937.
 19. DZA. Potsdam. Alldeutscher Verband 544/101-102.

Pan-Germanism and Hungary during the age of the Dualism

Pan-Germanism as a pseudo-scholarly intellectual school was to give an impetus to expansionist ambitions in the guise of the Teutonic world-mission. It was Alfred Hugenberg, the Director General of the Krupp syndicate that put it into the service of political endeavours at the turn of the 19th and 20th centuries, heading a group of three dozens of Reichstag representatives. The Pan-German Alliance established by them published a weekly journal entitled *Alldeutsche Blätter*, in which they urged for the concord of all Germans. In the respect of the Austrian-Hungarian Dual Monarchy they formulated two contrasting conceptions.

On one hand they propagated the creation of Great-Germany, by the incorporating Austria and Bohemia, as well as germanizing of Hungary and the Hungarians. On the other, they pressed to strengthen the Dual Monarchy and *Magyarize* the ethnic minorities in Hungary to an even greater extent and more rapidly. Primarily in Hungary they intended to win the Saxon population in Hungary, without whom it was not possible to drive the pursuits of the Germans in Hungary in one common channel. In Temesvár in 1900 a daily paper entitled *Deutsches Tageblatt für Ungarn* was published; in 1907 founded an association *Union for the survival of the German population in Hungary* centred in Vienna; and finally organized the *German People's Party of Hungary*. The most known figures of the Pan-Germanist agitation and activity in Hungary were the Debrecen-born Edmund Steinacker, who chose to work in Vienna, and Rudolf Brandsch, who was continuously propagating the Pan-German ideas in the country.

Gunst Péter

A magyarországi földreform (1945)

1944 őszén a Vörös Hadsereg átlépte Magyarország határait. Az ország területe hadszíntérré vált. A Vörös Hadsereg előnyomulása egyértelművé tette, hogy Magyarországon lényeges társadalmi változások következnek be, s egyúttal e változások jellegét is meghatározta. (Jelentős társadalmi átalakulást, egyebek között földreformot tartalmazott minden antifasiszta nagyhatalom tervezete is, de azok mértéke és módja nem volt azonos.) A Vörös Hadsereg győzelmei a Tiszántúlon, Budapest bekerítése lehetővé tette az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívását Debrecenbe. Az ott összegyűlt (nem választott, hanem kinevezett) képviselők szinte kivétel nélkül azokat a pártokat képviselték (a Kisgazda Pártot, a szociáldemokratákat, a kommunistákat, a szegényparasztság képviselőit a Nemzeti Parasztpártot stb.), amelyek a háború előtt is az ellenzékot képviselték. Mindezeknek a pártoknak korábban is volt elképzelésük a földreformról. Mindegyikük kiérlelt programot vitt a tarsolyában, hiszen az minden gondolkodó fő számára világos volt, hogy az 1920. évi földreform ellenére, amelyet jogosan látszatreformnak tartottak, a földtulajdonviszonyok átalakítása nélkül nem lehet biztosítani a társadalmi szerkezet lényeges módosulását.

Minden, az Ideiglenes Nemzetgyűlésben magát képviselő pártnak volt tehát valamilyen elképzelése a földreformról, de egyik párt sem gondolt arra, hogy azt ne törvényként, parlamenti viták után hozzák létre. A legkiérleltebb állásponttal a kommunisták rendelkeztek, akik – több variációban – még a moszkvai emigrációban kialakították a maguk elképzeléseit, s így 1944 decemberében végleges elképzelésekkel rendelkeztek. A szociáldemokraták a párt 1930. évi agrárprogramjára támaszkodtak. A Kisgazda Párt is a korábban megfogalmazott elképzeléseire épített. Debrecenben 1944 végén, 1945 első heteiben már komoly vita folyt arról, milyen mértékű legyen a földreform, s hogyan valósítsák meg. 1945. január 14-én a Nemzeti Parasztpárt nyilvánosságra hozta a maga javaslatát, ami nem volt más, mint a kommunisták programja, néhány változtatással. A kommunisták ugyanis

nem akartak közvetlenül előállni a maguk elképzeléseivel, hogy ne provokálják a polgári, birtokos paraszti rétegeket képviselő pártokat. A javaslat körül heves vita alakult ki. A viták lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy birtokosparaszti vagy szegényparaszti reform valósuljon-e meg, vagyis hogy a parasztság melyik rétege kapja a földet. A két álláspont abban közös volt, hogy a nagybirtokot fel kell osztani. A lebonyolítás módjában bújtak meg az eltérő részletek. A vita egyik résztvevője sem gondolt azonban arra, hogy ne a nemzetgyűlésben, s ne törvény formájában valósuljon majd meg a földreform.

Kivételes történelmi pillanat tanúi lehetünk. A Vörös Hadsereg előnyomulása nyomán ugyanis felbomlott a reakciós államapparátus, s olyan spontán népmozgalom alakult ki (elsősorban az Alföldön), amelynek a középpontjában éppen a földreform állt. A mozgalom meghatározó ereje a szegényparasztság volt, amelynek képviselői nyíltan felléptek a nagybirtokok azonnali felosztása mellett. Igaz ugyan, hogy földfoglalásokra csak kevés helyen került sor, de a tömegnyomás mind erősebben volt érezhető. Végül az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága 1945. április 1-re összehívta a Nemzetgyűlést. Ott természetesen heves, s főleg hosszan elnyúló vitákra lehetett számítani.

A történelem azonban közbeszólt. A Dunántúlon ugyanis még erős ellenállást fejtettek ki a német csapatok, s velük együtt 10-11 magyar hadosztály. A magyar csapatok egy részének kikapcsolódását a háborúból remélte elérni a Vörös Hadsereg vezérkara a földreform mielőbbi meghirdetésével. S ezt fontosabbnak ítélték a parlamenti formások betartásánál. A magyar politikusoknak ezt – tetszett, nem tetszett – el kellett fogadniuk. 1945. március 15-én pártközi értekezlet ült össze, amely komolyabb vita nélkül elfogadta a rendelet tervezetét, a parasztpárt által javasolt formában. Március 17-én az Ideiglenes Kormány is megvitatta azt, majd közzétette a 600/1945. évi miniszterelnöki rendeletet a földreform azonnali megkezdéséről.

A rendelet értelmében az úgynevezett “úri” birtokok közül teljes egészében felosztásra kerültek az 1000 katasztrális holdnál nagyobb birtokok. A 100-1000 hold közötti úri birtokokból, valamint a törvényhatóságok, községek és egyházak földbirtokaiból a rendelet 100 holdat meghagyott a tulajdonosnál. Ellenállók esetében mentesítettek 300 holdat. A 200 holdnál kisebb paraszti birtokokat a rendelet értelmében nem lehetett felosztani. Ezzel szemben a hazaárulóknak, háborús és népellenes bűnözőknek, a fasiszta pártok vezető tisztségét viselő tagjainak, a Volksbund tagjainak birtokait, az azok megművelésére szolgáló eszközökkel, élő- és holt felszereléssel, s a rajtuk lévő épületekkel együtt azok nagyságától függetlenül el kellett kobozni, és szét kellett osztani. A politikai okokból elkobzott és felosztott földeken kívül a reform érvénye alá eső birtokok tulajdonosait az államnak kellett kártalanítania. A juttatottak a kataszteri tiszta jövedelem húszszorosát fize-

tik az államnak, ennek 10 %-át rögtön, a földosztáskor, a többit 10 évi egyenlő részletekben. Azok, akiknek nem volt földjük, 20 évi részletekben.

A reform végrehajtását a rendelet a földigénylő bizottságokra bízta. Ezek tagjait a parasztok választották. Ez a rendelkezés, valamint az a körülmény, hogy különösen az ország keleti felén 1945 első felében még gyenge volt a közigazgatás, s feladatait nagyrészt a Vörös Hadsereg előnyomulásának mértékében spontán létrejövő külön-féle népi szervek (tanácsok, bizottságok) intézték, a valóban demokratikus reform-nak tervezett földosztást radikális, forradalmi útra terelte. Így sajátos helyzet alakult ki, amelyet az jellemzett, hogy 1945. március 17-e után az ország keleti felén a földreformot radikálisan hajtották végre. Olyan személyek birtokaira is kiterjesztették annak érvényét, akiknek a földjeit a rendelet érintetlenül hagyta. Kevésbé történt ez a Dunántúlon. Itt ugyanis a földreformot olyan időben hajtották végre, amikor az Ideiglenes Kormány szervei már visszaszorították a különféle népi szervek hatáskörét. Itt tehát nagyobb arányban maradtak meg a rendelet keretei között.

A földreform forradalmi végrehajtását jelentette például, hogy a nincstelen parasztok nem vették figyelembe a mentesítéseket, ami olykor 300 holdat is meghagyott volna a földbirtokosnak. Nem voltak tekintettel az osztott birtokokra sem, vagyis azokra, amelyek telekkönyvileg ugyan több tulajdonos nevéen voltak, de gyakorlatilag egy tagban műveltettek. Ilyen esetben a rendelet szerint minden családtag megtarthatott 100 holdat, ha a birtoka nem érte el az 1000 holdat. Sokszor az egyházi földek szétosztásakor sem voltak tekintettel arra, hogy a falusi papok számára biztosítani kellett volna legfeljebb 30 holdat. Az ilyenféle "finomságok" figyelembe nem vételének volt persze objektív oka is. Az, hogy a parasztok pontos adatokkal – különösen az első hónapokban – nem rendelkeztek. De nem ez volt a meghatározó szempont, hanem a parasztok földéhsége, amit a rendezetlen viszonyok között igyekeztek maximálisan kielégíteni.

Különösen a Tiszántúlon, ahol nem kis számban voltak olyan paraszti gazdaságok, amelyeknek nagysága jóval meghaladta a 100 holdat. A szegény-parasztok ezek földjét is – legalább részben – kisajátították. A szegényparasztok általában nem származás szerint osztályozták a földtulajdonosokat, mint a rendelet, hanem azt nézték, a tulajdonos maga műveli-e a földjét, vagy sem. Mindazokat a földeket "úri" birtoknak tekintették, amelyeket bérmunkásokkal műveltettek tulajdonosai. Egyes helyeken ezen is továbbléptek, s igénybe vették a 100 holdnál kisebb birtokosok földjeit, vagy azok egy részét is.

A Dunántúlon mindez sokkal rendezettebb körülmények között zajlott le. Mire itt sor kerülhetett a földosztásra, az Ideiglenes Kormány már megszilárdította a hatalmát, legalább annyira, hogy a nagyobb túlkapásokat lefékezzék. Áprilusra felállították az Országos Földbirtokrendező Tanácsot, s annak megyei hivatalait, s

ezek működése fokozatosan érezte hatását, annak ellenére, hogy az OFT személyi összetétele garantálta a paraszti érdekek érvényesülését (elnöke Veres Péter lett). Addigra azonban az ország keleti részén már gyakorlatilag birtokba vették a földre jogosultak a számukra juttatott földet.

De ki volt jogosult a földre? Természetesen a gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások, akiknek többnyire egyáltalában nem volt földjük. E rétegeken túl igényjogosultak voltak birtokuk kiegészítésére a törpebirtokosok, és olyan nagycsaládú parasztnők fiúgyermekai, akiknek földtulajdonra várható örökrészüikkel együtt nem volt több 5 holdnál. A rendelet előnyben részesítette a német ellenes küzdelemben résztvetteket, azokat, akik az 1945. évi mezőgazdasági munkák során munkájukkal példaadóan elől jártak, s azokat, akiknek háztartásában 3 vagy több gyermek élt. A rendelet 15 hold szántóban és rétben korlátozta a juttatott föld nagyságát, de azon belül a családok nagyságától tette függővé a juttatás mértékét, azzal, hogy kimondta: az egy igényjogosultnak juttatandó föld nem lehet nagyobb annál, mint amennyit egy család megművelni képes (figyelemmel a föld minőségére, fekvésére és művelési ágára). Nem zárta ki a rendelet a juttatandók köréből a fasiszta pártok egyszerű tagjait, akik nem játszottak vezető szerepet, illetve akiket a népbíróságok nem ítélték el.

A földhöz juttatás üteme függött attól, mikor jelentkeztek a jogosultak igényükkel. Március folyamán a Dunántúlon még zajlott a német ellentámadás. Ez óvatosságra intette a jogosultak egy részét. Fékező tényező volt az állami és megyei hivatalok fokozatosan meginduló működése. A hivatalnokok nagyrészt a földbirtokosokhoz húztak, s sokszor gátolták a folyamatot. Hasonlóképpen fékező szerepet játszottak – különösen a Tiszántúlon – a birtokos parasztnők, akik úgy vélték, elsősorban nekik kellett volna földet adni. Az igény-jogosultság bejelentésének nem volt határideje, hiszen gondolni kellett a hadifogságban lévőkre is, ami szintén elhúzta az igénylések folyamatát.

A földben részesítendő köre gyakorlatilag az egész, úgynevezett "hárommillió koldust" alkotó népességet átfogta. Családokra lebontva ez majdnem 1 millió igénylőt jelentett. Ténylegesen mintegy 750 000 személy igényelt földet, s végül közülük 642 342 kapott földet.

Ennyi igénylő számára elméletileg talán lett volna elegendő föld, de a reform elkerülhetetlenül magával hozta jelentős tömegek mozgását. Nem volt mindegy, hol mennyi föld állt rendelkezésre. A Tiszántúlon népes mezővárosaiban természetesen nem volt elég föld. Az északi régiókban a kevés és rossz minőségű, hátrányos fekvésű földek korlátozták a lehetőségeket. A Dunántúlon viszont, ahol a nagybirtok aránya a megművelhető földből viszonylag magas volt, bőven állt rendelkezésre föld.

Némileg bonyolította a helyzetet, hogy a földigénylő parasztnők olyan paraszti származásúaknak is engedtek földet, akikre a rendelet nem tért ki. Többnyire kap-

tak földet a szegényebb falusi kisiparosok, a bányászok egy része, a volt gazdatisztek és erdészeti alkalmazottak is. Az átlagos juttatás mértéke így is országosan 5,1 katasztrális hold volt. Az átlagnál több földet kaptak a volt gazdasági cselédek (8,4 katasztrális holdat), a többi juttatottak viszont az átlagnál valamivel kevesebbet.

A kiosztandó föld korlátozott nagysága kiélezte az ellentéteket a juttatottak között. Érvényes ez az egyes paraszti rétegekre éppúgy, mint a községekre, amelyek között ugyancsak komoly viták zajlottak, s ezek olykor majdnem egy teljes évig eltartottak. A cselédek például a nagybirtokokon éltek, ami lehetővé tette számukra az előnyös juttatást. Alátámasztották ezt azzal, hogy a kommenció értéke felért egy 8-12 holdas gazdaság jövedelmével. Így tulajdonképpen sérelmezték, hogy nagy többségüknek ennél kevesebb föld jutott. A mezőgazdasági munkások nagy része viszont olyan településen élt, ahol kevés föld állt rendelkezésre. Ezért egy részük csak úgy juthatott földhöz, ha áttelepült. De sok helyen egymás ellen fordultak a törpebirtokosok és a napszámosok, a cselédek s a szomszédos falvak törpebirtokos parasztjai, kisbirtokosok és a nincstelének, törpebirtokos rétegek stb... Bonyolította a helyzetet, hogy tekintettel kellett lenni az áttelepültek tömegeire. A moldvai csángók a Dunántúl déli részének sváb gazdaságait kapták, s ilyen földekből részesültek az áttelepülésre kényszerített szlovákiai magyarok is. S nem szabad elfelejteni, hogy amikor a rendeletet elfogadta a kormány, még szó sem volt a német parasztek tömeges kitelepítéséről, s arról sem, hogy a szlovákiai magyarokat áttelepítik Magyarországra. A rendeletnek azon intézkedése nélkül, amelynek értelmében az elkobzott földek tulajdonképpen az államra szálltak, s az állam létesítette föld-alapból részesültek a juttatottak, ezeknek a kérdéseknek jó részét nem lehetett volna kezelni.

A parasztek nem kapták ingyen a földet. Az állam ugyan magára vállalta a volt földbirtokosok kártalanítását, de egyidejűleg a földhöz juttatottaknak megváltási árat kellett fizetniük. Ez a kataszteri tiszta jövedelem húszszoros összege volt (1 forintot 2,32 pengővel, 1 koronát 1,16 pengővel számítottak). A megváltási árat a rendelet értelmében a földtelen gazdasági cselédek és mezőgazdasági munkások 20 éven át fizették egyenlő részletekben. A juttatott törpe- és kisbirtokosok pedig a megváltási összeg 10 %-át a birtokba-helyezéskor, s a hátralékot 10 évi egyenlő részletekben tartoztak fizetni.

Mint látható, óriási problémák halmozódtak fel, amelyeket nem könnyen lehetett megoldani. Nem véletlen, hogy a birtokba-helyezés országosan igen vontatottan haladt. 1946 végén 3200 községből csupán 90-ben fejeződött be teljesen a földreform. Ennyi helyen jutottak el a telekkönyvezésig bezáróan. A folyamatot lassította egyebek mellett a rendelkezésre álló anyagi és szellemi bázis szükségessége is. Nem volt sem elegendő felszerelés, sem szakember ahhoz, hogy a reformba

bevont mintegy 3 millió katasztrális holdat (ami persze ennél sokkal több millió tagban volt fellelhető!) zökkenők nélkül, gyorsan feloszthatták volna, beleértve a birtokbavételen túl a telekkönyvezést is.

Az 1945 második felében kibontakozó ellentámadás részben a volt tulajdonosok, részben a reform ellen fellépő nagygazdák részéről fokozatosan igen feszült viszonyokat teremtett a falvakban. Nyártól megindult az érintett birtokosok küzdelme azért, hogy a rendeletet alapul véve megkaphassák, ami járt nekik. Az egyenkénti 100-200 vagy 300 holdak országosan nem kis területre rúgtak, s ami még jobban kiélezte a helyzetet, ezeket a földeket már birtokba vették a parasztok. A nagygazdák is hasonló támadást indítottak a tőlük jogtalanul elvett földek visszaadásáért. Jelentkezett a katolikus egyház is. Ekkor alakult meg a Mentésített Birtokosok Munkaközössége, amely az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságát kérvények tömegével bombázta, melyekben évszázados múltra visszatekintő arisztokrata családok hivatkoztak arra, hogy maguk is tulajdonképpen földműves családból származnak (például a Teleki gróf). Ezeknek a küzdelmeknek a sodrában került sor először a 600/1945. évi miniszterelnöki rendelet törvényre emelésére, még a választások előtt, 1945. szeptember 14-én. A nyomás azonban tovább nőtt, amit fokozott a szegényparasztok földkövetelése olyan vidékeken, ahol a reform - a nagybirtok hiánya miatt - nem nyújtott lehetőséget elég föld szétosztására (1945 szeptemberében ülésezett Budapesten a Földigénylő Bizottságok első országos kongresszusa, amelyen nagy erővel nyilvánult meg a szegényparasztok földigénye).

1945 végére az országban spontán tömegmozgalom bontakozott ki, amelynek ugyancsak spontánul kipattant jelmondata - "Földet vissza nem adunk!" - mögött a földhözjuttatott gazdák tömegei sorakoztak fel. A kiélezett politikai helyzetben végül a Kisgazda Pártnak, amelynek védőszárnyai alá gyülekeztek mindazok, akik valamilyen formában a reformnak, ha nem is a visszacsinálásában, de legalább javukra történő módosításában reménykedtek, meg kellett hátrálniuk. Kompromisszum született tehát a szegényparasztok és a birtokos paraszti rétegek között a nagybirtok rovására. Ezt tükrözte az 1946. évi IX. törvény, amely a földreform befejezését, valamint az eredetileg nem várt kitelepítésekkel kapcsolatban felmerült kérdéseket oldotta meg. A törvény értelmében minden 1946. január 1. előtt felosztott föld, az 50 holdnál kisebb gazdaságok rovására felosztottak kivételével, azoké marad, akik azokat megkapták. Ez véglegesen útját állta a vitatott földek körüli további küzdelmeknek.

Hátra volt még a németek kitelepítésével és az áttelepülésekkel összefüggő kérdések rendezése. Tekintettel arra, hogy erre 1945 márciusában nem lehetett számítani, 1946 gyakorlatilag ezzel, valamint a hadifogságból nagyobb tömegben hazatérők földhöz juttatásával telt el. Így végül a földreformot véglegesen az 1947.

évi V. törvény (1947. január 3.) zárta le. Ez a megyei földbirtokrendező tanácsokat és a községi földigénylő bizottságokat megszüntette, s az esetlegesen még jelentkező kérdéseket bírói hatáskörbe utalta. Kimondotta, hogy a már jogerősen eldöntött vitás ügyekben 30 nap után felülvizsgálati, vagy újrafelvételi kérelemmel nem lehet élni, s azt is, hogy a juttatottakkal szemben a volt tulajdonosok követeléseit bírói úton nem lehet érvényesíteni. Néhány további vitás ügytől eltekintve, a földreform gyakorlatilag lezárult.

Mit eredményezett a földreform? Miért volt rá szükség? A reform radikálisan, egy csapással megváltoztatta a magyar paraszti társadalom szerkezetét. Felszámolta a nagybirtokos, még szélesebbre kiterjesztve, az "úri" birtokosok gazdasági bázisát. A másik oldalon erőteljesen csökkentette, bár nem szüntette meg a földtelen paraszti rétegeket, amikor a családok számára biztosította a minimális megélhetés alapját a juttatások révén. Ezt mutatja az a körülmény, hogy radikálisan megnőtt az 1-5, de különösen az 5-10 holddal rendelkező gazdaságok száma, miközben az 1 holdnál kisebb gazdaságok aránya 66 %-kal csökkent. A reform ezzel történetileg befejezte a polgári átalakulást, amit az 1848. évi jobbágyfelszabadítás a maga teljességében nem tehetett meg. Magyarországot azonos szintre emelte a régió azon államaival, amelyek már 1918-1919 után radikális polgári földreformot valósítottak meg (a balti államok, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Görögország, részben Románia), s ezzel évszázados baloldali politikai törekvéseknek tett eleget Magyarországon is. Hiszen a legkülönbözőbb társadalmi rétegek (radikális polgárok, a parasztság, a mezőgazdasági munkások, az ipari munkásság, egyes ipari körök) képviselői léptek fel ezzel a követeléssel, mind erősebben a századfordulótól 1945-ig, ha nem is tudták áttörni a merev ellenállást, elsősorban a nagybirtokosok részéről.

A földreform azonban nem oldotta meg mindazokat a kérdéseket, amelyeket a magyar agrártársadalom további fejlődése felvetett. Ennek két akadálya is volt. Az egyik az, hogy egy bármilyen radikális földreform számára sem volt elegendő föld az ország határain belül ahhoz, hogy a családok megélhetését biztosíthatta volna. A parasztcsaládok nagysága 5 lélek körül volt, a tisztas megélhetésükhöz 5 hold csak a minimumot nyújthatta.

A másik akadály a hazai örökösödési rendszerben keresendő. A reálöröklés következtében a juttatott földből létrejött gazdaságok az első generáció-váltásnál szétporladtak volna. A 19. század higiénés változásai következtében a népességszám gyorsan nőtt, a kisparaszti rétegek körében az "egykezés" viszont alig ismert gyakorlat volt. Ugyanakkor az iparosodás 1945 előtt nem érte el azt az ütemet, ami biztosíthatta volna a mezőgazdaságban feleslegessé váló tömegek felszívását. A növekvő paraszti népesség feleslege így a mezőgazdaságban rekedt. A paraszti népesség aránya az össznépességből ugyan már csökkent, de abszolút száma még

mindig nőtt. Ezért a földreform önmagában nem hozott végleges megoldást, csupán átmenetileg enyhítette a nyomást.

Az igazi megoldást az iparosodás gyorsabb üteme jelentette. Ha a reformot ebből a szempontból nézzük, akkor is jelentős lett volna a hatása, ha az új rend nem indítja el a feszített ütemű iparosodást. A reform révén ugyanis a "hárommillió koldus" bekerült a belső piac áramkörébe, azok az embertömegek, amelyek korábban a legegységesebb dolgokon (só, gyufa, petróleum) kívül alig vásároltak valamit, s így az ipari termékek számára 1945 előtt nem, vagy alig képeztek piacot. Ezek a tömegek a reform révén pár év alatt új vásárlóerőként jelentkeztek, s ezzel fokozatosan gyorsították az ipar fejlődését. Ez volt a földreform igazi értelme.

Péter Gunst

The agrarian reform in Hungary (1945)

Ennek nyomán radikális, a rendelet hatályán is túlterjeszkedő földreform valósult meg Magyarországon, amit csak az 1946. évi IX. törvénnyel sikerült jogi keretek közé terelni.

All the parties that worked legally after the second World War aimed to carry through an agrarian reform. There were political schemes forged for this purpose regularly from the 1930s onwards. From December 1944 the Communists had a most mature program. In conception the parties agreed to carry the agrarian reform into effect through a parliamentary act discussed and passed in parliament. However, the given historical situation did not allow either any time or any chance for this. A popular land distribution movement was brought into life by the Red Army gaining more and more ground in Hungary, and it was also of interest to the Red Army itself to ease the resistance of the soldiers of the Hungarian army in the Transdanubian region. It was in this double pressure that the Prime Ministerial Order No. 600/1945. was born. In the wake of this a radical land reform was to come into being in Hungary which went far beyond the ruling of the order, which was only possible to drive into a legal framework with Act 10 of 1946.

Kövér György

Államosítástól a privatizációig

Egy magyar bank útja a 20. század második felében

A 20. század végén egyik történelmi folyóiratunk szerkesztősége azért habozott egy - a kétszintű bankrendszerre való áttéréssel foglalkozó - forráspublikáció közlésekor, mert, úgymond, az eltelt 10 esztendő még nem nyújtott kellő történelmi távolságot a témától (végül sor került a megjelentetésre!). A távlatot azonban nem mindig lehet években mérni. Annak ellenére, hogy tisztában vagyok a szóban forgó eset mögött meghúzódó vonakodó mentalitás mozgatórugóival, azt gondolom, hogy a kelet-európai kommunista rendszerek hihetetlenül gyorsan és végérvényesen történelmi témává váltak, s ezt nem szabad összekeverni azzal a mozzanattal, hogy a múlt és a jelen szereplői között mennyiben áll fenn kontinuitás. (Értsd: a mai személyes karrier-okok nem képezhetnek jogcímet a történelmi kutatás és publikáció adatvédelmi szempontú korlátozásához.)

Nyilván többedízigen véletlennek tekinthető, hogy a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. egy 19. századdal foglalkozó történelmet bízott meg 50 éves történetének feldolgozásával. Azt azonban el kell mondanom, hogy nemcsak a még meglévő irattárhoz való hozzáférhetőség volt biztosított számomra, hanem kutathattam a Pénzügyminisztérium irattárában, valamint a PM Magyar Országos Levéltárba került anyagában is. A Hanák Gábor vezette OSZK Történelmi Interjú és Videotára részére a MKB és a pénzügyi szféra számos régi és jelenlegi munkatársával interjút készítettünk, amely számtalan - semmilyen írott forrásban fel nem lelhető - információval bővítette ismereteimet. A banktörténelmi monográfia elkészült és megjelent.¹ Ennek mintegy summázatát szeretném most összefoglalni, elsősorban a tulajdon és a tulajdonjogokkal való élés szempontjából. Gondolatmenetemben támaszkodni fogok a neoinstitucionalista közgazdaságtani irányzat szerves részeként kifejlődött tulajdonjogok elméletére.²

Azt gondolom, - ha élne - Menyus érdeklődéssel hallgatná ezeket a fejtegetéseket, s bár sajnos már sohasem tudhatom meg, hogy mivel értett volna egyet és mivel nem, előadásomat mindig vitára kész szellemének ajánlom.

* * *

A MKB-t két évvel a bankrendszer államosítása után, 1950-ben vadonatúj bankként hívták létre, részvénytársasági formában. Eredetileg az egyszintű bankrendszerben a "specbanki" külkereskedelmi banki funkciókat az államosított Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megmaradt szervezetére (ún. bankcsonkjára) bízták, de az államosítások és az elmaradt kártalanítás megtorlásaként végrehajtott külföldi foglalások miatt egy teljesen "szűz" intézményt hoztak létre, amely ezáltal nem volt kitéve a lefoglalás és elkobzás (arrest) veszélyének. Az intézmény megalakításának előkészítéseként 1950 nyarán még három alternatíva fogalmazódott meg:

- a. egységes devizabankszervezet jöjjön létre az MNB egyik osztályaként, és ez csak "fedőszerv" gyanánt használja a megalakuló MKB-t
- b. az MKB élesen elválasztott feladatkört, külön szervezetet kapjon, s csak az elvi irányítás maradjon az MNB kezében. Ez volt "a 20-30 fős önálló, kis devizabank terve."
- c. az egységes devizaszervezet maga az MKB Rt. legyen, amely a PM megbízásából az MNB közép-devizahatósági feladatkörét is lássa el.

A kezdeti bizonytalankodás után a PM kollégiuma, majd a Népgazdasági Főtanács a második megoldás mellett döntött.

Az alapításkor a pénzügyminisztérium jogászának kérésére a külkereskedelmi miniszter "a külkereskedelmi vállalatok súlyának és exportvolumenének figyelembevételével" a befizetendő összeget felosztotta a külkervállalatok között. Ugyanakkor arról a pénzügyi tárca gondoskodott, hogy az "összegek a részvényjegyzés céljaira az egyes vállalatoknak megfelelő alapként kamatmentesen rendelkezésre bocsáttassanak".³ A miniszteri döntés értelmében a részvényeslistára a vállalatok a fenti arányban kerültek (1. táblázat):

1. táblázat

Nikex	9	Ferunion	3
Technoimpex	8	Chemolimpex	7
AgrimpeX	12	Lignimpex	10
Terimpex	11	Külforgalmi	15
Metallimpex	15	Bőr, szörme	5
Elektroimpex	5	ÖSSZ	100

A cégnevek később változtak, de az arányok lényegében nem (A Külforgalmiból később Hungarotex, a Bőr, szőrméből pedig Tannimpex lett.)

A névleges alaptőke 100 millió forint volt, de az induláskor valójában csak 30 millió került ténylegesen befizetésre, és ez az ötvenes évek folyamán gyakorlatilag így is maradt.

Állami vállalat esetén látszólag nem sok értelme van feltenni a kérdést: ki is volt a bank tulajdonosa? Pedig már az alapításkor megmutatkozott a helyzet összetettsége. Az igazgatóságba három főt a Nemzeti Bank, egyet-egyét a Külkereskedelmi Minisztérium és a NIKEX, egyet pedig maga a Bank delegált (Téglás Gézát 1950. november 1-jével a PM nevezte ki - az állami vállalatok beosztási nomenklatúrája szerint - "vállalatvezető" munkakörbe, a részvénytársaság alapszabályai alapján "ügyvezető igazgatóként"). A felügyelő bizottságban az MNB-t, a PM-et és KKM-et egy-egy főt képviselte. Kié volt vajon a vagyontárgy használatának joga (usus), a vagyontárgyból származó hasznok elsajátításának joga (usus fructus), a vagyontárgy formájának és tartalmának megváltoztatására irányuló jog (abusus) és az előbbi jogok eligenítésére vonatkozó megegyezés joga?⁴ (Az elidegenítés joga egészen a privatizációig fel sem vetődhetett, ami arra utal, hogy a kizárólagos állami tulajdonnak önmagában megvannak a maga korlátai.)⁵

Formailag a részvényesek a külkereskedelmi vállalatok voltak. Míg a - valójában nem működő - Bankigazgatóság elnökét a KKM adta, a tagok többsége az MNB-ből került ki. A részvénytőke befizetője és a nyereség egészének elvonója azonban a Pénzügyminisztérium volt, s az operatív vezetést is a PM delgálta. Ebben a kezdeti időszakban a PM az MNB-t igyekezett maga alá gyűrni, s csak a devizamonopólium középszintű leosztása révén jutott az MNB Devizaigazgatóság (Dig) gyakorlati hatalomhoz. Az MNB fokozatos emancipálódásával azután az 50-es évek közepén az MNB mindinkább érvényesítette befolyását, s 1956 szeptemberében a KKB vezetőjének kijelölési joga is az MNB kezébe került. Téglás 1955-ös halála után nem is neveztek ki új ügyvezető igazgatót, a vállalatot gyakorlatilag a Dig irányította, úgy, hogy helyettes ügyvezetőket (dr. Morenberger Egon, Hermann Mihály) bíztak meg a helyi irányítással. Az új helyzetnek megfelelően az 1957. május 20-ra datált közgyűlésen az igazgatóság létszámát felemelték, 3 fő az MNB-ből, 2 a KKM-ből, 2 a PM-ből, és 2 külkervállalati vezérigazgató kapott helyet benne (Agrimpex, Metallimpex). Az Igazgatóság elnöke pedig az MNB Dig vezetője (Fodor András) lett.⁶

A fennhatóságért folytatott rivalizálásból sajátos "háromszög"-történet kerekedett ki, amelynek új elvi alapon történő szabályozására 1959-60-ban hosszas egyezkedés után került sor. Ezúttal a KKM szeretett volna egy saját bankot, ahova a KKM ún. Kompenzációs osztályát átviheti, és amelyen keresztül meghatározott kereten (20 millió forint) belül önállóan bonyolíthat ún. konstrukciós ügylete-

ket. A Bank felügyeleti joga a Pénzügyminisztériumhoz került vissza. Élére a PM önálló vezérigazgatót nevezett ki (Gál L. Endrét, aki a KKM vezető munkatársa volt), a létrehozott 11 fős Igazgatóság elnöke pedig az a Bacsoni Jenő lett (KKM miniszterhelyettes), aki annak idején még mint PM osztályvezető az egész bank tervét kidolgozta. Az Igazgatóságnak a KKM aktív szerepet szánt, havi rendszerességgel üléseket tartott kívánatosnak (amit sem a PM, sem az MNB nem igazán akart), s abba nagyjából egyenlő arányban kerültek a PM-KKM-MNB háromszög tagjai mellett a Külkerbank menedzsmentjének képviselői is: a vezérigazgató mellett a KKM Kompenzációs osztályának vezetőjéből vezérigazgató-helyettesé előlépett Arató Ferenc mellett az eddigi helyettes ügyvezető, Hermann Mihály is. Az Igazgatóság azonban döntéseit csak egyhangúan hozhatta, ami gyakorlatilag megbénította a nagyon szofisztikusnak kitalált (immár a KKB menedzsmentjét is beszámítva négyszögű) alakzatot, s egyre ritkábban ülésezett. A tárcaközi villongások háttérben egyfelől egy klaszikus információs probléma állt: a PM eredetileg lemondott a konstrukciós ügyletek mögött meghúzódó árumozgások vizsgálatáról, kiélezett devizahelyzeti időszakokban (amely a tervgazdasági ciklikusság szükségszerű velejárója volt) azonban megtagadta a finanszírozást.⁷ A különböző szervezetek egymás kártyáiba sem láttak bele: a devizamozgások nyomonkövetésében az MNB, az árumozgások tekintetében a KKM volt az információk birtokában. Másfelől a KKM azzal vádolta az MNB-t, hogy a konstrukciós forgalom devizális szempontú növelését akár a haszon csökkenése árán is preferálja. Pedig kereskedelempolitikai szempontból nem minősült helyesnek az overdraftok állandó kihasználása.⁸ Az MKB operatív vezetése mégsem volt igazán érdekelt a felemás helyzet felszámolásában, hiszen az adott körülmények között felértékelődött a menedzsment szerepe, s ez annak ellenére így volt, hogy gyakorlatilag minden egyes döntéssel körbe kellett házalni az érdekelt főhatóságokat. Ugyanakkor például az átszervezés költségeire a Bank jócskán tartalékol, s az átszervezés előtti üzletekből "felgyült" összegből 30 milliót a "külker vállalatok részvénytőkebefizetési kötelezettségei számláinak csökkentésére", a Bank alaptőkéjének feltöltésére, illetve tartalékolásra fordíthattak (természetesen most is a felsőbb szervek jóváhagyásával!). Formálisan a megbízó (principális) szerepkörei teljesnek látszottak: nemcsak a tőkejuttatásról és a nyereségelvonásról döntött, hanem a reprezentációs költségek nagyságáról és hova fordíthatóságáról is, megszabta a létszámkeretet, és kinevezte és leváltotta a megbízott (agens) intézmény vezetőjét. Az igazi kérdés azonban az volt, hogy milyen háttéregyeztetési tárgyalások, levélváltások eredőjeként születik meg a döntés, hogy megszületik-e egyáltalán, s pozitív határozat esetén végrehajtják-e.⁹

A Bank helyzete ebből a szempontból az új gazdasági mechanizmus bevezetésével sem változott érdemben. A vállalati döntések decentralizálását ugyanis a hi-

telrendszer erőteljes centralizációja ellensúlyozta. A Külkerbank nem lett nyereségérdekelt vállalat, sőt tulajdonképpen a megszülető vállalati törvény hatálya alá sem került. Minden PM támogatás és lobbizás dacára sem sikerült elérni a forintfinanszírozási jog megszerzését. A törekvés az MNB ellenállásán hiúsult meg.

Végbement ugyanakkor az alaptőke felemelése, amely a megnövekedett forgalom miatt régóta esedékessé vált. Az alaptőkeemelésről szóló PM döntés 1974. augusztus 26-án kelt. A 300 milliós emelés átutalásáról ezzel egyidejűleg intézkedett a miniszterhelyettes. Az Igazgatóság elnöke, Baczoni Jenő azt javasolta, hogy "a tőkés pénzpiacokra való figyelemmel" kívánatos, hogy a magyar állam formálisan vállaljon szerepet a részvényesek között. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy az emelésből 250 millió az állam (a Pénzügyminisztérium), 50 millió pedig a korábbi részvényes külkereskedelmi vállalatok "jegyzéseként kerüljön meghirdetésre". Ez azt a célt szolgálta, hogy kifejezésre juttassák a Bank iránt "mind a kormányzat, mind pedig a részvényesek részéről" megnyilvánuló fokozott bizalmat.¹⁰ A tőkeemelés után tehát az 500 milliós részvénytőke 50%-át a PM, a másik felét pedig a külkereskedelmi vállalatok a korábbi megosztásban jegyezték. A Pénzügyminisztérium tehát, amely kezdettől fogva elsődleges jogokat gyakorolt, formálisan is többségi tulajdonossá vált. A külkervállalatok befizetéseit - ezúttal is - a PM rendezte.

A háromszöghelyzet újrameghatározására is sor került a hetvenes években. Ezt némi iróniával (és szerénytelenséggel) Tripartitumnak nevezték belső pénzügyi körökben.

Sor került ugyanakkor a bankvezetés belső átszervezésére: előbb a osztályvezetői értekezletből szűkebb ügyvezetőséggé átkeresztelt szerv létrehozásával, majd ezt a meghívottak mind szélesebb körével kibővítve, az ún. tágabb ügyvezetőség formájában (természetesen szintén a PM hozzájárulásával). Az 1964-ben kinevezett új vezérigazgató, dr. Salusinszky István pedig kezdte az ügyvezetőségi jegyzőkönyveket "az ügyvezetőség elnöke" címen aláírni.

A nyolcvanas évek elején - az újonnan kinevezett vezérigazgató, a Fekete János csapatából jött - Demcsák Sándor ismét megpróbálkozott a nyereségérdekelt bank tervének megvalósításával. A reform koncepciója egészen a Gazdasági Bizottságig eljutott, a KKM és a PM támogatta is, ám az MNB monopóliumának csorbítását látva ellenezte az elgondolást és figyelmeztetett az önállósodás bank számára veszélyes következményeire.¹¹ 1982 kézirvezerlésének körülményei között végül olyan semmitmondó GB-határozat született, amelynek alapján a két-szintű bankrendszerre való áttérésig várni kellett az átalakulással.

A bankrendszer reformja - az utolsó öt éves terv koncepciójához igazítva - politikai döntést igényelt. Az 1987. január 1-jével bevezetett kétszintűsítés során nemcsak három nagy kereskedelmi bank szakadt ki az MNB-ből, hanem az MKB hely-

zete is lényegesen megváltozhatott.

A PM bankfőosztálya, amelyből később az Állami Bankfelügyelet nőtt ki, az alaptőke és mérlegfőösszeg között 25-szörös "áttételi rátát" állapított meg, s az MKB alaptőkéjét 3,5 milliárd forintban rögzítette.

Az 1987. január 1-jei alaptőkerendezés forrásai:¹² /1986. június 30-i adatok alapján/

2. táblázat

Forgóalap	1. 785	Mft
Vállalkozási alap	802	"
Vállalkozások alapja	372	"
PM-befizetés	547	"
	3. 500	Mft

A tőkeemelést hivatalosan az 1987. január 14-i rendkívüli közgyűlés mondta ki. A névreszóló részvények névértékét egyenként 1 millió forintra emelték. A tőkeemelés eredményeként a teljes részvénytömbből 2,7 milliárd (77,1%) az állam (a PM), 800 millió (22,9%) pedig 11 külkereskedelmi vállalat kezén volt.¹³ Az igazgatóságba ugyan a KKM és az MNB ugyanúgy delegált tagokat, mint korábban, azonban az új helyzetnek megfelelően valamivel kevesebb és alacsonyabb rangú miniszteriális tisztviselőt (főként osztályvezetőket). Az államszocialista rendszer végjátéka időszakára úgy tűnt, tisztázódhat a tulajdonos kérdése is.

1987 folyamán azonban - újabb részvénykibocsátás révén - további 874 milliónyi tőkebevonásra került sor. Az alaptőke 4, 374 milliárd forintra melkedett. A tranzakció során az állami (pénzügyminisztériumi) részesedés 61,7%-ra mérséklődött, miközben biztosítók és egyéb pénzügyi társaságok 9,1%-ot, külkereskedelmi vállalatok 25,2%-ot mondhattak magukénak, a maradék pedig ipari, építőipari (2%), mező- és erdőgazdasági (0,7%), belkereskedelmi (0,9%), valamint egyéb gazdálkodók (0,4%) birtokába került.¹⁴ Az újabb részvények kibocsátásáról az 1987. június 5-i rendes közgyűlés határozott. A közgyűlésre tanácskozási joggal meghívták azokat a gazdálkodó szervezeteket, amelyek részvényjegyzési szándékuknak kifejezést adtak. A jelenléti ív ugyan nem árulja el a jegyzett mennyiséget, mégis név szerint betekintést nyújt a kialakuló új részvényesi kör természetrajzába. A nagyobb pénzügyi befektetők között megtaláljuk a Állami Biztosítót, a Hungáriát, a Budapest Bankot és az INTERINVEST Külkereskedelmi Fejlesztési Hitelintézetet, a kisebbek között pedig nagy számban voltak jelen a Bank újonnan alapított győri és szolnoki fiókjának ügyfelei (állami gazdaságoktól, megyei vállalatoktól a helyi szövetkezetekig). A külkereskedelmi vállalatok is növelték részesedésüket,

bár ezúttal nem elsősorban az eredeti részvényesek jegyzéseivel, hanem újabbak jelentkezésével (CHEMOKOMPLEX, HUNGAROCOOP, HUNICOOP, KONSUMEX, MOGÜRT, MEDIMPEX, METRIMPEX, MONIMPEX, NOVOTRADE, TRANSELEKTRO).¹⁵ A részvényesek ugyanakkor öt éves időtartamra szindikátust alakítottak, amelynek szerződésében kijelentették, hogy ez idő alatt nem veszik ki az osztalékukat a bankból. Az MNB sem búcsúzott nyomtalanul. Mint az új kétszintű bankrendszer szabályozásával megbízott aktor, nyomására a bankok határozatot hoztak "a lakossági bankműveletek megkezdésének elhalasztásáról." Másfelől viszont egyoldalú nyilatkozatot vett az MKB-tól, hogy álljon jól a számlavezetési körbe kapott 10 vállalatnál az MNB által vállalt devizafizetési garanciákért (azok nagyságrendjét azonban "nem állt módjában" tudatni).¹⁶

A bankrendszer-váltás folyamata végül csak az egész tervgazdasággal leszámoló politikai rendszerváltás révén teljesezhetett ki. Szükség volt erre, hogy a pénz- és tőkepiac fogalmi viszonyerhessék valódi jelentésüket. 1991-ig kellett azonban várni a pénzügyi és számviteli törvények megszületésére, amelyek az új csődtörvénnyel együtt - igaz, az utóbbi, átvesztve a ló túlsó oldalára, túlzott szigorúsággal - rendezték az új gazdasági világ pénzügyi-jogi kereteit.

A privatizáció gondolata 1991 végétől foglalkoztatta a Bank megfiatalodott vezérkarát. Kezdetől fogva az első számú érdeklődőnek a Bayerische Landesbank Girozentrale számított. Nemcsak azért, mert a bank régi ügyfele volt, és érdekelte a közép-kelet-európai terjeszkedés lehetősége, hanem azért is, mert félig állami (tartományi) hitelintézetként több tapasztalattal és affinitással rendelkezett az állami tulajdon piacgazdasági hasznosítása terén, mint más jelentkezők. Valójában itthon csak a menedzsment egy része gondolkodott magánosításban, de még közülük is többen óvtak a "privatizációs illúziótól". Az ellenzők táborát azonban leginkább a pozíciójukat féltő középvezetői gárda alkotta. Hiányoztak a törvényi szabályozás feltételei is, sőt a bankok privatizációja nemcsak közgazdasági szempontból (konszolidáció és/vagy privatizáció), hanem politikai szempontból is kényes kérdés volt.¹⁷ Mire a dolog aktuálissá vált, már az Állami Vagyonkezelő Rt. gyakorolta a bankban a tulajdonosi jogokat. Ez volt a sokat emlegetett "közgyűlés-frász időszak", amikor sohasem lehetett tudni, hogy ki megy és ki maradhat a közgyűlés után korábbi pozíciójában. Másfelől viszont a vagyonkezelő tulajdonos sem állt helyzete magaslatán, nem tudta, ragaszkodjon-e tulajdonához, vagy épp igyekezzen megszabadulni tőle. A jókat adja-e el először, vagy próbálja a második szint nagyobbjait egy csomagban értékesíteni. Voltak lobbierdekek, amelyek a Budapest Bank elsőségét szerették volna kiharcolni. Az ÁV bizalmatlan volt a menedzsmenttel szemben, ha azok sürgették a privatizációt, akkor azért, ha pedig önálló elgondolásuk volt a privatizáció lebonyolítójára nézve, akkor meg azért.¹⁸

1994. január elején az alábbiak szerint nézett ki az MKB részvényeinek megoszlása:

3. táblázat

	%	db.
ÁV Rt	44,3	317 000
Vállalkozások, intézmények	28,7	
Külföldi tulajdon	8,0	57 200
MKB Rt. saját tulajdonú részvények	12,1	86 430
Belföldi magántulajdonú részvények	1,5	
“A” sorozatú szavazó részvények összesen	94,6	676 700
“B” sorozatú részvények	0,4	
“C” sorozatú részvények	5,0	
“B” és “C” sor. nem szavazó részvények összesen	5,4	38 800
MINDÖSSZESEN	100	715 500

A privatizációs előszerződés alapján első lépcsőben a BLB az ÁV Rt.-től az MKB törzsrészvényeinek 12,23%-át, az MKB-től pedig 2,77%-át vette meg, az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) mint pénzügyi befektető pedig az MKB-től a törzsrészvények 10%-át, mindkét esetben a névérték 125%-án. Ezután került sor a BLB és EBRD által az alaptőke felemelésére, szintén 125%-os áron. Az új részvényekből szerződés szerint a BLB 116 240 darabot, az EBRD 77 495 darabot jegyzett. A vételár első felének befizetése 1994 július közepéig, második részlete pedig év végéig volt esedékes. Az összesen immár 870 433 darab szavazati jogú részvényből a tranzakció második lépcsőjének lebonyolítása után a 10% feletti részvényesek aránya az alábbi lett: ÁV Rt (25,01%, közvetlenül), BLB (25,01%) és EBRD (16,68%).¹⁹

A privatizáció első szakaszának lezárulása után, 1995 nyarán először a kölni székhelyű Deutsche Investitions- und Entwicklungsgesellschaft (DEG) tett szert 8,33%-os tulajdonrészre, majd 1996 folyamán a BLB megvásárolta az ÁPV Rt 25%-os hányadát 220%-os árfolyamon. Ezzel domináns többségi tulajdonra tett szert. 1998 áprilisában az EBRD és a DEG is eladta részesedését. A részvények 10,4%-a az osztrák Bank für Arbeit und Wirtschaft (BAWAG) birtokába került, amelyben egyébként szintén a BLB a fő részvényes.²⁰ 2000. május 31-i állapot szerint a BLB tulajdoni hányada már 85,35%. Ahogy a mostani elnök-vezérigazgató fogalmaz: “Ez olyan szempontból megnyugvást jelentett, és biztos szakmai háttérrel, és nyugodt életet a menedzsment számára, hogy legalább világos volt a tulajdonos. Ráadásul a tulajdonos olyan szakmában dolgozik, mint a menedzsment, tehát nem volt probléma szakmai kérdésekről beszélni. Én személy szerint

ezt tanultam ebből, sokan nem értenek egyet evvel, és nem is akarok én ebben igazságot tenni, én személy szerint örülök ennek. Teljesen világos, tiszta a mednezsmment mögötti háttér, ha valamire nemet mondanak, az hétszentség, hogy nem, ha valamire igent mondanak, az hétszentség, hogy igen.”²¹

A tulajdon-probléma, amelyet az államszocializmus sohasem tudott megoldani, rendezettnek tűnik. Ha a privatizáció csak ennyit ért el, kétségtelenül nagy lépést jelent a magyar gazdaság fejlődése terén. A kiéleződő verseny is szelektál a bankrendszer szereplői között, de azért tőkeallokációs szempontból annak is jelzés értéke van, hogy a többszöri tervezgetés ellenére az MKB részvényei még mindig nem kerültek a tőzsdére. Hogy a tulajdonjogok közgazdaságtana miként alkalmazható a bank privatizáció utáni történetére, arra csak a tulajdon hasznosításának hosszabb távú elemzése adhat választ.

Jegyzetek

1. Kövér György: *A Magyar Külkereskedelmi Bank története dokumentumokban és emlékezésekben*. H. é. n. [2001]
2. Pejovich, Svetozar: *The Theory of Property Rights: Towards a Theory of Comparative Systems*. Dordrecht/ Boston/ London, 1990. A magyar fordítás csak a kapitalizmusra vonatkozó fejezeteket tartalmazza. uő.: *A tulajdonjogok közgazdaságtana*. Bp. 1992.
3. Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX - L - 1 - k. PM Nemzetközi kapcs. 81. d.
4. Pejovics, 1992. 18.
5. A köztulajdon kirekesztő jellegének és átruházhatatlanságának problémája a tranzakciós költségek tanában fontos helyet foglal el. Az elméleti kérdések első vázlatos felvetésére lásd Szakadát László: A tulajdonjogok problémája a bankrendszerben. In: *Ki fizet a végén?* Bp. 1991. 165-166.
6. MOL XIX - L - 1 - k. PM Nemzetközi kapcs. 484. d.
7. A külkereskedelmi hitelek tekintetében “folyamatos harc bontakozott ki a Pénzügyminisztériummal. A PÜM ugyanis ellenezte a fejlődő országokkal való kereskedelemfejlesztés[t] a politikai és gazdasági kockázatok miatt; ellenezte a devizális hitelek nyújtását devizális helyzetünk és a kedvezőtlen kamatok miatt és ugyancsak a kockázat miatt. Így azután minden egyes vállalati és állami hitel jóváhagyásába bele akart szólni és ez a beleszólás végtelen akadékoskodássá vált. Nagy küzdelembe került, amíg - a Gazdasági Bizottság és különösen Fock elvtárs segítségével - elértük, hogy éves hitelkereteket hagyott jóvá az Országos Tervhivatal, amelyeken belül meghatározott irányelvek szerint elég messzemenő szabadsággal dönthetünk.” Bacsoni Jenő emlékiratai. Kézirat. 127. (Ezúton köszönöm fiának, Bacsoni Gábornak, hogy e nyolcvanas évek elején készült naplóba betekintést nyerhettem.)
8. MOL XIX - L - 1 - k. PM Nemzetközi kapcs. 484. d. (1963. márc. 15.)
9. Gál L. Endrét például 1963 őszén rövid úton görögországi kiküldetésbe távolították, Salusinszky István nyugdíjazása viszont a hetvenes évek végén hosszasan elhúzódott.

A személyi döntések meghozatalakor az MSzMP KB gazdasági (és természetesen káder) osztálya révén a beleszólók köre tovább tágult.

10. Magyar Külkereskedelmi Bank Iratára (MKBI), 19 354 (1974. okt. 29.)
11. A helyzetet jól illusztrálja az alábbi interjú-részlet: "...a Fekete engem azzal búcsúztatót el, hogy azt mondta: »Sanyikám, egy dolgot kell neked tudnod csak ebben a Külkerbankban, azt, hogy az nem egy bank, és azt, hogy az nem is lesz egy bank. Ennek a banknak az a feladata, hogy a ti link üzleteiteket finanszírozza és bonyolítsa. Tehát nehogy eszedbe jusson az, hogy bank legyen.« Na most ez egy kicsit meglepett, és arra gondoltam, hogy mennyire komolyan mondja ezt a Fekete, és mondom neki: »Igen, de Te tudod, az a baj itt, hogy föl van írva, hogy bank, és előfordulhat egy vezető, aki ezt komolyan veszi. Nézd meg, most játsszák a Beckettet, Az Isten igájában-t. A Beckett a király barátja volt, és egyszer kinevezték őt az Isten püspökének, fölvette a ruhát, és ezt komolyan vette.« »Igen - mondta Fekete - de ne felejtse el, hogy a Beckettet megölték.« »Na és - mondom - mi lesz a bankkal?« »Őt is megöljük.« Na most én ezt viccnek vettem, szóval messze nem vettem komolyan, az világos volt, hogy nem tesz egy ilyen megoldás, de egyáltalán nem vettem komolyan. Aztán kiderült a végén, hogy ezt komolyabban kellett volna venni. De akkor már késő volt.» Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Videotára (OSZKTIV) Demcsák Sándor-interjú (2000. ápr. 14.) Készítette Fonyó Gyula, Kövér György.
12. Pénzügyminisztérium Irattára (PMI), Miniszteri Értekezlet (1986. dec. 5.)
13. Patyi Sándor: *A Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. üzletpolitikája az 1980-as évek követelményeinek tükrében.* /Esettanulmány/ Gépirat. 1987. 82.
14. MKB Rt. Éves jelentés 1987. MKB Rt.
15. PMI, 92 735/1987 (1987. jún. 5.)
16. MKBI, 43 316 (1994. jún. 23.) A garanciák kérdése a privatizáció egyik nehézségeként került elő.
17. A bankprivatizációról általában lásd Várhegyi Éva: *Bankprivatizáció.* Számadás a talentumról. ÁPV Rt. Bp. é. n. [1998]
18. "Az egyéni pechünk volt, hogy a tulajdonosok sosem voltak tulajdonosok. Nem tehetnek róla, csak ez volt a helyzet. Megint meg kellett érnem, hogy én beszélek és láttam a szemükön, hogy nem értik. »Biztos van mögötte valami.« Pedig importáltak külföldi embereket is... én mondtam is az egyik vezetőnek, hogy álljon meg a menet, nagyon sajnálom, de ez nem az én bankom... Nem is tudom a szerepemet, nem érzem. Én nem vagyok tulajdonos, egy tulajdonosnak kellene eljárni egy szerepet, itt van egy vezérigazgató, az pedig eljuttassa a maga szerepét, ha ez nem megy, akkor vagy a tulajdonost, vagy a vezérigazgatót kell lecserélni, azt hiszem, a vezérigazgatót egyszerűbb. Akkor kitalálták ezt a megoldást, hogy azért legyen egy vezérigazgató, de nekem maradt az, ami mondjuk a bankban a legfontosabb volt. Tehát egyrészt mint aktív elnök ott voltam, tehát nekem beosztottam volt a vezérigazgató, ami önmagában egy marhaság lett volna, mert hiszen a bank működését zavarta volna két embernek akár koncentrált, akár széjjelhúzó működése. Nekem persze az tetszett, hogy az a dolgom, hogy a bankot privatizálni tudjam, és én úgy éreztem, hogy énnekem ez fog menni,

mert hiszen megállapodásokat kötöttem, mondjuk olyan megállapodásokat, amelyeket főleg nem nekem kellett betartani, hanem a másik félnek, de mi nem mentünk előre.” OSZKTIV Erdély Zsigmond Gábor-interjú (2000. ápr. 26.) Készítette: Fonyó Gyula, Hanák Gábor és Kövér György.

19. MKBI, 43 316 (1994. ápr. 29.; júl. 12.)
20. Mihályi Péter: A bank- és biztosítási rendszer átalakítása I. 1989-1995. *Bankszemle*, 2000. 1-2. 45-46.
21. OSZKTIV Erdei Tamás-interjú (2000. ápr. 3.) Készítette: Hanák Gábor. Az átalakulás kimenetelében igen komoly szerepet játszott a magyar vállalatirányítási struktúra vegyített jellege. “Ők [a bajorok] természetesen az igazgatóságban ott vannak, és a felügyelőbizottság elnöki posztja náluk marad. Ez egy picit abból is adódik, a történelmi hűség kedvéért ezt el kell mondani, hogy mai napig igazából nem értik a magyar vállalati struktúrát, hisz ez az igazgatóság és felügyelő bizottság az angolszász és a német kultúrának egy keveredése. Hiszen ott is van igazgatóság és felügyelő bizottság, de azt Vorstandnak hívják, és abban csak az executívok vannak. Az a napi bodyja, a board of menedzsment, az ügyvezetősége a cégnek. És van az Aufsichtsrat, ami a mi felügyelőbizottságunknak felel meg, ami ha ülészik, az elnök is remeg, mert az az igazi. Ott nincs benn senki az ügyvezetésből, azon az igazi tulajdonosok által képviselt testület adja a mandátumot a menedzsmentnek, és minden sorsdöntő kérdésben döntést ő hoz meg igazából, ami az egész bankot érinti, míg a Vorstand az egy testületként vezeti és működteti a bankot. Nos ebből van, hogy nálunk van igazgatóság és felügyelőbizottság is, évente változik, hogy lehet-e az ügyvezetés benne, vagy nem lehet benne, hány fő legyen a tulajdonostól, hány fő legyen magyar, hány fő legyen külföldi. De minden évben változtatják a hitelintézeti törvényt, és igazából fogalmuk sincs, hogy most az igazgatóság erős vagy nem erős. Nálunk meg fordítva van, létrehozuk a felügyelőbizottságot, de hát egy semmi, egy könyvvizsgálói testület tulajdonképpen, ha jobban megnézzük, és egy ilyen ügyészségnek lehetne talán hívni, mert semmi más feladata nincs, mint hogy kontrollálja, hogy az igazgató a törvényesség meggyén jár-e el, és a tulajdonosoknak jelenti, hogy minden törvényes, és a számok rendesen vannak összálítva. Az igazi hatalom az igazgatóság kezében van. Nem értik igazából, azt mondják, biztos, ami biztos, az Aufsichtsrat elnöke legyen német, a felügyelőbizottságé, és az igazgatóságban benne vannak, természetesen többségben, egy fővel többen, mint a menedzsment.” Uo.

György Kövér

From nationalization to privatization

(A way of a Hungarian bank in the second half of the 20th century)

The author offers this paper on the 50-year history of the Hungarian Foreign Trade Bank Inc. to the scholarly spirit of Lajos Menyhárt always ready for discussion.

The HFTB was founded as a small independent foreign exchange bank, with a staff of 20-30 persons, under the guidance of the Hungarian National Bank in order to serve as a foreign trade bank, as a legally "virgin" institution, with a nominal registered capital of 100 million forints as well as in this way prevent the impacts of the seizures throughout the process of the nationalization without compensation. Its share capital was clubbed together by 11 foreign trade companies, in divisions between 3 and 15 percentage, as the Ministry of Finances deposited the foundation capital share for the new bank in advance, free of interest. The management and organization of the bank was formed through the rivalization of a triangle between the Ministry of Finances, the Ministry of Foreign Trade and the National Bank, and the Board of Trustees and the Supervising Committee did only formally function.

Neither the schemes of the new economic mechanism, nor the capital increase of 300 million in 1974 managed to make the bank profit oriented and the proprietary relations were not disentangled further on either. The Hungarian Foreign Trade Bank saw a change with the introduction of two-level bank system in 1987, which went together with a repeated capital increase, though the foundations for the a full operation as a banking house were only laid by the 1991 legislation enactment. This was when the idea of the privatization of the bank first arose, but in the chaos of prestige and existential interests it was only started in 1994 and was accelerated between 1995 and 1998. According to the state of May 31, 2000 the BLB owns 85.35 per cent of the HFTB shares. Now the Bank has an owner, the proprietary relations are clear, but it has so far not been initiated to the Stock Exchange Market.

Krausz Tamás**Kutatás közben. Megjegyzések a Lenin-tematikához az „új” dokumentumok fényében**

Sokak számára talán meglepő, de 1970-ben, Lenin születése 100. évfordulójának évében a debreceni egyetem történelem szakán a tudományos „megemlékezés” keretei között Ránki György professzor kritikai Lenin-szemináriumot tartott, a fiatal Menyhárt Lajos adjunktus pedig központi érdeklődésének megfelelően foglalkozott a Lenin-tematikával. 1968 egyetemes hatása alatt került sor arra, hogy felülvizsgálják a korábbi Lenin-ábrázolásokat. E hatás azonban nem jelentette, hogy a kelet-európai marxista történetírás kirukkolhatott volna egy elfogulatlan Lenin-életrajzzal. Gyurkó László író irodalmias „Leninje” képezte a megemlékezés intellektuális csúcspontját.

Az első nagy hatású és tudományos igényű „disszidens” Lenin-életrajz egy osztrák kommunista, Louis Fischer nevéhez fűződött, aki 1964-ben vállalta magára a „renegát” szerepét.¹ A mai szemmel nézve is – az ideológiai „rendszer váltás” ellenére (!) - kitűnő könyv nemcsak elvitatta a Poszpelov nevével fémjelzett hivatalos szovjet Lenin-ábrázolást, hanem komoly irodalmi anyag tükrében egy részletekbe menő művet alkotott. A mű persze Lenin diktátori szerepét valamint forradalmár társaihoz való viszonyát állította előtérbe, melyek a 60-as években is tabu témának számítottak a Szovjetunióban (és Kelet-Európában általában). Fischer könyvét² Londonban oroszul is kiadták, mely nem maradt hatástalan a „szocialista világrendszerben”, de nem érintette meg komolyan a Szovjetunió szellemi életét. Ránki és Menyhárt természetesen ismerték ezt a könyvet és kérdésfelvetéseik horizontját nyilvánvalóan szélesítette. Az akkori Magyarországon a hivatalostól eltérő szellemű Lenin-értelmezés keretei között is készült megemlékezés Lenin születésének 100. évfordulóján, melynek szervezeti lehetőségeit éppen Menyhárt Lajos alapozta meg az egyetemi és a városi pártbizottságon.³ Abban az időben Magyarországon a Lenin-képet mindenekelőtt Gyurkó említett Lenin – Október c. könyve

határozta meg, amely Lenin – Sztálinnal szembeállított – humanista elkötelezettségét húzta alá, és a polgárháború idején a vörös terror kényszerű, funkcionális voltát hangsúlyozta, amely hozzájárult ahhoz, hogy a szegényembereket, az elnyomottakat oltalmazó szovjethatalom nem bukott el a nagyszámú külső és belső ellenség megújuló támadásaival szemben. Gyurkó horizontját Lenin ún. „politikai végrendelete” határozta meg, amely az akkori „reformos” Magyarországon a szabadabb gondolkodás pozícióit erősítette.

Ránki és Menyhárt Leninnel foglalkozó vizsgálódásait alapjában nem legitimációs törekvések határozták meg. Tudományos érdeklődésük abban az alapvető kérdésben koncentrált, hogy vajon milyen mélységű volt a lenini politika tudományos megalapozottsága, és az mennyiben felelt meg korszak akkori exigenciáinak. Menyhárt Lajos különösképpen is fontosnak tartotta, hogy hallgatósága figyelmét Lenin nézeteinek belső változásaira irányítsa, arra a problémára, hogy miképpen jöttek létre a bolsevik ihletettséggű politikai koncepciók, és azok hogyan fejtették ki hatásukat, hogyan váltak „anyagi erővé”. Lenin ebben az értelmezésben nem „keleti bölcsként” jelent meg, hanem egyszerre forradalmárként és reálpolitikusként. Már maga a kérdésfelvetés is a korabeli szellemi élet kritikai (persze a marxizmuson belül megformálódó) irányzatait erősítette.

Kultusz és antikultusz – a rendszerváltás Lenin-recepciója

Mint ismert, a rendszerváltás, illetve annak ideológiai hivatalossága („újraértelmezése”) nem a fentebbi irányzat szerves folytatásának bizonyult. A Szovjetuniót elsöprő átalakulás érthetően nemigen tudott mit kezdeni Leninnel, a szovjet állam alapítójával. A lakosság széles köreiből a hazafias meggyőződés, a hazaszeretet hagyományos értékei között a pozitív Lenin-kép igen erős gyökerekkel rendelkezett. Olyannyira, hogy egy szociológiai felmérés szerint még a „Lenin-leleplezés” csúcspontján is, 1994-ben Nagy Péter (40,6%) mögött Lenin (33,6 %) volt a második legnépszerűbb történelmi alak.⁴

Nem meglepő, ha a történelem kutatása és tudománya még a korábbiaknál is jobban átpolitizálódott, miközben egyre-másra jelentek meg a Lenin-tematikában is a kutatók számára korábban ismeretlen dokumentumok. A szovjet periódusban eltitkolt Lenin-dokumentumok egy része sokáig érthetően államtitoknak minősült, ám az elhallgatott dokumentumok többsége kifejezetten politikai-legitimációs, a kultusz által megkövetelt okok és szempontok miatt nem került be az „összes művek” közé. A hivatalosan megformált Lenin-„szentkép” és Lenin a *hatalmi politikus*, a párt diktatúrájának fő reprezentánsa között elkerülhetetlenül kibékíthetetlen ellentét feszült. A szovjet történetírás Lenin 1917 előtti életének anyagi, pénzügyi vonatkozásait valamiféle „populista” megfontolásból hallgatta el, nem eshetett szó

a nagyapai és nagyanyai örökségről, birtokjövedelemről, amelyek az emigrációban – mindenekelőtt anyja jóvoltából - Lenin szerény, takarékos életvitelét és a Morozov-hagyatékkal együtt a bolsevik mozgalom finanszírozását lehetővé tették.⁵ De még arról sem eshetett szó, hogy Lenin anyai nagyapja, A. Blank zsidó származású volt.⁶ Még az is a politikai „taktika” kérdésévé vált, hogy a szovjet állam alapítója bizony nem volt túlságosan jó emberismerő, amire például az a tény utal, hogy Lenin kedvenc munkatársa, az 1912 januárjában megformálódott első önálló bolsevik KB tagja az ohrana-ügynök Robert Malinovszkij volt. Az ezzel kapcsolatos dokumentumok sem láthattak napvilágot.

A Szovjetunió összeomlását követő nemzetközi sajtóviták középpontjába azonban természetesen a terror tematikája került. Egyes, korábban eltitkolt Lenin-dokumentumok, amelyek egy vagy más okból a vörös terror intenzifikálását követelik, különösen nagy karriert futottak be.⁷ A *V.I. Lenin – ismeretlen dokumentumok 1891-1922 c. kötet*⁸, mint az utószó szerzője, N. Loginov megjegyzi, nem dimenzionálható túl, hiszen a közölt 422 dokumentum elvész annak a 24 ezer dokumentumnak a tengerében, amelyeket a Lenin összes művei, a Leninszkij szbornyik, a Szovjethatalom dekrétumai és a Biográfiai krónika világszerte ismert alapvető szovjet forráskiadványai tartalmaznak.⁹

A Lenin-kultusz a „rendszert váltott” Oroszországban (és szerte Kelet-Európában, illetve jóval határain túl is) - ahogyan az a történelemben nem egy *kultusz* esetében előfordult – a médiahatalom aktív közreműködésével az ellenkezőjébe csapott át, Lenin egyfajta bűnbakká vált, hovatovább minden rossz megtestesítőjévé formálták át azok, akik korábban éppen a kultusz megformálói voltak. A klasszikus példa a Szovjet Hadsereg korábbi politikai főcsoportfőnöke, D. Volkogonov tábornok 1994-ben publikált Lenin c. könyve vagy a kevésbé elhíresült A. G. Latisev munkája (*A titoktalanított Lenin*)¹⁰, aki maga is évtizedekig az SZKP KB Marxizmus-Leninizmus Intézetének munkatársa volt, a *jelcinizmus mint az orosz demokrácia fejlődésének legfelső foka*¹¹ nézőpontjából gondolták újra Lenin történelmi szerepét. Az új rendszert legitimáló nézőpontból Lenin jobbára köztörvényes bűnözőként, amorális tömeggyilkosként tűnik fel, aki csak közvetlen környezetének, barátainak és rokonainak az érdekeit tekintette.¹² S bár mára a Lenin-irodalom Oroszországban is sokszínűvé vált és igen különböző szellemi és történetírói irányzatok összeütközésének területe¹³, nyilvánvaló, hogy a korábbi Lenin-ábrázolások differenciálódni fognak nemcsak az új történelmi korszak által felvetett kérdések, hanem az új források, dokumentumok napvilágra kerülése következtében is. A tudományos gondolkodás előbb-utóbb visszatér a történelmi források világába.

Az „új” dokumentumok vizsgálata még jobban rávilágít arra a körülményre, hogy Leninnek a korabeli politikai folyamatok fölötti hatalmát mennyire nem szabad túlbecsülni. Még a Lenin-kultusz jelensége is magának Leninnek a szándékaitól függet-

lenül, sőt, annak ellenére vert gyökeret. A Lenin halálát követő politikai és társadalomlélektani felindulás, fölbolydulás dokumentumai, mindenekelőtt a *GPU hangulatjelentései* nagyon éles megvilágításba helyezik ezt a kérdést. Nemcsak a forradalmi hevületben élő munkások körében¹⁴, hanem a falusi lakosság körében is erős vonzódás létezett Lenin „erős személyisége” iránt, a megrázkódtatástól, a hirtelen változástól való félelem bonyolult lelki folyamatai tükröződnek e dokumentumokban. Így bukkant fel Lenin mint az „orosz nép védelmezője” az idegenekkel, mindenekelőtt a zsidókkal szemben; mindezt az erős vallási kötődések átszínezték. Maga a hatalom pedig a „Lenin a párt, a párt Lenin” formulával igyekezett az új rendszer forradalmi legitimitációját erősíteni, konzerválni. Eközben a kultusszal (és a hatalommal) szemben megformálódott a tömegtudatban a Leninnel szembeni ellenszenv is, amely ugyancsak táplálkozott szociális és vallási forrásokból.¹⁵

Részben tehát az oroszországi paternalista hagyomány telepedett rá a Leninkorszak ideológiai-politikai és erkölcsi viszonyaira. Az odaadás a „jó atyáért” megmutatkozott magában a temetési szertartásban és a mauzóleum felállításában, majd a test bebalzsamozásában és nyilvános kiállításában.¹⁶ A Lenin-kultusz kialakulásának háttérében jelen volt egy népi meggyőződés és hitvilág. A munkás- és parasztemberek sokasága egy jobb világ reményét kapcsolta össze a forradalom vezérével, benne testesítették meg az igazságos társadalom reális, földi megvalósíthatóságát és az ezzel kapcsolatos eszményeket. Amit a kommunisták „többségi szárnya” ehhez hozzátett a „nevelési-tanítói”, felvilágosító szándékával és hatalmi törekvéseivel, az tekinthető a *modern* ideológiai kötőanyagának. Ez az „ügy iránti odaadás” már Lenin temetésekor felszínre tört. Jellemző momentum volt, hogy versengés indult meg a munkások között, ki vehessen részt Lenin temetési ceremóniáján a mínusz 30 fokos januári fagyban, nem sokkal később pedig csasztyukák terjedtek el Leninről, mint népi hősről és orákulumról.¹⁷

A párteliten belüli harc a „lenini örökségért”, az „érvényes és autentikus” leninizmus-értelmezésért, mint legitimitációs ideológiáért¹⁸ a jelzett szociális és mentális alapokra támaszkodhatott. Vagyis a társadalom ebből az elméleti-politikai küzdelemből nem sokat értett, de azt átlátta, hogy a hatalom legfelsőbb rétegeiben is Lenin szolgáltatja a végső igazolást, a lenini örökség jelenik meg a hatalom egyfajta forrásaként, amelynek szervezeti formája a kommunista párt. Tehát Lenin mint a párt és az állam alapítója vált a kultusz tárgyává függetlenül attól, hogy az egyes irányzatok milyen értelmezést adnak Lenin szellemi és politikai teljesítményének. Bár a kultusz megkövesedett és *egyetlen* lehetséges formája csak a sztálini fordulat során nyeri el végső alakját, történelmi előzményei már a 20-as években létrejöttek. A „sztálini értelmezés” felülkerekedése végső soron az államszocializmus győzelmét reflektálta.

Lenin és a személyi diktatúra

A politikai publicisztikában napjainkban uralkodó az a gondolat, hogy Lenin bevezette vagy legalább is be akarta vezetni a korlátlan *személyi diktatúrát*, mintegy Sztálin diktatúrájának közvetlen előzményét. A források nem támasztanak alá ilyen típusú feltételezéseket. Az „új” dokumentumok azt a megállapítást támasztják alá, hogy a párt diktatúrájának és a terror eskalálódásának folyamatát nem valamiféle előzetes elmélet határozta meg, hanem olyan kényszerű, (polgár)háborús válaszlépések, amelyeket nem lehetett a maga konkrétságában előre látni. Az orosz forradalmi hagyomány mint például a „pugacsovscsina” és a marxista elmélet bizonyos komponensei, mint a „proletariátus diktatúrája” a konkrét körülmények által meghatározott funkcióba emelkedtek. Anélkül, hogy tagadni lehetne a vérontás szerepét az orosz forradalmi hagyományban, érdemes emlékeztetni Bakunyin megközelítésére, amely később egy vagy más formában szétterjedt a különféle forradalmi irányzatok értékrendjében.

Mihail Bakunyin genfi száműzetésében éppen Lenin születésének évében és hónapjában, 1870 januárjában „Az orosz hadsereg tisztjeihez” című felhívásában úgy vélekedett, hogy a nép mérhetetlen szenvedései ellenére is elkerülhető lesz a felszabadító harc során a vérontás, ha a hadsereg „a nép szent ügye” mellé áll. E kedvező esetben nem fog vér folyni, a sanyargatókat, az „ingyenélőket”, a „naplopókat” egyszerűen „csak Oroszország határain kívülre űzik”. (Gondoljunk Lenin 1922-es értelmiségellenes döntéseire, melyekre később röviden visszatérünk.) Bakunyin úgy folytatta, hogy az a „Sztyenka Razin, aki a jövőben, az Összoroszországi Birodalom közeledő lerombolására magával viszi majd a tömegeket, nem gazdag és magányos, hanem kollektív Sztyenka Razin lesz.”¹⁹

A „kollektív Razin” nemcsak megjelent 1917-ben, hanem a Vörös Hadsereg alkotórészévé vált, amelynek Lenin volt – ha nem is katonai értelemben – a vitathatatlan vezetője. Persze az *elmélet*, amellyel a forradalmi elnyomást igazolta nem a bakunyini forrásokra ment vissza. A személyi diktatúra persze sem Bakunyin, sem Lenin szellemi poggyászában nem volt benne. A „proletárdiktatúra” mint a hatalomgyakorlás speciális módja a tömegdemokrácia vonzásában keletkezett és „vált anyagi erővé”, méghozzá azzal a céllal, hogy letörje az uralkodó osztályok ellenállását és létrehozza a közvetlen demokrácia rezsimjét. Az *elnyomás* mint feladat nemcsak az uralkodó osztályokkal szemben nyilvánult meg, miközben a közvetlen demokrácia fokozatosan lekerült a napirendről. Lenin a marxi elméleti tradíciót egy ilyen, egyébként gyorsan változó orosz feltételrendszer keretei között igyekezett alkalmazni, soha nem kívánt elsüllyedni a hatalom-önfenntartás sodródásában, a nagy célok kilúgozódásában, ami polgárháborús viszonyok között a legfőbb veszélynek látszott.

Nincs tehát adat arra, hogy Lenin és a bolsevikok valaha is fontolgatták volna személyi diktatúra bevezetését. Éppen ellenkezőleg álltak a dolgok. Lenin egyfelől tudatában voltak annak, hogy még ha be is akarná vezetni a személyi diktatúrát, akkor sem lett volna módja rá éppen a feltételek és a „szükség” hiánya miatt. Ráadásul ilyenfajta ideológia (akkor még) egyáltalán nem is állt a bolsevikok rendelkezésére. A fentebbiek bizonyítására éppen a Lenin összes műveiből „kicenzúrázott” egy-két dokumentum perdöntő jelentőségű.

1919 januárjában a híres orosz történész, Nyikolaj Rozskov²⁰ egy személyes levélben fordult Leninhez. Ennek pikantériáját az adja, hogy ők politikailag még az első orosz forradalom periódusában szakítottak. Rozskov, aki eredetileg bolsevik volt, 1908-ban a mensevikekhez csatlakozott, aminek következtében 1914 előtt Lenin és közte nem kevés vitakérdés merült föl. De nem az emigráns vitákkal magyarázható, hogy 1922-ben Lenin javaslatára²¹ Rozskovot Petrográdból Pszkovba telepítették ki, ahol professzorként dolgozott 1927-ben bekövetkezett haláláig.

A történész szóban forgó 1919 januári levele²² nem rendes postai úton került Leninhez, hanem Gorkij személyes közbenjárásával és részben támogatásával. A maga nemében ritka dokumentum sok mindent megvilágít a korszak gondolkodásából. Mindenekelőtt arra hívom föl a figyelmet, hogy még a Leninnel szembenálló politikai gondolkodók körében is „népszerű” volt a polgárháború periódusában a személyi diktatúra bevezetésének javaslata, a „rend helyreállítása” céljából. Rozskov oly mértékig találta a kialakult helyzetet tragikusnak - mindenekelőtt a terjedő éhínség miatt -, hogy a „normális” hatalomgyakorlást félretéve az *egyszemélyi diktatúra* bevezetését javasolta, mert anélkül egy tábornoki ellenforradalmi diktatúra megvalósulását valószínűsítette. Vagyis egy demokratának, ha már diktatúrák között adatik meg a választás lehetősége, inkább a „szocialista diktatúrát” választja, mint az ellenforradalmi katonatiszti diktatúrát, melyet Rozskov mindenképpen elkerülendőnek tekintett: „Vlagyimir Iljics, nem azért írom Önnek ezt a levelet, mert azt remélem, hogy meghallgatásra és megértésre talál, hanem azért, mert nem hallgathatok a kialakult helyzetben, amely számomra kétségbeejtőnek tűnik, és minden tőlem telhetőt meg kell tennem, hogy megakadályozzuk a fenyegető szerencsétlenséget.... Szovjet-Oroszország gazdasági és részben élelmezési helyzete teljesen lehetetlen és mindennap rosszabbodik. Közeleg a végső szörnyűséges katasztrófa... Itt a helyzet olyan, hogy Pétervár lakosságának *fele éhhalálra van ítélve*. Ilyen feltételek között Ön még akkor sem marad hatalmon, ha semmiféle imperialisták és fehérgárdisták nem fenyegetnék Önöket.”²³

Rozskov érvelésének középpontjában a minden orosz történész által pontosan ismert fejlődési jellegzetesség regisztrálása állt: a periódikusan bekövetkező éhínséges időszakokban mindig elszabadulnak a káosz és terror erői. Ám Rozskov az

egyszemélyi diktatúra bevezetését az éppen „megszilárdult” hadikommunizmus azonnali feladásával együtt képzelte el. Vagyis feladni a gabona kényszerbeszolgáltatását és bevezetni a szabadkereskedelmet a személyi diktatúra felügyelete alatt. „Nem segítenek itt az Önök fenyegetései a begyűjtési csapatokkal: az országban anarchia uralkodik, és Önöktől nem ijednek meg és nem is hallgatnak Önökre. De még ha hallgatnának is, a dolog lényege nem ebben, hanem abban rejlik, hogy az Önök egész élelmezési politikája hamis alapra van építve. Ki szállna szembe az alapvető árucikkek kereskedelmének állami monopóliumával, ha a kormány elegendő mennyiségben el tudná azokkal látni a lakosságot?” – tette föl Rozskov a kérdést.²⁴ A történész tulajdonképpen a későbbi új gazdaságpolitika központi követelését fogalmazta meg, amennyiben az alapvető élelmiszerek szabad kereskedelmét, az összoroszországi piac megszerveződését javasolta minden begyűjtési osztag felszámolása mellett.²⁵ A korszak tele volt „diktatúrás” elképzelésekkel jobbs és baloldalon egyaránt, ám a mensevik Rozskov eredetisége abban állt, hogy egyidejűleg követelte a piaccgazdaság visszaállítását és a kommunista vezető személyi diktatúrájának bevezetését, mint preventív diktatúrát, amely megelőzi az ellenforradalmi diktátor hatalomra jutását.²⁶

Rozskov levele nem dobható félre, nem véletlen, hogy Lenin válaszolt rá.²⁷ S bár a politikai élet centrumától messze álló személyről, nem politikusról, hanem történészről volt szó, a levél mégis több, mint magánkezdeményezés. Már 1917 novemberében a mensevik vezérek, mint Dan vagy Martov az általuk elítélt bolsevik hatalomátvétel alternatívájaként egy „antiszemita feketeszázas diktatúra” lehetőségével számoltak, ezért meg is tiltották párttársaiknak, hogy fegyveres szervezkedésbe kezdjenek a bolsevikok és a szovjethatalom ellen.²⁸ Ennyiben tehát nem Rozskov és nemcsak a bolsevikok „mániája” volt egy fehérgárdista diktátor felemelkedése, aki egyébként Gyenyikin és Kolcsak alakjában hamarosan meg is testesült.

Hogy Lenin egyáltalán válaszolt, már arra utal, hogy nagyon lényeges gyakorlati kérdéseket vetett fel a Rozskov-levél.²⁹ Egy ilyen fordulat megfontolását egyáltalán nem ideológiai kérdésként közelítette meg Rozskovnak írt válaszlevelében, noha Lenin irtózott a személyi diktatúra ötletétől. Lenin néhány héttel később, 1919. március 13-án visszatért e levél tartalmára (Rozskov nevének említése nélkül) a petrográdi „népi ház vasas termében” tartott nagygyűlésen, mely beszédét szintén nem hozták nyilvánosságra a szovjet korszakban.³⁰

Lenin Rozskovnak írt válaszában az alábbi momentumokat hangsúlyozza. Először: Lenin éppenséggel a közgazdász számára tartja fontosnak, hogy a gazdaságpolitika társadalmi következményeit számításba vegye, a szegény lakosság támogatására és ennek érdekében az értelmiség jóindulatának, társadalmi önszerveződésének koncentrálására hívta fel a figyelmet, mert a piaccgazdaság visszaállítása a

gazdagoknak kedvezne, a rendszer bázisát támadná. A szabadkereskedelem az adott helyzetben a nyomor körülményei között a tulajdonos osztályok dominanciáját hozná vissza.³¹

Másodszor. Lenin az „egyszemélyi diktatúra” mint kormányzati mód kérdését „komolyan vehetetlenek” nevezte, mert az szervezeten csak a már meglévő apparátusok szétrombolásához vezetne. Nem szabad megelégednünk arról, hogy éppen ez a történelmi periódus a hadikommunista gazdálkodási mód kiépülésének csúcspontja. 1919 januárjában-februárjában egy sor intézkedést hozott a Népbiztosok Tanácsa. Éppen azon a napon, amikor Rozskov levele kelteződött. Január 11-én fogadták el a gabona kényszer-beszolgáltatásáról szóló dekrétumot, aminek feladására éppen Rozskov javaslatot tett. Másfelől azt jelentette volna a „személyi diktatúra” bevezetése, hogy a szovjetek feladnák a szovjethatalomnak a polgári demokráciával, az „alkotmányozósdival” szembeni alternatíváját, azaz egy más típusú demokrácia kialakításának perspektíváját. A *párt diktatúra*, mint a proletár diktatúra kényszerű „konkretizálódása” még csak védhető volt a kialakult rendkívüli helyzetben, de a *személyi diktatúra* kifejezése is hiányzott a bolsevizmus szótárából. Az „egyszemélyi vezetés” a hadikommunizmus államosított iparában – mint közismert - a katonai rendszer eluralkodásának eleme volt, amelyet a hadikommunizmussal együtt 1920 végétől mint zsákutcát elutasítottak, Leninnel az élen. A *párt diktatúra* annak az elméleti célkitűzésnek volt alávetve, amelyet Lenin mind a munkásság, mind az értelmiség számára oly gyakran - miként a szóban forgó dokumentumban is - rendszeresen közös platformként emlegetett: a közvetlen érdekekre és az entuziazmusra épülő önkéntes együttműködés, önszerveződés.³²

Gorkij, aki a levelet „kiközvetítette” maga is „mellékelte” egy levelet Leninnek, melyben szintén a személyi diktatúra bevezetése mellett foglalt állást, de Rozskovval ellentétben a magánkereskedelem szigorú betiltása alapján.³³ Lenin említett március 13-i beszédében visszatér ugyanezekre a problémákra a konkrét nehézségek kapcsán. A téma szempontjából fontos, hogy a demokrácia korlátozására, a munka militarizálására épülő hadikommunista intézkedés-sorozat egymást gerjesztő módon a mindennapi élet olyan területeit is alapjában befolyásolta, mint az utazás, az áruszállítás. Lenin a mozdonyihiányra hivatkozva vette védelmébe a személyszállítás felfüggesztését, mivel a kevés számú mozdonyra éppen a gabonarekvirálás miatt volt szükség abból a célból, hogy gabonavidékekről minél nagyobb mennyiségben és minél gyorsabban a nagyvárosokba és a frontra szállíthassák a gabonát. Lenin úgy vélte, hogy három és félmillió pud gabona elszállítására nyílik mód, míg a „zsákos emberek” szétszóródva Oroszország-szerte jó, ha félmillió pud gabonát képesek összegyűjteni.³⁴ Az ilyen és ehhez hasonló kényszerintézkedések egész láncolata egy parancsgazdaság kialakulása irányába mutatott, mely szisztémára valamiféle demokratikusan működő kormányzatot építeni aligha lehetett. A terror ebbe a célrendszerbe illeszkedett.

A R. Pipeshez hasonló történészek, mint például maga Volkogonov is a terror tematikájában előkerült dokumentumokat abba a „logikus rendbe” csoportosítják, amely szerint a forradalom és a szovjet állam vezére a „terrorista bűnözők” kategóriájába tartozik. A valóságban azonban még a legvéresebb megtorlások is, amelyekre Lenin közvetlenül adott parancsot, nem az „esztelen és fékevesztett vérszomjas terror” kategóriájába (egyszerű is lenne ily módon a magyarázat), hanem egy meghatározott politikai racionalitás és szervezethez szigorú keretei közé illeszkedett. Klasszikus példa az eddig elhallgatott egyik Lenin-dokumentum 1920 késő őszeről, amely a fehérek üldözésével kapcsolatos megtorlásokat ösztönzi, az ismételt fellobbant antiszemita pogromok újabb hulláma után keletkezett.³⁵ A dokumentum keletkezéstörténetéhez tudni kell, hogy a balti államok területén a Szovjet-Oroszországgal megkötött egyezmények ellenére akadálytalanul folyt a vrangelisták és Bulak-Balahovics bej fegyveres egységeinek a toborzása a szovjethatalom megdöntése céljából. Ezek az egységek többször betörték szovjet területre, raboltak, fosztogattak és terrorizálták a helyi lakosságot. Egyéb diplomáciai tiltakozások között, október 28-án L.B. Kraszín aláírásával jegyzéket juttattak el a brit kormányhoz, melyben többek között kifejezték, hogy a szovjet állam Finnország, Észtország és Litvánia fennálló kormányaival a háborút megszüntette, „de a háborús állapot fennmaradt. A fegyveres bandák, amelyek semmilyen kormánynak nem rendelték alá magukat ellenséges akciókat hajtanak végre mindkét szovjet köztársaság (Oroszország és Ukrajna) békés lakosságával szemben. Ezeket a fegyveres erőket Balahovics és Petljura parancsnoksága alatt az Antant fegyverével és eszközeivel szerelik fel., ezért ezek az államok felelősek a további vérontásért... Az Oroszországi és az Ukrajnai köztársaságok kormányai megtesznek minden intézkedést országaik felszabadítása céljából... megsemmisítik és szétszórják vagy megadásra kényszerítik e rablók fegyveres erőit”.³⁶ A Vörös Hadserg csapatai november folyamán számolták fel Mozirtól észak-nyugatra Balahovics bandáit, amelyek maradványai november 26-án lépték át Lengyelország határait, ahol a szovjethatalom képviselőinek jelenlétében lefegyverezték őket.

Lenin ellenintézkedéseit Szkljanszkijnek írt két másik dokumentum így körvonalazta október végén vagy november elején: „1. Nem elegendő a diplomáciai tiltakozás. 2. Sőt, jobb azt *elhalasztani*, hogy megpróbáljuk elkapni Lettországot és Észtországot. 3. Szigorú intézkedéseket kell hozni. 4. Katonai intézkedéseket kell foganatosítani, hogy meg tudjuk büntetni Lettországot és Észtországot, *katonai úton* Balahovics »vállán« át kell lépni valahol a határt úgy 1 versztányira és ott felakasztani csinovnyikjaikat és gazdagjaikat 100-1000-ig.” A másik dokumentumból a sokat idézett részlet így hangzik: „A »zöldek« fedezékében (azután majd rájuk hárítjuk a dolgot) átmegyünk 10-20 versztát és felakasztjuk a kulákokat, a pópákat, a földesurakat. Prémium: 100 000 rubel egy felakasztottért.”³⁷ Figyelem-

be kell venni, hogy a polgárháborús pszichózis még sokáig fennmaradt a polgárháború elmúltával is, a megfélemlítés szükségessége és a büntetés kirovása, illetve végrehajtásának vágya nemcsak Lenint töltötte el, hanem sokakat a győztes táborból.

Továbbá figyelembe kell vennie a helyes értékelésnek, hogy vajon megvalósították-e egyáltalán Lenin javaslatait, továbbá, Lenin mennyiben gondolta komolyan ezeket a számokat, hiszen a jelen esetben olyan okai voltak a bosszúnak, amelyet valószínűleg bármely más hadsereg is megtorolt volna. V. Loginov a forráskötet utószavában mindezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy az általános békekötés ellenére Borisz Szavinkov, a kacskaringós utat befutó eszer terrorista, aki a fehérek táborában kötött ki, segített Balahovicsnak a balti államokba menekült fehérgárdistákból jelentős és jól felszerelt fehérgárdista csapatokat formálni. Ezek az egységek Belorussziában „portyázásokat” hajtottak végre, s amikor a Vörös Hadsereg egységei megjelentek, ismételten a balti területekre távozott. Loginov emlékeztetve a gyenyikínisták több tízezer zsidót elemészto pogromjaira, a korabeli külföldi sajtóból idézi a „legújabb” rémtetteket: „Balahovics október 2-án bement Plotnyicába, ahol haladéktalanul összeszedte a zsidókat és pénzt követelt tőlük. Miután a zsidók átadták összes dolgaikat, megkezdődtek a legvadabb gyilkosságok és kínzások. Mojszej Plotnyiknak levágták az orrát, azután felakasztották. Puterman, akinek szablyával levágták az egész családját, megőrült és táncolni kezdett, aztán agyonlőtték. Poljának először levágták a kezét, majd a bőrét nyúzták le. Ilja Finkelstejnt elevenen elégették. A település összes nőjét és kislányát, egészen 9 éves gyerekekig megerőszakolták. Plotnyicából 600 menekült elképzelhetetlen nyomorúságban most Pinszkben van.”³⁸ Számos más városban hasonló szörnyűségek történetek 1920 októberében-novemberében, felidézve 1918-1919 véres eseményeit. Balahovics és fehérgárdistáinak szinte felfoghatatlan rémtettei, amelyek csak a náci rémtettekhez hasonlíthatók, akkoriban szerte Európában visszhangot keltettek. Lenin ezeknek a fehérgárdistáknak a bujtatásáért helyezte kilátásba a kegyetlen megtorlást, a túszzsedést és a kivégzéseket.

Az igazság az, hogy Lenin utasításait vagy inkább tanácsait a túszzsedésre és a megtorlásra jelen esetben is „elszabatolták”, amit megtehettek, mert Lenin maga sem gondolta egészen komolyan, amennyiben a szóban forgó esetben sem ismert olyan dokumentum, amely arra utalna, hogy utasításainak vagy tanácsainak végrehajtását ő vagy bárki ellenőrizte vagy ellenőriztette volna.

Az 1922-es repressziós hullám - Lenin levele Molotovhoz...

Az 1922-es repressziós hullám *lényegében* három dolgot jelentett: az *eszer-per*, amelynek során eszer vezetőket ítéltek el ellenforradalmi szovjetellenes tevékeny-

ség vádjával. A per a nagy nyilvánosság előtt készült. Lunacsarszkijtól Leninig minden szovjet vezető állást foglalt e per jogosságát és politikai jelentőségét illetően. E téma jól ismert, hisz számos szovjet történeti munka érintette a források tükrében. Másképpen állunk az egyházi kincsek kivonásával kapcsolatos *egyházellenes* támadással és a polgári vagy jobboldali *értelmiség* jelentős csoportjainak *kiutasításával* Szovjet-Oroszországból. Itt sem az előkészítés, sem a végrehajtás nem a nagy nyilvánosság bevonásával történt, hanem - jó okkal - konspirációs módon, titokban. E téren az új dokumentumok új összefüggésekre, momentumokra deríthetnek fényt Lenin politikai pályáján.³⁹ A terjedelmi keretek csak egy problémakör, az egyházi javak kivonásával kapcsolatos egyház elleni lenini „hadjárat” rövid bemutatását teszik lehetővé.

A polgárháború alapvető frontjain kivívott győzelem után, 1921-től a tömeges kivégzések periódusa is lezárult, a repressziók jól kiszámított rendszere - átlátható célokkal és módszerekkel - azonban tovább működött, „finomodott”. Mi állt az új repressziós hullám háttérében? Lenin a polgárháború katonai győzelmét érvényesíteni kívánta azokon a „frontokon” is, amelyek katonai eszközökkel nem tudott győzelmet kicsikarni. Hamarosan kiderült: a NEP a hatalom számára új veszélyeket rejt magában, új félelmek jelentkeztek a bolsevik vezetők körében. A gazdasági és politikai nyitás 1921-1922-ben, vagyis az „államalapító” utolsó aktív éveiben mindenekelőtt azt jelentette, hogy kedvezőbb feltételek jöttek létre a szovjet állam adminisztratív, politikai és ideológiai megszilárdítására. Lenin a fennmaradás esélyét ugyan váltakozó optimizmussal ítélte meg, de élete vége felé, talán éppen a politikából való kiszorulásával párhuzamosan is, egyre bonyolultabbnak látta a szocialista kísérlet túlélési esélyeit a NEP feltételrendszerében. Az alapkérdés az volt számára, hogy vajon elmerül-e a szovjet kísérlet a nemzetközi izolálódás feltételei között, az újjászületett kapitalizmus tengerében, „mint légy a tejben”.

Ezt a fejleményt megakadályozandó akarta a polgárháború katonai sikereit átvenni a NEP Oroszországának szellemi életébe. Úgy vélem, ennek a repressziós hullámnak a tétje az volt, hogy a szellemi-politikai téren is érvényre juttassa a polgárháború frontjain elért győzelmeket: vagyis e szférából kiszorítsa korábban a fehérekkel szövetséges értelmiségi és egyházi csoportok befolyását, miként az eszerper azt mutatta meg, hogy pártpolitikai síkon nem kérdőjelezhető meg a szovjethatalom kizárólagosan bolsevik „menedzselése”.

Tehát a *félelem* szinte minden a represszióval kapcsolatos dokumentumban végső soron a kapitalizmus visszaállításának és ebből adódóan a hatalom elvesztésének lehetőségéből fakadt. Ráadásul mindjárt a NEP „enyhülési” periódusának a kezdetén következett be a *nagy éhínség*,⁴⁰ 1921-22-ben hozzávetőleg 20 millió embert érintett, százezrek, más adatok szerint milliók haltak éhen a szörnyű aszály következtében, főleg a Volga-vidéken. Ez a fejlemény könnyen „delegitimálhatta”

a kommunista párt diktatúrát, illetve annak szociális célkitűzéseit, és izolálhatta a szovjethatalmat társadalmi bázisától. Az éhínség problémája már a februári forradalomtól, sőt, már korábban hatalmi kérdésként jött számításba, a szovjethatalom története az éhínség megfékezésének kísérletével kezdődött és folytatódott. E probléma átpolitizálódása és átpolitizálása tehát semmilyen értelemben sem újkeletű, a probléma előtörténete közismert.⁴¹

Az első segélybizottságot a szovjethatalom ellenfelei, ismert ellenzéki értelmiségiek hozták létre, mint például N. M. Kiskin, orvos, kadet párti vezető vagy az ökonomizmus gazdasági és szellemi irányzatának olyan ideológusai, mint E. D. Kuzskova és Sz. N. Prokopovics még 1921 júliusában. Ám augusztusban 27-én a Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága szovjetellenes agitáció vádjával már be is tiltotta a bizottságot, s tagjait letartóztatta,⁴² s egyúttal létrehozta a szovjethatalom hivatalos intézményét, az „Éhezőket Megsegítő Központi Bizottságot” (Pomgol). Az éhínség átpolitizálásának háttérével kapcsolódott össze az a kampány, amelyet Lenin később, 1922 elején kezdett meg a szovjetellenes értelmiségiek kiutasítása, majd pedig az egyházi javak elkobzása és az egyházi emberek, papok politikai lejáratása, üldözése érdekében.

Az éhínség kérdése hozta tehát közel egymáshoz az *értelmiség* és az *egyház* „megfegyvelésének” konkrét intézkedéseit. Szubjektíve egyébként Lenint felbőszítette, miként 1919-ben is, hogy a polgárháborút Oroszországra kényszerítő politikai erők és az intervenciót elindító nemzetközi politikai csoportosulások, Szovjet-Oroszországgal hadban álló nagyhatalmak, akiket az éhínségért felelőssé tett, akarják „megoldani” az éhínséget. Persze a kérdés nem ezen a szubjektív síkon dőlt el. Lenin és a párt vezetői az 1922-ben megvalósult repressziós hullámot – bármilyen érvek és okok merüljenek is fel – módszeresen építették fel és hajtották végre a konkrét feltételek nyomására és nem valamiféle előzetes terv alapján.

Példának okáért N. N. Pokrovszkij orosz történész⁴³ készpénznek vette Lenin titkos levelének minden állítását, amely az éhezők megsegítésére hivatkozva az egyházi javak kivonásáról és a pravoszláv egyház politikai marginalizálásáról rendelkezett. A kiváló történész antikommunista ethosza és szenvedélye bizonyosan közrejátszik abban, hogy az egész akciót, és általában a bolsevikok, illetve Lenin viszonyát az egyházhoz lényegében *erkölcsi* és *jogi* problémaként fogta föl. E nagyon tipikus megközelítésmód félreviszi a történészi értelmezést. Pokrovszkij egyfelől maga is elismeri, hogy volt egy 1918. januári törvény, amely a nem istentiszteleti kincseket állami tulajdonná nyilvánította. Másfelől a korszak politikusainak érvelését hozza be – persze ellenkező előjellel – a vizsgálódásba, amikor erkölcsi vitába keveredik a bolsevikokkal. Hiszen Lenin is számos erkölcsi érvet hozott fel a pravoszláv egyház politikai megsemmisítésére, amelyek tárgyalásától eltekintett a történész.

Érdeemes tehát differenciáltabban megközelíteni e valóban fontos dokumentumot. Rég óta ismert, hogy Lenin a cári önkényuralom talapzatához sorolta az Orosz Pravoszláv Egyházat, s mint ilyenről formálta meg elutasító politikai meggyőződését. A „vallás ópium-jellegéről” való nézetei is közismertek, ám az is tudott, hogy a vallást és a vallásgyakorlást sem betiltani, sem lehetetlenné tenni nem kívánta, sőt, a polgárháború idején fellépett a túlkapások ellen.⁴⁴

Leninnek a szovjet korszakban elhallgatott szóban forgó titkos levele⁴⁵ Molotovhoz, illetve rajta keresztül a PB tagjaihoz egy GPU akció körvonalait tartalmazta.⁴⁶ Lenin számos információt kapott a nagyvárosokból az egyházi ellenállás különböző formáiról; az ország különböző pontjain még munkások is tüntettek az egyházi kincsek kivonása ellen, akik körében nehéz lett volna az egyház szervezeti irányítását kimutatni. Lenin az Oroszországi Távirati Ügynökség egyik információjára utalt a levélben⁴⁷, mely szerint „feketeszázások Pityerben ellenállást készítenek elő” az egyházi értékek kivonásáról szóló dekrétummal (1922. febr. 23.) szemben. A szovjet vezetőség úgy ítélte meg, hogy a „feketeszázás papság” vezetésével átgondolt terv valósul meg, amelyet azonban - „stratégiai hibát követve el” - a papság „igen kedvezőtlen időben próbál megvalósítani”. Lenin az ismert sujai eseményekre utal,⁴⁸ amelyekről semmi okunk azt állítani, hogy valamilyen általános ellenállási terv kiindulópontja lett volna. Sokkal inkább helyi természetű ellenállás rekonstruálható utólag a dokumentumok tükrében. Lenin a levelet ezeknek az eseményeknek a hatása alatt írta. A várható ellenállásra készülve erősíti meg a „begyűjtési akció” titkosrendőrségi jellegét.⁴⁹ A sujai erőszakos tiltakozás, mintha csak kapóra jött volna: „Számunkra ellenben éppen az adott pillanat hordozza nemcsak a kivételesen kedvező, de általában is az egyetlen pillanatot, amikor 100-ból 99 az esélyünk a teljes sikerre, hogy fejen vágthatjuk az ellenséget és megszerezhetjük a nekünk szükséges pozíciókat sok évtizedre. És éppen most és csakis most, amikor az éhező helyeken embert esznek, és az utakon százak, ha nem ezrek hullanak el, véghez vihetjük (s ezért véghez is kell vinnünk) az egyházi értékek kivonását dühödt és kíméletlen energiával, és bármilyen ellenállásról legyen szó is szó, el fogjuk nyomni...”⁵⁰ Lenin tehát bizonyos volt abban, hogy a parasztság döntő tömegei most nem fogják támogatni a papságot, ha szembeszállna a szovjet dekrétummal. Lenin „egy okos szerzőre”, a név említése nélkül, Macchiavellire hivatkozva azt írta, hogy a tömegek a kegyetlenségeket csak rövid ideig tűrik, ezért az ilyesmit gyorsan és határozottan kell véghezvinni.

Lenin hivatalosan az akció vezetésével Mihail Kalinyint, a Szovjetek elnökét bízta meg, akit a sajtó számára az egyetlen „hírforrásként” nevezett meg. Az akció valóságos vezetését Trockijra bízta, amit azonban abszolút eltitkolandó tényként kezelte. Még azt is el kellett konspirálni, hogy Trockijnak az egész akcióhoz köze van. Lenin nyilvánvalóan Trockij zsidó származására való tekintettel ragaszkodott

háttérben maradásához, aki ezért nem léphetett fel sem a sajtóban, sem másféleképpen publikum előtt.

Az akció okairól is egyértelműen nyilatkozik. A dokumentumban az egyházzal való leszámolás több okát nevezi meg. Csak az egyik volt az éhínség mérséklésére való jelentősebb összeg elkülönítése. Bizonyos értelemben fontosabb ok volt, hogy ugyan a polgárháború frontjain a fehér hadseregeket és az intervenciókat szétzúzták, ám a régi monarchista rendszer ezeréves bázisát, az Orosz Pravoszláv Egyházat szellemi-politikai hatását és szervezetiségét csaknem érintetlenül hagyták.

Vagyis Lenin „a fehérgárdista feketeszázas ellenforradalom bátyjaként” és a „pogromista múlt maradványaként” szemlélte a pravoszláv egyházat (noha a kínckek kivonása minden felekezetre érvényes volt, természetesen a zsidó hitközségre is). A Lenin-levél egész katonai stílusa, a frontharcos stb. kifejezések mind ebbe az irányba mutatnak. Lenin eredeti elképzeléseivel szemben a lakosság sokkal lassabban állt át az új rendszer aktív támogatására, ami szerinte az egyház szerepével is összefüggött. Főképpen a parasztság középrétegei és jobbmódú csoportjai távolodtak el a bolsevikoktól a hadikommunista-polgárháborús rendszabályok hatására. Az egyház valóban e rétegek potenciális politikai szövetségese volt. A dokumentum agresszív jellege karakterisztikusan kifejezi az egyházzal szemben történelmileg felhalmozódott gyűlöletet: „Minél nagyobb számban sikerül a reakciós papság és a reakciós burzsoázia képviselőit ez alkalommal agyonlőnünk, annál jobb. Éppen most kell megtanítani ezt a publikumot, hogy néhány évtizedig semmilyen ellenállásra gondolni se merjenek.”⁵¹

Lenin néhány százmillió aranyrubel felhalmozására számított⁵², amelynek egy részét az éhínség, más részét egy olyan állami alapba kívánta összpontosítani, amely az államhatalom fenntartását és a gazdasági tevékenység ösztönzését szolgálná.⁵³ Ennek jelentőségét Lenin a genuai konferenciára való felkészülés periódusában politikailag is jelentősnek tartotta. Lenin munkatársai, akik a külpolitika terén tevékenykedtek, éppen külpolitikai szempontból nem tartották aktuálisnak az egyház elleni totális fellépést. Lenin velük szemben úgy tekintett a dologra, hogy a nagyhatalmak csak az erőből értenek, s egyfajta erődemonstrációként is felfogta az akciósorozatot.

Lenin, úgy tűnik, alábecsülte a vallás és az egyház mély társadalmi gyökereit, amennyiben az egyházat csupán a fehérek és a feketeszázak meghosszabbításaként tekintette, ami azonban nem merítette ki a pravoszláv egyház társadalmi-politikai szerepét, noha az egyház polgárháborús szerepvállalása volt a döntő oka annak, hogy társadalmi befolyása erősen összeszűkült, erkölcsi tekintélye meggyengült, politikailag széles társadalmi csoportok körében diszkreditálódott. Ugyanakkor Lenin elképzeléseit az egyház „kiiktatásáról” megintcsak egybe kell vetni a valósággal. S bár az újabb és egyáltalán nem elfogulatlan irodalomban igen kü-

lőnböző adatok léteznek az áldozatok számáról, rendkívül súlyos megtorlásokat tükröznek. Mégis elhamarkodott dolog volna, ha félreértenénk vagy félreértelmeznénk a helyzetet, ha a pravoszláv egyház kiirtásáról beszélünk.⁵⁴

Jegyzetek

1. *Louis Fischer: The Life of Lenin.* Harper and Row, Publishers, New York, Evenston, London, 1964.
2. Zsizny Lenina. Overseas Publications Interchange, Ltd. London, 1970.
3. Magának az irodalmi megemlékezésnek a szellemi arculatát – amelyben többen részt vettünk főképpen harmadéves diákok – Gyurkó László Lenin-könyvének szellemében Venczel Andrea (ma orvos) magyar-országi diák határozta meg, aki korábban Lukács György budapesti szemináriumait is látogatta. Ám a titkosrendőrségi információk és adatok szerint magának a megemlékezésnek baloldali radikális színezete volt. Másfelől, ugyancsak a titkosrendőrségi jelentések szerint, a politikailag szintén aktív, mai szóhasználatuk alapján „nemzeti elkötelezettségű” diákkörben a megemlékezés inkább csak a hatalom egyfajta internacionalista alapú támogatásaként tűnt némi antibürokratikus és polgárpukkasztó éllel. (A titkosrendőrségi jelentéseket a Történelmi Hivataltól kaptam meg.)
4. *Jelena Kotyelenyec: Lenin kak predmet isztoricseszko go isszledovanija.* Novejszaja isztoriografija. Moszkva, 1999. 9-10. o. Lenin 1989-ben messze a legnépszerűbb embernek számított, hisz a megkérdezettek 68 %-a tartotta őt a legkiemelkedőbb történelmi személyiségnek Marx és Nagy Péter előtt.
5. A család anyagi helyzetéről, illetve annak eredetéről és különböző irányú hamisításairól ld. *M.G. Stejn: Uljanovi i Lenini.* Tajni rodoszlovnoj i pszevdonima. Szankt-Petyerburg, VIR, 1997. 84-86. o.
6. Ld. erről *M.G. Stejn: Uljanovi i Lenini.* Tajni rodoszlovnoj i pszevdonima. Szankt-Petyerburg, VIR, 1997. A szerző beszámol arról, hogy Sztálin maga „gyűjtette be” az összes Lenin származására vonatkozó iratokat. 5-8. o.
7. A szenvedély rossz tanácsadó. Az archívumokból kikerült új dokumentumok politikai felhasználása során a jól ismert konzervatív amerikai történész Richard Pipes a korrektt forráselemzést is elmulasztva publikált angolul Lenin-dokumentumokat. Olyan dokumentumot is Lenin terrorista politikájának megnyilvánulásaként reklámozott, amely egy egészen más periódus és más problémakör forrásanyagához tartozott. Ld. a 122 Lenin-dokumentumot tartalmazó *R. Pipes* által szerkesztett kötetet: *The Unknown Lenin: From the Secret Archive.* Annals of Communism. – New Haven, Yale University Press, 1996.
8. *V. I. Lenin.* Nyeizvesztnie dokumenti. 1891-1922 gg. “Roszszijzskaja polityicseszskaja enciklopedija”, (ROSZSZPEN) Szerk.: *Ju.N. Amiantov, Ju. A. Ahapkin, V.T. Loginov,* Moszkva, 1999. 607. o.
9. *V. Loginov: Poszleszlovie* Id.m. 581. o.

10. A. G. *Latisev*: *Rasszekeressnij Lenin*. Izd. MART, Moszkva, 1996.
11. Az átalakulás hazai vizsgálódásaiból és a jelicinizmus fogalmáról ld. a Magyar Ruszisztikai Intézet kiadványát: *Jelcin és a jelicinizmus*. Bp., 1993. és *Krausz T.*: *A jelicinizmus a történelem mérlegén*. In: *A hosszú tizenkilencedik század és a rövid huszadik század*. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. Bp. ELTE, 2000. 293-312. o.
12. Erről a historiográfiai fordulatról másutt részletesebben értekeztem, vö.: *Szovjet thermidor. A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917-1928*. Bp. Napvilág Kiadó, 1996. 12-40., *Volkogonovról* 15-17.o.
13. J. Kotelenyec idézett könyve erről az állapotról differenciált képet nyújt.
14. Volt olyan körzet, ahol a munkások a Lenin elleni merénylet elképzelt résztvevőinek és szervezőinek kivégzését követelték. Titkosrendőrségi jelentések megjegyzik, hogy például a Tambovi kormányzóságban „Lenin halála miatt a munkások nyomott hangulatban vannak. A Vasutasok klubjában, ahol vagy 1000 ember vett részt, egyhangúlag határozatot hoztak, hogy haladéktalanul lőjék le az összes eszert, akik börtönben vannak, mint Lenin halálában vétkeseket. Nyeizvesztznaja Rosszija XX vek. IV.Izd. Objegyinyenje „Moszgorarhiv”, Főszerk.: *V. A. Kozlov*, Moszkva, 1993. 13.o. („Utálás” arra, hogy 1918 augusztusában egy eszer merénylő, Dora Kaplan sebesítette meg Lenint.)
15. A dokumentumok elemzését ld. *Olga Velikanova*: *Lenin alakja a 20-as évek tömegtudatában*. *Eszmélet*, 20. sz. (1993. dec.) 190-202. p. A problémát még egyértelműbbé teszik azok a különböző típusú titkos GPU-jelentések, amelyek a Lenin betegsége körüli „népi hangulatokat” is regisztrálták a hatalom felső köre számára. Vö. „*Szoverenno szekretno*”: *Lubjanka – Sztalinu o polozsenii v sztrane (1922-1934 gg)*. T. 1. cs. 2. *Insztyitut Rosszjiszkoj Isztorii RAN*, Moszkva, *The Edwin Mellen Press*, N.Y., London, Canada, én (2001.) főleg a 825-826., 838., 880.o.
16. Ld. erről *Szilágyi Ákos*: „*Totális temetés*.” 2000. 1993. 5. sz.
17. Például „a Zamoszkvorecki kerületben – szól a titkosrendőrségi jelentés – a munkások erős érdeklődése, kívánsága figyelhető meg, hogy minél többen részt vehessenek az Iljics testétől való általános búcsúzásban, s csak nehezen sikerült rábeszélni a munkásokat, hogy válasszanak ki egy delegációt...” *Nyeizvesztznaja Rosszija XX vek. IV. Izd. Objegyinyenje „Moszgorarhiv”, Főszerk.: V. A. Kozlov*, Moszkva, 1993. 12. o. A csasztuskákat elemzi a keleti legendák és az orosz népmesék keretei tükrében *O. Velikanova* id. c. Ime egy csasztuska: „Hát Lenin halt meg? Nem, csak a teste. Ő maga nem halhatott meg. A próféták nem halnak meg. Mindmáig sértetlen. Mindenki más teste rég porrá lett volna. Ő alszik, néha felnyitja szemét, s az örömtől izzik, Mert látja: méltó utódai vannak Rikov és Kalinyin személyében. Látja: nem hagytak teret a viszálynak, Valóra váltották minden parancsát. Hadd aludjék nyugodtan. Bizonyos lehet: egyetlen szavát sem másítják meg.” *Uo.* 194. o.
18. Ld. erről *Krausz T. - Mesterházi M.*: *Mű és történelem*. *Viták Lukács György műveiről a húszas években*. Bp., Gondolat, 1985.

19. *M. Bakunjin*: K oficeram Russzkoj armii. In: Revoljucionnij radikalizm v Rosszii: Vek devjatnadcattij. M., 1997. 280. o.
20. Legutóbb Magyarországon Jemnitz János foglalkozott magyar nyelven Rozskov történelmi munkásságának egy szeletével az 1997. novemberi nemzetközi ruszisztikai konferencián: az 1917-es oroszországi forradalmi folyamat (február-november). Még egyszer - más szemzőgből. In: 1917 és ami utána következett. Ruszisztikai könyvek III. Bp. ELTE, Ruszisztikai Intézet, 1997. 68-75. o. Magam is foglalkoztam Rozskovnak az orosz történelemre vonatkozó koncepciójával, ld. Pártviták és történettudomány. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991. 62-65., 119., 143-145. o. (Értekezések a történettudomány köréből 113.)
21. Ld. e tárgyban Lenin Sztálinnak írt levelét (1922. december 13.), amelyet a szovjet korszakban szintén nem publikáltak. Rozskov akkori „kitelepítése” egy általános értelmiséggel szembeni represszió eseménye volt, amelyet a szovjet demokrácia „szűkössége” miatt tiltakozókkal szemben foganatosítottak a GPU szervezeti irányítása mellett. Lenin eredetileg Rozskov külföldre való kiutasítása mellett kardoskodott. In: *V. I. Lenin*. Nyeizvesztnie dokumenti. 1891-1922. Moszkva, ROSZPEN, 1999. 545. o. és 579-580. o.
22. Ld. in: *V. I. Lenin*. Nyeizvesztnie dokumenti. 1891-1992 gg. Moszkva, ROSZPEN, 1999. 268-269. o.
23. Uo. 268.
24. Uo.
25. „Őrizték meg az ellátási apparátusukat és továbbra is használják azt, de ne monopolizálják egyetlen élelmezési árucikk, még a gabona kereskedelmét sem ... Ha Önök ezt nem csinálják meg, megteszik ezt az önök ellenségei ... Nem lehet a XX. században az országot átalakítani középkori zárt helyi piacok konglomerátumává: a középkorban a mai Szovjet-Oroszország határai között, amikor a lakosság 20-szor kevesebb lelket számolt, ez természetes volt. Ez ma a legégbekiáltóbb ostobaság.” Uo.
26. „Mi túlságosan messzire távolodtunk egymástól. Lehet, sőt, mindennél valószínűbb, hogy nem értjük meg egymást. De a helyzet szerintem olyan, hogy csak az egyszemélyi diktatúra vágja el az útját és ragdja el a hatalmat az ellenforradalmi diktátortól, aki nem lesz olyan ostoba, mint a cári tábornokok és a kadetok, akik a korábbiak szerint ostoba módon elvették a földet a paraszttól. Ilyen okos diktátor egyelőre még nincs. De lesz ... Ezt most csak Ön teheti meg, az Ön tekintélyével és energiájával. És ezt meg kell tenni sürgősen és mindenekelőtt az élelmezés ügyében. Különben a pusztulás elkerülhetetlen. De természetesen erre korlátozódni nem szabad. Át kell építeni az egész gazdaságpolitikát tekintettel a szocialista célokra. Ehhez ismét diktatúrára lesz szükség. Ruházza csak Önt fel e célból a szovjetek kongresszusa rendkívüli felhatalmazásokkal.” Uo.
27. Piszmo Rozskovu, 1919. Január 29. *V. I. Lenin*. Nyeizvesztnie dokumenti...id.m. 266-267. o.
28. Ld. erről részletesebben Krausz T.: Szovjet thermidor. Id. m. 48-53. o.
29. Lenin válaszlevelében nagyon udvarias formában reagált Rozskov javaslataira. „Nyikolaj Alekszandrovics! Nagyon örültem a levelének - nem a tartalma miatt, hanem azért, mert

- reménykedem a közeledésben általában is a szovjetmunka talaján.” Uo. 266. o.
30. Recs na mityinge v zseleznom zale narodnogo doma v Petrograde. In. V. I. Lenin. Neizvesztnie dokumenti... id.m. 270-276. o.
31. „Nem a szabad kereskedelemről kell gondolkodni - hanem éppen a közgazdász számára kell világos legyen, hogy a szabad kereskedelem a szükséges termék abszolút hiánya mellett azonos a dühödt, elvadult spekulációval és a tulajdonosoknak a tulajdonnélküliek fölötti győzelmével. Nem visszafelé a kereskedelem szabadságán át, hanem tovább előre az állami monopólium JAVÍTÁSÁN keresztül a szocializmushoz. Nehéz átmenet, de kétségbeesni megengedhetetlen és értelmetlen. Ha a párton kívüli és a pártközeli értelmiség a szabadkereskedelem javára adott szerenádok helyett rendkívüli módon csoportokat, csoportocskákat, szövetségeket hoznának létre az élelmezés mindenoldalú megoldása érdekében, ez az ügyet komolyan segítené, csökkentené az éhséget.” Uo. 267. o.
32. „Ami az ‘egyszemélyi diktatúrát’ illeti, bocsásson meg a kifejezésért, tökéletes értelmetlenség. Az apparátus már gigantikussá növekedett - néhol már TÚLMÉRETEZETT - és ilyen feltételek között az ‘egyszemélyi diktatúra’ EGYÁLTALÁN nem megvalósítható és megvalósítási kísérletei csak kártékonyak lennének. Az értelmiségen belül az áttörés megtörtént. A polgárháború Németországban és a harc éppen ezen a vonalon: a szovjethatalom ‘az általános, közvetlen, egyenlő és titkos, azaz az ELLENFORRADALMI alkotmányozósdí’ ellen - ez a harc NÉMETORSZÁGBAN még a legmakacsabb értelmiségi fejeket is elgondolkodtatja...Nálunk Oroszországban ezt »csak« a bolsevizmus ‘vadságának’ tekintették. Most a TÖRTÉNELEM MUTATTA MEG, hogy a polgári demokrácia és a polgári parlamentarizmus világméretű összeomlása, ami polgárháború nélkül sehol sem megy végbe, az értelmiséget a munkások segítségének pozícióba kell léptetnie éppen a szovjet platformon.” Uo. 267. o.
33. Vö. uo. 269. o.
34. Vö. uo. 270-275. o.
35. Id. a 257 és 258. dokumentumokat, két feljegyzés É.M. Szkljanszkijnak 1920. október vége - november. 399-400. o.
36. V. I. Lenin ... id.m. 399-400. o.
37. Uo.
38. V. I. Lenin ... id. m. 586. o.
39. Lenin és Trockij is gyakran utaltak írásaikban, hivatalos dokumentumaikban arra, hogy a NEP objektíve létrehozza a szovjet rendszer új szociális és politikai ellenfeleit. E periódusból Trockij levele a párt és állam viszonyáról ezt a felismerést tükrözi: Pometka na pizme L.D. T cslenam Politbjuro CK RKP(b) Trockogo. V. I. Lenin. Nyeizvesztnie ... id. m. 513-514. o. . Ld. még az egyházi ügyeket illetően a 369., a 370. dokumentumokat 516-523. o., az értelmiségi csoportok száműzésével kapcsolatban ld. 544-547., 550-559. o.
40. Az éhínség veszélyét hamar felismerték abban az összefüggésben is, hogy a hadikommunista begyűjtési szisztéma már nem létezett, az új szisztéma pedig még nem működött normálisan. Ld. erről V. I. Lenin. Nyeizvetsztnie dokumenti id. m. Telegramma

V. I. Lenina i V. M. Molotova vszem gubernszkim i oblasztnim komitetam RKP(b). 1921. júl. 30. 463-464. o.

41. Csak emlékeztetőül idézem föl tipikus példaként a Nansen-bizottság létrejöttét 1919 tavaszán, amely szintén beleáramlott a nagypolitikába. Lenin üdvözölte ugyan Nansen segítőkészségét már akkor is, de rámutatott arra, hogy az ő humanitárius céljait hogyan akarják az intervenciós hatalmak a szovjethatalom ellen fordítani. 1919 májusában Nansen egy levélben válaszolt a kormányfők válaszára is, amely a segítséget az ország területén folyó hadicselekmények beszüntetéséhez kötötte. Ám arról a válasz nem érkezett, hogy a hadicselekmények jelentős, sőt, mondhatjuk, döntő mértékben éppen az Antant-hatalmak „jóvoltából” folytak. Lenin olyan válasz megírását javasolta, amely ezt a képmutatást leleplezi, de a Nansen-féle nemzetközi segély elfogadását köszönettel veszi. Lenin Nansennal találkozót javasolt, de alapjában jelezni kívánta, hogy a humanitárius és a politikai oldalt szigorúan el kell választani „... Ha nem politikai, hanem humanitárius lépés, köszönjük, elfogadjuk, felkérjük az ideutazásra, ellenőrzésre, s mi magunk is elmegyünk bárhová (időpont, hely) és megfizetjük akár a háromszoros áron fával, ércel, hajókkal. Igazán nem szabad elszalasztanunk az alkalmat és válaszolnunk kell Nansennak úgy, hogy ebből jó propaganda süljön ki.” Vö. 50. LÖM köt. 344-346. o.
42. Ja. A. Berzin a KVB titkára. Ekkor a Szovjet Köztársaság angliai képviselője Szovjet-Oroszország pozitívabb nemzetközi megítélése érdekében helytelenítette a bizottság tagjainak letartóztatását. Lenin egy személyes levélben nagyon durván reagált, jelezve, hogy Noulence-t, Franciaország moszkvai követét, aki az „Éhínséggel harcoló nemzetközi bizottság” elnöke volt, „pofán kellett vágnia” éppen a „nemzetközi tekintély” erősítése érdekében. Ld. Lenin 1921. szept. 8-i levelét in: *V. I. Lenin*. Nyeizvesztnie ... id. m. 468. o.
43. *N. N. Pokrovskij* a ROSZSZPEN gondozásában közreadta a szovjethatalom és az egyház témakörének dokumentumait, s bevezető tanulmányában részletesen vizsgálja az egyházi kincsek kivonásának körülményeit is. Politbjuro i cerkov' 1922-1925 c. dokumentumkötet, ROSZSZPEN, Moszkva, 1997. Ld. még *Pokrovskij* cikkét: *Izstocsnikovedenie szovetszkogo perioda. Dokumenti Politbjuro pervoj polovini 1920-h godov*. In: *Arheograficeszkij Jezsegodnyik za 1994. M., 1996. sz. 18-46.*
44. Igen tipikus eset a polgárháború viszonyai között, amikor Lenin a panaszt tévő parasztnak szolgáltat igazságot „vallási ügyben”, noha közben tolerálhatatlannak tekintette, ha párttag gyakorolja a vallását. Lenin minden egyház és vallásellenessége ellenére sem alázta meg a vallásos embereket, sőt a politikai célszerűség érdekében nem egyszer fel is szólalt a helyi túlkapások ellen, mint például 1919. ápr. 12-i levelében, amelyet V. Bahvalovhoz írt, aki a cserepoveci kerület jagonovszki járás templomépítőinek megbízottja volt. A parasztnak arra kértek engedélyt, hogy felépíthessék templomukat, amelyet még 1915-ben kezdtek el építeni. „A templom építésének befejezését természetesen engedélyezzük; keresse meg Kurszkij elv. Igazságügyi népbiztost, akivel most beszéltem telefonon; tőle kap instrukciókat.” LÖM Bp., Kossuth, 50. köt. 309. o. Ám a pártügyeket ezzel nem keverte, sőt, ellenezte, ha a párttagok részt vesznek vallási szertartá-

- sokon. A KB Szervező Irodájához írt feljegyzésében 1919. május 30-án ezt írja: „Én amellet vagyok, hogy zárjuk ki a pártból azokat, akik részt vesznek vallásos szertartásokon.” LÖM 50. köt. 374. o.
45. A Lenin-levelet a *V. I. Lenin*. Nyeizvesztnie dokumenti. 1891-1922. Moszkva, Roszszen, 1999 c. kötet alapján idézem. Piszmo V. M. Molotovu dlja cslenov CK Politburo CK RKP. 1922. március 19. Szigorúan titkos. 370. dokumentum 516-519. o.
46. Az akció fő szervezeti mozgatója Trockij volt, mindenekelőtt Lenin, majd Sztálin közvetlen támogatásával. Molotov valamelyest enyhíteni próbálta a lenini-trockiji terveket, amelyek az egyház teljes politikai kiiktatását célozták. A PB megerősítette, hogy Trockij elképzelése szerint kormányzóságoként hozzanak létre “titkos előkészítő bizottságokat”, amelyek munkáját a hatalmi szervek ellenőrzése alá helyezték. Ld. erről részletesebben *N. N. Pokrovskij* idézett tanulmányát. Id. m. 28-31. o.
47. Voltak városok, kormányzóságok, üzemek, ahol a munkások ellenezték a kivonást. Például az északi kormányzóságokra vonatkozó adatok szerint az egyházi értékek kivonásával kapcsolatban „a bizottság munkája nyugodtan folyik”. Egy sor moszkvai és petrográdi gyárban a munkások az egyházi javak kivonásával szemben protestálnak. „Március 28-án a hívőknek a Forradalmi Esztrád-színházban tartott gyűlése után, a tömeg végigvonult a Lityejnij proszpekten zsoldárokat énekelve, s gyűlésekre hívták az arra járókat az egyházi értékek kivonása ellen tiltakozva.” Vö. Goszinformszvodka za 1 i 2 aprelja No 29/293 in: „Szoversenno szekretno”: Lubjanka – Sztalinu o polozsenii v sztrane (1922-1934 gg). T. 1. cs. 1. Insztyitut Rosszjiszkoj Isztorii RAN, Moszkva, The Edwin Mellen Press, N.Y., London, Canada, é. n. (2001.) 132. o.
48. A február 23-i VCIK dekrétumnak (O porjadke izjatija cerkovnih cennosztyah, nahodjascsihszja v polzovanii grupp verujuscsih) megfelelően március 3-án a Sujai járási VB által létrehozott bizottság Sujaban három kisebb templomban szedte össze az értékeket. Március 13-án a bizottság megjelent a székesegyházban, de a felháborodott hívők tömegével találkozva, a munkát áttették március 15-re. Előtte, 14-én a zsinagógából nyugodt körülmények között vonták ki az értékeket. 15-én nagy tömeg gyűlt össze a székesegyház terén. A kitérő lovasrendőrséget fenyegetések, kövek fogadták, majd gyalogos vöröskatonák is érkeztek, mint egy félszázadnyi ember. A tömegből lövések dördültek, ezt követően a parancsnok elrendelte, hogy lőjenek a levegőbe, másodsor a tömegbe lőttek, amely szétfutott. Négy embert öltek meg, 10-en könnyebben megsebesültek, néhányan a tömegből leadott revolverlövésnek nyomán. Estére letartóztatták a téren megfigyelt kereskedőket, tanítókat stb. Ezen az estén a hívők képviselői a járási VB épületébe vitték a székesegyház kincseiből 3 és fél pud ezüstöt. A központi ellenőrzés szerint végül 10 pud ezüstöt, drágaköveket, gyöngyöt és más egyéb értékeket gyűjtöttek be. A kivont értékeket mind az Éhezőket megsegítő központi bizottság elszámolásába adták. Tekintélyes emberekből küldtek ki Sujába vizsgáló bizottságot (P. G. Szmidovics elnök, N. I. Muralov és I. I. Kutuzov), amely 23-án azt jelentette, hogy minden jogszerűen történt, s felhívták a helyi hatóságot, hogy derítse ki a felelősöket és a Forradalmi Törvényszék büntesse meg azokat.

49. Ezt követően Lenin érvényben hagyja a PB táviratát arról, hogy ideiglenesen állítsák meg a kivonást. Az ellenfél hadd gondolja azt „mintha mi ingadoznánk”, hadd gondolják, hogy „sikerült bennünket megijeszteni”. Eközben a saját események felelőseinek szigorú megbüntetését helyezi kilátásba. Moszkvában és néhány más egyházi központban is bírói eljárásokat inspirál az ellenálló papsággal szemben. „Magát Tyihon patriarchat, úgy gondolom, célszerű nem érinteni, bár kétségtelenül a rabszolgatartók lázadásának ő áll az élén. Ami őt illeti, titkos direktívát kell adni az Állami Politikai Igazgatóságnak, hogy e férfiú összes kapcsolatait minél pontosabban és részletesebben figyeljék meg és tárják fel, éppen az adott pillanatban. Kötelezni kell Dzerzsinszkijt és Unslitot, hogy hetente készítsenek beszámolót erről a PB-nek.” Uo. 518. o.
50. Uo. 517. o.
51. Uo. 518-519. o.
52. Kraszín külkereskedelmi népbiztos megpróbálta kézbe venni a kincsek illegális külföldi értékesítését, és bírálta Trockij túlzó elképzeléseit a várható haszonról, még a Komintern emberei is foglalkoztak értékesítéssel, és használtak fel ilyen pénzeket a nemzetközi forradalmi mozgalom támogatására. N. N. Pokrovszkij ezzel kapcsolatban szélsőséges megfogalmazásra ragadtatta magát: „a bolsevik vezetők készek voltak saját országuk végső lerombolására a permanens világforradalom kísértetéhez való hűségükkel ... *A szerző a „régii Oroszország kiárusításáról” beszél.* Vö.: *Pokrovszkij id.c. id.m. 12-14. o.* Szerző megfeledezett arról, amit korábban maga állított, hogy egészen jelentéktelen pénzüsszege tettek szert a bolsevikok az egyházi értékek kivonása nyomán.
53. A begyűjtött kincsek értéke 1922. november 1-ig hivatalos források szerint, ld. a Cerkov i politburo c. idézett kötet 23-54. számú dokumentumait: 33 pud 32 font arany, 23 997 pud 23 font ezüst, 35 670 briliáns stb. gyűjtöttek be, nem számítva 964 „antikvár dolgot”, ami összesen aranyrubelben 4 650 810 összeget képezett, amely Trockij várakozásainak, aki néhány milliárdban számolt, egy ezrelékét tette ki. Trockij áprilisban már megértette, hogy egy töredék jön csak össze. A fő okot abban látta, hogy a kincsek többségét a polgárháború éveiben kivitték a fehérek az országból. N. N. Pokrovszkij szerint a harcoló felek rabolták szét. De akkor miért mondja a történész, hogy ez a régi Oroszország kiárusítása volna? Ebből az összegből Trockij javaslata szerint 1 milliót költöttek gabonára az éhezők számára, jelentős összeget felemésztett maga a kampány. Vö. *N. N. Pokrovszkij id. tanulmányát 80. o. skk*
54. Több munkára is hivatkoznak a kutatók, *N. N. Pokrovszkij* a következőket említi: pl. *L. Regelszon: Tragedyija Ruszszkoj Cerkvi. 1917-1945. Paris, 1977. 285. o.* és *V. A. Alekszejev: Illjuzii i dogmi. M., 1991. 204. o.* A kivonás körüli véres incidensek számát 1922-ben 1414-re tették. Felteszik, hogy az összecsapások és bírósági ítéletek során 8100 személy esett áldozatul az országos kampánynak. Más irodalom, *D. V. Poszpelovszkij Ruszszkaja Pravoszlavnaja cerkov v XX veke. M., 1995. 106.o. – 231* bírósági ügyről tud, amelyeken 732 embert ítéltek el. A kutatás e téren még éppen csak elkezdődött, ezért egyelőre nagyon óvatosan kell viszonyulnunk mindenfajta adathoz. Moszkvában a törvényszék 1922. május 8-án a fellépések szervezői közül 11 embert (papok, egyházi tisztségviselők, civilek) ítélte halálra, 4 embert 5 évi börtönrre, 3 évre 13

embert ítélték el, 10 embert pedig 1 évre. A legfelsőbb törvényszékhez fordultak a halálra ítélték, amely a VCIK elnökségéhez fordult enyhítési javaslattal. 5 pap ítéletét helybenhagyták, hat halálraítélt esetében a halálos ítéletet 5 év szabadságvesztésre változtatták. Kamenyev kezdettől próbálta a dolgokat az enyhítés irányába vinni, de egy köztes állapot vált uralkodóvá. Vö. *V. I. Lenin*. Nyeizvesztnie... id. m. 522-523. o.

Tamás Krausz

During research.

Remarks on the Lenin-theme in the light of the "new" documents

Lajos Menyhárt showed a great concern about the scholarly evaluation of the figure of Lenin. In 1970, at the 100th anniversary of the birth of Lenin, he, jointly with György Ránki, held a seminar for third-year students to elaborate the Lenin's life and work, which the Secret Police was also aroused by. Since that time the documents that were secret until that time were also made public. The evaluations born on the basis of these documents are not free of political passions and bias in the same way as the former views were not devoid of political requirements to show Lenin as a "criminal", "amoral mass murderer".

Both Lenin's civil war attitude, his orders of that time, both the cult being hatched around his figure and death; as well as his diplomatic steps, his measures concerning both the churches and the impropriation of their wealth and the relocation of the intelligentsia are only to be treated really if all pressing circumstances dictated by political necessity are assessed and analysed.

Szekeres Melinda

**Irodalom és politika -
antológiák az ötvenes évekből**

Az ötvenes évekből számos tudományos munka, irodalmi - művészeti alkotás tanulmányozható, melyek közel vihetik a szélesebb közönséget e bonyolult korszak megértéséhez. A szociológus számára azonban az ismert képek, a Sztálin szobrot ledöntő tömeg s a vezetőket éljenző gyűlések ellentmondásos folyamatai válhatnak érdekessé. Az egyes társadalmi csoportok magatartásának alakulásáról számos emlékirat is megjelent, melyek - hitelességét most zárójelbe téve - szintén forrásként szolgálhatnak. Átéltetővé azonban akkor válik a korszak (NB akkor nem kell újra átélnünk), ha konkrét, empirikus adatokkal alátámasztott jelenségek elemzésére is sor kerül.

Az emlékülés Menyhárt Lajos munkássága előtt tiszteleg, ráemlékezve, tanítványi tisztelettel ajánlom ezt az írást az értelmiség egy kiemelt csoportjának tanulmányozásához. Az a kérdéskör foglalkoztatott, hogy az irodalmárok az ötvenes években mit tettek önmaguk és a "tömegek" meggyőzése, lényegében a Rákosi-rendszer érdekében? Hogyan járultak hozzá a gondolkodás szabadságtereinek szűkítéséhez?

Ez a hozzászólás próbálkozás a politika és az irodalom kapcsolódási szisztémái közül egynek a felvázolásához, egy körülhatárolt területen, melyet ugyanakkor modell-értékűnek tekintek.

Azt ma már a nem hivatásos olvasók is tudják, hogy az emlékirat és dokumentumköteteket az ötvenes évekről (is!) kritikával kell olvasni. Az is ismert, hogy az egyes történelmi korszakokban megjelent írások tartalma és műfaja sem véletlen, egy átpolitizált világban az irodalom is a politikai felvilágosító és nevelő szerepébe kényszerül.

Vizsgálódásunk szempontjából az a fő kérdés, hogy a megjelent művek milyen lehetőséget kínálnak az olvasó saját értelmezésére, az autonóm olvasói magatartás

kialakulására? Hogyan készítetik, kényszerítik a szerkesztők/szerzők saját gondolatmenetük követésére olvasóikat?

Az antológia az ókortól kezdődően kedvelt formája az irodalmi alkotások bemutatásának. Sajátos megjelenése a tematikus antológia, mely egy-egy téma köré csoportosítja a kiválasztott műveket, s mely az ötvenes években nagy népszerűségnek örvendett - a kiadók körében.

Ha a korszak természetét átvizsgáljuk, három fő típust különíthetünk el, melyeknek számos variációja is fellelhető!

1. Az antológiát ismert író műveiből szerkesztik, ám valójában politikai segédanyagnak, illusztrációnak szánják. Gorkij: Az ifjúságról (Szikra, 1950.) kiadott kötete ilyen.

2. A kvázi-irodalmi összeállítások, melyekben a propagandacélok szolgálatában keveredik az irodalom és az alkalmi költemény, s ez utóbbiak kétes környezetében az eredetileg értékes művek esztétikai minősége is csökken. Ilyen összeállítás A ma ifjúsága a holnap Magyarországa (Művelt Nép, 1953.) c. kötet.

3. S végül az az antológia, melyet több elismert szerző irodalmi alkotásaiból állítottak össze, speciális szempontok szerint - ez valójában az antológia. A kétségtelen értékes anyagot azonban a korszakellenességnek megfelelően többé-kevésbé önkényesen kezelik, részleteket emelnek ki az eredeti szövegösszefüggésekből, gyakran nagyon esetleges, bár nyíltan vállalt politikai szempontok szerint.

A Kozocsa-féle bibliográfiát fellapozva kiderül, hogy az antológia fénykora 1945-49., ebben a kötetben külön főcímet kap a megjelent 29 mű. A későbbiekben az antológiák száma csökken, szerepüket a politikai szempontokból kevésbé rejtőzködő szöveggyűjtemények veszik át.

Első példánk A polgárok útja (Parnasszus 1948.) c. kiadvány, mely egy hatkötetesre tervezett sorozat nyitódarabja, nem szerepel a Kozocsában, s a további köteteknek sem sikerült nyomára bukkannom. Ennek talán az lehet az oka, hogy a magyar társadalmi osztályokat irodalmi alkotások segítségével bemutató sorozatot Hegedüs Géza vezetésével a József Attila Népi Kollégium munkaközössége jegyzi, s a bibliográfiát 1949-ben adták ki.

A kötet a magyar irodalom polgárképének változásait mutatja be, egy féléves szemináriumi munka eredményeit. Az utószóban Hegedüs Géza így ír a munka remélt eredményéről: „Az olvasóközönség szélesebb rétegeiben tudatosítottunk nem egy olyan szempontot, amelynek mind az irodalmi, mind a történelmi szemlélődésénél hasznát lehet venni.” Bevezetőjében vázolja azt a társadalomkoncepti-

ót, melynek illusztrálása a kiválasztott irodalom. A lenini modernizációelméletről van szó, mely Magyarország polgári fejlődésének megkésettiségen s a kapitalista fejlődés „gyarmati” körülményein alapul. Az elméletet a magyar viszonyokra csak a legszükségesebb területeken adaptálja, bár hozzátehetjük, hogy a következő években a valóságos viszonyok és az elmélet közti távolság fényévekre távolodott. A választott paradigma logikája szerint a tőkefelhalmozás jelképe Zsugori uram antipatikus alakja. A polgárság „haladó” szerepe a reformkorban kezd kibontakozni, s progresszív szerepet játszik a két világháború között a fasizmus elleni küzdelemben. A szerkesztő vulgár-modernista szemléletéből következően a polgárság 1945 utáni szerepét már negatívan ítéli meg, a népi demokráciában pl. Márai is „elvesztette hitelét” az olvasók körében.

A választott részletek kiválóak, s a részben történeti, részben tematikus szerkesztés bár nem teljes művekkel dolgozik, nem is hamisít szándékosan, inkább csak az irodalmon kívüli szempontok alkalmazásával operál. Az értelmezéshez az „irányt” a fejezetek bevezető részében adják meg. A szerzők: Vörösmartytól Keményig, Madáchtól Adyig, Babitsig, de szerepel Szabó Dezső, Márai és Zsolt Béla egy-egy műrészlete. A választott paradigma körében maradvány a magyar irodalom egészéből válogatnak, ebből a szempontból politikai elfogultságok nélkül.

A másik példánk egy három évvel később megjelent, irodalmi kritikákat tartalmazó gyűjtemény, mely lényegében hasonló elgondolások alapján született. Pontosabban itt már kifejtetten jelenik meg az antológiakoncepció. A társadalomkép leegyszerűsödik, egy-két vázlatos szempontra szűkül, s hiányzik a szerzők (és műveik) tisztelete, mely a Hegedűs szerkesztette kötetben minden célzatossága mellett is érzékelhető.

A Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig (Művelt Nép 1952., összeállította és bevezette Lukácsy Sándor) c. kötetről van szó. A bevezető a cél megfogalmazásában nem kerülgeti mondandóját: „Ennek a könyvnek elsődrendű célja: százötven év gazdag magyar irodalomelméleti és kritikai hagyományanyagából szemelvények formájában hozzáférhetővé tenni azokat a gondolatokat, melyek okulásul, tanulságul szolgálhatnak szocialista kultúrát építő mai harcainkban, segítséget nyújthatnak a szocialista realizmus felé haladó mai irodalmunk elméletének és gyakorlatának kialakításában.” A vállalt feladat politikai-gyakorlati. A „jelen társadalmi harcának támogatására” kiválasztott művek jeles szerzők írásai. A prózai szemelvények vegyes műfajúak, legtöbbjük a reformkor idején és az 1848/49-es években született.

A szerzők köre már az előzőhöz képest jóval szűkebb, szerepel Kármán, Petőfi és Vajda, Arany és Reviczky, Tolnai és Mikszáth. Adytól természetesen a *Petőfi nem alkuszik*. Jegyzetanyaga, forrás- és szakirodalom-jegyzéke alapos, szakszerű. Nyíltan vállalja, hogy mindezzel azt kívánta bizonyítani: „A marxista irodalom-

szemlélet nem a levegőből pottyant irodalmunkba, hanem a mi nemzeti kultúránkban is évszázadok szívós kereső munkája előzte meg jelentkezéseit, s éppen az irodalom legjobbjai azok, akik egyik vagy másik ponton leginkább meg tudták közelíteni az igazságot.”

Az se meglepő, hogy a Nyugat írói (Ady kivételével) kimaradnak; a szerkesztő sommás megállapítása szerint „formalista” voltuk miatt nem lehetnek építőkövei a szocialista magyar irodalomtudománynak.

Két könyv vázlatos ismertetésével csak a jelenség fő vonalait tudtuk bemutatni. Mégis érdemes talán összefoglalni azokat az indítékokat melyek a szerkesztői deklarációk mellett szóba jöhetnek.

Az első, mely a Hegedűs szerkesztette könyvben erősebb, az a szándék, hogy elismert, magas színvonalú művekkel segítsék a „felvilágosodást”, úgy tehát, hogy a szövegekkel (és töredékeikkel) mintegy térképet adnak az eligazodáshoz. Eközben persze szűkülnek a gondolkodás terei, a művek esztétikai értékei mindenképpen zárójelbe kerülnek.

Másfelől az is kétségtelen, hogy a baloldali gondolkodás (most nem érdemes ennek ellentmondásairól részletesebben szólni!), a hátrányos társadalmi helyzetű rétegek problémáinak vállalása és megjelenítése a magyar irodalom minőségi részét képezte és képi. Ilyen módon való bemutatása azonban a múltban is legitimálja a napi (ötvenes évekbeli) politikai jelszavakat, így magát a kurzust. Mint láttuk, a kritikai kötet az abszurdig fokozza azt a szemléletet, mely azonban az első könyvben is megjelent. Míg *A polgárok útja* didaktikusan ugyan, inkább csak ösztönöz, a *Haladó kritikánk* már csak idézetgyűjtemény, vezérfonal a teljes művekhez hozzá nem jutó vagy azokat elolvasni rest olvasó (szónok) számára. A „haladó gondolkodás” elsajátítása nem a személyiség kiteljesítése, hanem egyre inkább direkt befolyásolása, mondjuk ki: a gondolkodás manipulálása.

A bevezetőben föltett kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy a legjobb szándékú és irodalmi tájékozottságú szerkesztők is a legjobb „anyaggal” dolgozva a diktatúra „finomszerkezetét” formálták, vállalva és megvalósítva ezzel a nagyon is irodalom kívüli politikai célok szolgálatát.

Távol álljon tőlem, hogy történetietlen módon s a mai viszonyok ismeretében elítéljem a szerkesztőket. Nem is az egyes könyvek a lényegesek, hiszen lehet, hogy jobb példák is találhatók a vizsgált jelenségre. Itt pusztán a technikára figyeljünk, de arra nagyon! Az olvasók szabad értelmezése és tájékozódása az irodalommal foglalkozók sajtó szabadságának is föltétele.

Melinda Szekeres

Literature and politics – antologies from the 1950s

Paying my respects to the work of Lajos Menyhárt, the paper deals with two of the 29 antologies published after 1945, both of the character and significance of shaping public consciousness, namely the *The way of the civilians* (Parnasszus Publ. House, 1948) and the *Our progressive criticism from Bessenyei to Ady* (Művelt Nép, 1952) exemplify very well how the state power strove to narrow the limits of freedom. There is a consciously created ideological gap between the two antologies, edited and hall-marked by the names of Géza Hegedűs and Sándor Lukácsy. While *The way of the civilians* endeavoured to comprise the Hungarian past and give a possible complete overview of it, the volume *Our progressive criticism from Bessenyei to Ady* is a tendentious selection in the service of the cultural policy of Zhdanov.

**Menyhárt Lajos (1940-1993)
műveinek válogatott bibliográfiája**

1965

Voproszŭ formirovanija ruszskoj narodnoszti i nacii / Az orosz nép és nemzet kialakulásának kérdései. Cikkgyűjtemény./ Moszkva, 1958. = Századok, 1965. (99.) 934-936.

M. V. Miszko: Polszkoe voszsztanie 1863. /Az 1863-as lengyel felkelés/ Moszkva, 1962. 326. = Századok, 1965. (99.) 941-942.

1966

A három császár szövetsége és a magyar politikai közvélemény a keleti válság ide-jén (1875-78). = Acta Universitatis Debreceniensis de Lodovico Kossuth Nominatae, Series Historica V. Egyetemes Történelmi Tanulmánykötet I. (Szerk. Tokody Gyula) Debrecen, 1966. 43-65.

D. Sz. Lihacsev: Kultura Ruszkogo naroda X-XVIII. = Századok, 1966. (100.) 191-192.

A. L. Sapiro: Ruszkaja isztoriografija v period imperializma. = Századok, 1966. (100.) 1333-1336.

1967

Slavjanszkaja Isztoriografija = Slavica, 1967. 217-220.

Ocserki isztorii isztoriceszkoj nauki v SzSzsZR. = Századok, 1967. (101.) 1049-1054.

1968

A három császár szövetsége problémájához. (egyetemi doktori értekezés) Debrecen, 1968. 135.

К оценке союза трёх императоров. = Egyetemes Történelmi Tanulmányok. II. (Szerk. Tokody Gyula) Debrecen, 1968. 3-14.

L. A. Bendrikova: Lui Blán kak isztorik. Moszkva, Izd. Moszkovszovo Universziteteta. 1959. 99. = Századok, 1968. (102.) 687-688.

1969

A magyar Tanácsköztársaság visszhangja Szovjet-Oroszországban. = 1919-1969. Az MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának jubileumi tudományos ülészsaka. Debrecen, 1969. 63-73.

Венгерская политическая общественность и Россия в 1875-1878 гг. = Slavica, (9). 1969. 139-147.

Ocsferki isztorii isztoricsezkoi nauki v SzSzSzR. (Red. M. N. Nercskina) Moszkva, 1966. 853. = Századok, 1969. (103.) 1230-1232.

1970

G. K. Zsukov.: Emlékezések, elmélkedések. Moszkva, 1969. 731. = Alföld, 1970. (21.) 4. 120-122.

1971

Jubileumi kiadványok Debrecenben 1970-ben. = Alföld, 1971. (22.) 4. 89-91.

Мнение русских политических направлений по аграрному вопросу в начале XX. века. = Egyetemes Történelmi Tanulmányok. V. (Szerk. Tokody Gyula) 1971. 11-52.

Keleteurópai agrártörténelmi évkönyvek (1964, 1966, 1968). = Agrártörténelmi Szemle, 1971. (13.) 1-2. 244-250.

V. I. Rutenburg: Az olasz reneszánsz és a reneszánsz mint "világjelenség", Vopr. Iszt. 1969. 11. 93-115. = Századok, 1971. (105.) 422-424.

L. V. Milov: Az oroszországi eredeti tőkefelhalmozás és kapitalizmus kialakulásának néhány kérdéséről, Vopr. Iszt. 1969. 7. 89-108. = Századok, 1971. (105.) 828-830.

Sz. Ja. Borovoj: A nagyburzsoázia és a cárizmus gazdasági kapcsolatai az imperializmus időszakában, Iszt. Sz. 1970. 2. 105-113. = Századok, 1971. (105.) 1303-1304.

1972

G. F. Zasztavcsenko: A náci Németország hadigazdasága 1943-44-ben, Vopr. Iszt. 1971. 5. 91-101. = Századok, 1972. (106.) 519-52.

V. V. Csisztjakov: Rosa Luxemburg és a nemzetközi munkásmozgalom / Születésének 100. évfordulójára /, Vopr. Iszt. 1971. 3. 65-80. = Századok, 1972. (106.) 511-512.

Orosz forradalmárok a XIX. században. Összeállította Dolmányos István Bp. 1970. 221. = Századok. 1972. (106.) 737-738.

Mirbach moszkvai német követ jelentései / Bev. és a dokumentumokat közli Sz. M. Drabkina /, Vopr. Iszt. 1971. 9. 120-129. = Századok, 1972. (106.) 769-770.

I. R. Grigulevics: Isztorija inkvizícii. (Az inkvizíció története) Moszkva, 1970. 447. = Századok, 1972. (106.) 1130-1132.

A. V. Rajkov: Az indiai nemzeti forradalmárok és a marxizmus (1920-1930-as évek), Vopr. Iszt. 1972. 2. 67-81. = Századok, 1972. (106.) 1458-1460.

V. Sz. Parszadanova: Politikai küzdelmek a lengyel parasztmozgalomban /1945-1949/, Vopr. Iszt. 1972. 2. 43-58. = Századok, 1972. (106.) 1465-1467.

Szovjet folyóiratok agrártörténeti cikkei = Agrártörténeti Szemle, 1972. (14.) 3-4.

1973

N. N. Jakovlev: F. D. Roosevelttel – a Szovjetunióval való együttműködés híve, Vopr. Iszt. 1972. 12. 77-91. = Századok, 1973. (107.) 801-802.

1974

A. P. Novoszelcev: Timur történelmi értékeléséről, Vopr. Iszt. 1973. 2. 3-20. = Századok, 1974. (108.) 527-528.

Ju. M. Kukuskin: A portugál fasizmus néhány sajátossága, Vopr. Iszt. 1973. 2. 54-70. = Századok, 1974. (108.) 542-543.

I. K. Kobljakov: A szovjet-német kapcsolatok rapallói szakaszának kezdete 1922-1923, Iszt. Sz. 1973. 6. 18-34. = Századok, 1974. (108.) 759-760.

M. A. Abduraimov: Áttekintés az 1960-as évek folyamán Üzbegisztánban kialakított, Timurról és dinasztijáról szóló irodalomról, Iszt. Sz. 1973. 5. 83-90. = Századok, 1974. (108.) 748-749.

Kratkaja isztorija SzSzsZr I-II. / A Szovjetunió rövid története I-II. / Moszkva, 1972-1973. 440, 763. = Századok, 1974. (108.) 967-974.

G. V. Vasziljenko – D. N. Klimovics: A Szovjetunió és a szocialista gazdasági integráció, Iszt. Sz. 1973. 6. 3-17. = Századok, 1974. (108.) 1297-1298.

1975

Az agrárkérdés az 1905-1907-es orosz forradalom idején. = Agrártörténeti Szemle. 1975. (17.) 3-4. 399-425.

A parlamentarizmus kérése az 1905-ös forradalom első szakaszában. = Egyetemes Történeti Tanulmányok. IX. (Szerk. Tokody Gyula) Debrecen, 1975. 50-83.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1971-1974-ben történelemből megvédett doktori disszertációk. = Századok, 1975. (109.) 757-761.

I. V. Kuznyecov: Az ukládokról és a kapitalista Oroszország többkláduságáról, Vopr. Iszt. 1974. 7. 20-32. = Századok, 1975. (109.) 471-473.

Ju. P. Bokarjov: A parasztgazdaságok költségvetésének vizsgálata az 1920-as években, Vopr. Iszt. 1974. 6. 37-48. = Századok, 1975. (109.) 479-480.

Ju. N. Rozalijev: Az államkapitalizmus a fejlődő országokban, Vopr. Iszt. 1974. 8. 51-67. = Századok, 1975. (109.) 480-482.

P. N. Pospelov - V. A. Kumancev - Sz. Sz. Hromov: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája 250 éves jubileuma és a történettudomány fejlődésének jelenlegi szakasza, Iszt. Sz. 1974. 3. 4-18. = Századok, 1975. (109.) 483-484.

A. G. Kuzmin: A varégek etnikai természetéről, Vopr. Iszt. 1974. 11. 54-83. = Századok, 1975. (109.) 1155-1156.

1976

A parlamentarizmus kérdése P. N. Miljukov publicisztikájában (1904. nov.-1906. ápr.) = Egyetemes Történeti Tanulmányok. X. (Szerk. Orosz István közreműködésével Tokody Gyula) Debrecen, 1976. 55-84.

M. Ja. Domnyics: A keresztény szakszervezetek a második világháború éveiben, Vopr. Iszt. 1974. 12. 57-71. = Századok, 1976. (110.) 398-399.

P. M. Kim: A kultúráról, mint a történeti kutatás tárgyáról, Vopr. Iszt. 1974. 11. 32-38. = Századok, 1976. (110.) 402-403.

A. M. Szaharov: A historiográfiai kutatások tárgyáról, Iszt. Sz. 1974. 3. 90-112. = Századok, 1976. (110.) 573-574.

V. N. Vinogradov: Az 1918-as besszarábiai intervenció, mint a Szovjet-Oroszország elleni nemzetközi imperialista összeesküvés láncszeme, Vopr. Iszt. 1975. 3. 71-95. = Századok, 1976. (110.) 741-743.

J. F. Ugarov: A moszkvai proletáriátus kialakulása és összetétele az 1905-1907-es forradalom előestéjén, Vopr. Iszt. 1975. 8. 31-44. = Századok, 1976. (110.) 744-746.

M. A. Barg: A 16-18. századi polgári forradalmak összehasonlító történeti vizsgálata, Vopr. Iszt. 1975. 9. 68-88. = Századok, 1976. (110.) 991-993.

A. I. Petrusjev: A „német historizmus” hagyományai a nyugatnémet polgári történetírásban, Vopr. Iszt. 1975. 10. 90-103. = Századok, 1976. (110.) 995-996.

L. Bazilev: 1911. szeptember 1. rejtélye, Vopr. Iszt. 1975. 7. 115-129. = Századok, 1976. (110.) 998-999.

A. A. Sevjakov: A diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunió, valamint a közép- és délkelet-európai országok között, Vopr. Iszt. 1975. 1. 32-48. = Századok, 1976. (110.) 1000-1001.

M. V. Nyecskina: A dekabristák és a három forradalom problémája, Iszt. Sz. 1976. 2. 47-63. = Századok, 1976. (110.) 1186-1188.

1977

Кризис России и либерали на страницах журнала "Освобождение" = Egyetemes Történeti Tanulmányok. XI. (Szerk. Orosz István és Tokody Gyula) Debrecen, 1977. 9-43.

B. N. Vasziljev: A gyáripari proletáriátus száma, összetétele és területi megoszlása Oroszország európai részén a századfordulón, Iszt. Sz. 1976. 1. 86-105. = Századok, 1977. (110.) 1193-1194.

A. L. Narocsnyickij: A nemzetközi kapcsolatok történetének elméletéről és módszertanáról, Vopr. Iszt. 1976. 2. 64-85. = Századok, 1977. (111.) 180-181.

L. I. Golman: Engels és a történeti megismerés néhány problémája, Vopr. Iszt. 1976. 3. 91-110. = Századok, 1977. (111.) 181-182.

N. I. Mironyec: A szépirodalom, mint történeti forrás, Iszt. Sz. 1976. 1. 125-141. = Századok, 1977. (111.) 183-184.

G. P. Kurpjatnyik: A földkérdés és a forradalmi helyzet Észak-Amerikában a függetlenségi háború előestéjén, Vopr. Iszt. 1976. 8. 75-93. = Századok, 1977. (111.) 418-419.

V. G. Szirotkin: A 19. század első negyedének idegen nyelvű oroszországi sajtója, mint történeti forrás, Iszt. Sz. 1976. 4. 77-97. = Századok, 1977. (111.) 419-421.

V. F. Romanov: Az orosz abszolutizmus gazdasági-társadalmi bázisa az imperializmus korában, Vopr. Iszt. 1976. 5. 20-36. = Századok, 1977. (111.) 421-422.

V. N. Vinogradov, Ju. A. Piszarjev: Az 1905-1907-es mozgalom Oroszországban és a Balkán forradalmi mozgalmai, Vopr. Iszt. 1976. 6. 65-76. = Századok, 1977. (111.) 422-423.

V. Ja. Lavericsev: A burzsoá-liberális mozgalom fejlődésének általános tendenciája Oroszországban a századfordulón, Iszt. Sz. 1976. 3. 46-65. = Századok, 1977. (111.) 423-425.

Sz. M. Szigyelnyikov: Az önkényuralom parasztpolitikája a Duma üléseit megelőző időszakban, Iszt. Sz. 1976. 4. 124-135. = Századok, 1977. (111.) 425-426.

B. I. Krasznojajev: A 18. századi orosz kultúra. A kutatás tárgya, feladatai, Iszt. Sz. 1976. 6. 29-45. = Századok, 1977. (111.) 616-618.

M. A. Barg: A történelmi tény: struktúrája, formája, tartalma, Iszt. Sz. 1976. 6. 46-71. = Századok, 1977. (111.) 622-623.

- B. Je. Zarickij: Az „erő” koncepciója a német polgári történetírásban, Vopr. Iszt. 1976. 9. 81-92. = Századok, 1977. (111.) 625-626.
- V. N. Vinogradov: Románia belépése az első világháborúba, Novaja i novejszaja isztorija, 1976. 5. 53-70. = Századok, 1977. (111.) 626-628.
- I. D. Kovalenko – N. V. Szivacsev: A strukturalizmus és a strukturális-kvantitatív módszerek a mai történetírásban, Iszt. Sz. 1976. 5. 60-92. = Századok, 1977. (111.) 829-831.
- I. I. Lescsilovszkaja: A szláv közösség gondolata a 18. század végén és a 19. század első felében, Vopr. Iszt. 1976. 12. 75-92. = Századok, 1977. (111.) 1084-1085.
- P. G. Ründzjunszkij: Az orosz abszolutizmus és osztálybázisa (1861-1904), Iszt. Sz. 1977. 2. 34-52. = Századok, 1977. (111.) 1086-1088.
- A. L. Narocsnyickij: Az 1875-1878-as balkáni válság és a nagyhatalmak, Vopr. Iszt. 1976. 11. 32-52. = Századok, 1977. (111.) 1088-1090.
- I. P. Gyementyev: A háború utáni amerikai történetírás főbb irányzatai és iskolái, Vopr. Iszt. 1976. 10. 67-90. = Századok, 1977. (111.) 1092-1094.
- A. V. Sipulina - Ju. A. Jakobszon: A munkásküldöttek szovjetje Ivanovo-Voznyeszenszkben 1905-ben, Vopr. Iszt. 1977. 2. 38-55. = Századok, 1977. (111.) 1349-1350.
- A. M. Andrejev: A szovjetek harca az ellenforradalommal az októberi forradalom előestéjén, Vopr. Iszt. 1976. 10. 33-50. = Századok, 1977. (111.) 1351-1352.
- Je. G. Gimpelszon: A munkásosztály az ipar irányításában a szovjethatalom első éveiben (1917 november – 1920), Iszt. Sz. 1977. 2. 3-16. = Századok, 1977. (111.) 1352-1354.
- V. V. Garmiza: A direktórium és Kolcsak, Vopr. Iszt. 1976. 10. 16-32. = Századok, 1977. (111.) 1354-1356.
- Ju. J. Seszták: Az eszer-maximalisták csődje, Vopr. Iszt. 1977. 1. 30-46. = Századok, 1977. (111.) 1356-1357.
- N. F. Bugaj: A forradalmi bizottságok, mint a proletárdiktatúra rendkívüli szervei (1918-1921), Vopr. Iszt. 1976. 11. 3-17. = Századok, 1977. (111.) 1358-1359.

1978

Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón. (kandidátusi értekezés) Debrecen, 1978. 342.

Великая Октябрьская Социалистическая революция в новейшей советской историографии. = Egyetemes Történeti Tanulmányok. XII. (Szerk. Orosz István és Tokody Gyula) Debrecen, 1978. 185-200.

- G. I. Scsetinyina: A szolgálati jegyzékek, mint a reform utáni orosz professzori kar összetételét tükröző történeti források, Iszt. Sz. 1977. 1. 84-96. = Századok, 1978. (112.) 203-204.
- O. E. Tuganova: Az USA nemzetközi kultúrájának kialakulása, Vopr. Iszt. 1977. 4. 58-74. = Századok, 1978. (112.) 387-388.
- A. Z. Nyurkajeva: Az 1903 májusi fordulat Szerbiában, Vopr. Iszt. 1977. 7. 67-78. = Századok, 1978. (112.) 391-392.
- L. G. Protaszov: Az orosz hadsereg osztályösszetétele október előtt, Iszt. Sz. 1977. 1. 33-48. = Századok, 1978. (112.) 393-395.
- A. I. Sizonyenko: A Szovjetunió kapcsolatainak fejlődése Latin- Amerikával az 1930-as években, Vopr. Iszt. 1977. 6. 49-58. = Századok, 1978. (112.) 396.
- O. N. Znamenszkij: A szovjet létrejötte és az alkotmányozó gyűlés kérdése (1917 március – október), Iszt. Sz. 1977. 4. 3-29. = Századok, 1978. (112.) 803-805.
- H. N. Asztrahany: Oroszország kispolgári pártjai eszmei-politikai csődje 1917-ben, Iszt. Sz. 1977. 4. 20-36. = Századok, 1978. (112.) 805-807.

1979

- Érdekek és eszmék az orosz forradalmakban és Magyarországon 1918-1919-ben.* = Alföld, 1979. (30) 3. 61-68.
- Beszámoló a nemzetközi témabizottságnak a grúziai Chaltuóban tartott üléséről.* = Századok, 1979. (113.) 370.
- B. I. Krasznobajev: A 17. század második fele és a 19. század első fele közötti korszak orosz kultúrtörténetének néhány fogalmáról, Iszt. Sz. 1978. 1. 56-73. = Századok, 1979. (113.) 173-174.
- M. N. Gubglo: A Szovjetunió népei kétnyelvűségének kutatási perspektívái, Iszt. Sz. 1978. 1. 27-42. = Századok, 1979. (113.) 175-177.
- M. M. Glejzer: A szovjet cserovnyec, Vopr. Iszt. 1978. 2. 106-114. = Századok, 1979. (113.) 177.
- V. I. Dubrovcev - V. Ge. Illerickij - V. A. Muravjov: Az össz-szövetségi historiográfiai évkönyvek megjelentetésének eredményei és perspektívája, Vopr. Iszt. 1978. 3. 23-35. = Századok, 1979. (113.) 178-179.
- V. A. Gyakov: L. N. Tolsztoj a történelmi folyamat törvényszerű jellegéről, a személyiség és a néptömegek történelmi szerepéről, Vopr. Iszt. 1978. 8. 25-29. = Századok, 1979. (113.) 363-364.
- F. D. Krizsenko: Fordulópont az orosz és a nemzetközi munkásmozgalomban, Vopr. Iszt. 1978. 7. 4-17. = Századok, 1979. (113.) 364.
- B. M. Zabarko: V. I. Lenin, a Komintern és a nemzetközi munkáskölcson, Vopr. Iszt. 1978. 4. 3-15. = Századok, 1979. (113.) 366-367.

- B. D. Kozenko: A „progresszív érá”-ról kialakított újabb koncepciók az amerikai polgári történetírásban, Vopr. Iszt. 1976. 10. 82-96. = Századok, 1979. (113.) 577-579.
- Sz. A. Fegyukin: Az októberi forradalom és az értelmiség, Iszt. Sz. 1977. 5. 69-88. = Századok, 1979. (113.) 579-580.
- V. A. Kremenyuk - V. P. Lukin: Az USA Ázsia-politikájának fejlődése a második világháború után, Vopr. Iszt. 1978. 7. 66-83. = Századok, 1979. (113.) 584-585.
- B. G. Litvak: Csernisevszkij és az orosz forráskutatás, Vopr. Iszt. 1978. 6. 26-40. = Századok, 1979. (113.) 734-735.
- Ju. A. Poljakov - E. Je. Piszarenko: A szovjet életmód kutatásának történelmi aspektusai, Vopr. Iszt. 1978. 5. 3-14. = Századok, 1979. (113.) 737-738.
- V. K. Volkov: Törökország és Görögország külpolitikája a müncheni egyezmény időszakában, Vopr. Iszt. 1978. 4. 42-61. = Századok, 1979. (113.) 738-739.
- I. A. Bezimenszkij: A „keleti terv” alap gondolata, céljai, eredményei, Vopr. Iszt. 1978. 5. 74-94. = Századok, 1979. (113.) 740-741.
- A. Sz. Szmirnov: Bolsevik i kresztyansztvo v Oktyabrszkoj revoljucii. Moszkva. 1976. 231. = Századok, 1979. (113.) 914-915.
- V. M. Holodkovszkij: Finlangyija i Szovjetszaja Rosszija 1918-1920. Moszkva. 1975. 266. = Századok, 1979. (113.) 1127-1128.

1980

- Русская общественно-политическая мысль на рубеже столетий /1895-1906 гг./*
= Acta Univ. XXIX, XXXI. Egyetemes Történelmi Tanulmányok. XIII-XIV. (Szerk. Orosz István és Tokody Gyula) Debrecen, 1979-1980. 189-221.
- N. N. Bolhovityinov: „A Jacson-i demokrácia”: historiográfiai mítosz és valóság, Vopr. Iszt. 1978. 12. 83-98. = Századok, 1980. (114.) 153-154.
- M. Je. Najgyonov: Az 1930-as évek társadalomkutatása a szovjet társadalom osztály-szerkezetének átalakulásáról, Iszt. Sz. 1979. 1. 121-133. = Századok, 1980. (114.) 161-162.
- B. D. Galperina: A petrográdi szovjet. 1917 szeptember – október, Vopr. Iszt. 1978. 10. 37-47. = Századok, 1980. (114.) 314-315.
- M. I. Orlova: Az NSZK burzsoá történetírása a Weimari Köztársaság Rapallo-politikájáról, Vopr. Iszt. 1978. 11. 68-84. = Századok, 1980. (114.) 316-317.
- A. Sz. Nyifontov: Új adatok a jobbágyfelszabadítás előtti Oroszország iparáról, Iszt. Sz. 1979. 5. 19-34. = Századok, 1980. (114.) 883-884.
- T. L. Mojszejenko: Az oroszországi paraszti földbérlet kutatásának módszerei a XIX. század végi zemsztvo-statisztikák adatai alapján, Iszt. Sz. 1979. 4. 66-82. = Századok, 1980. (114.) 884-885.

1981

- A Szovjetunió története. Bp. - Moszkva, 1980. = Századok, 1981. (115.) 640.
[Niederhauser Emillel közösen írott ismertetés]
- N. I. Pavlenko: Nagy Péter három ún. végrendelete, Vopr. Iszt. 1979. 2. 129-144. = Századok, 1981. (115.) 641-642.
- G. I. Scsetinyina: A hallgatói névsorok, mint történeti forrás. Az egyetemi hallgatóság összetétele a 19. század végén és a 20. század elején, Iszt. Sz. 1979. 5. 110-126. = Századok, 1981. (115.) 852-853.
- A. P. Okladnyikov - V. L. Szoszkin: Szibéria szovjet értelmiségének kialakulása: szakaszok és sajátosságok (1917-1941), Iszt. Sz. 1978. 6. 3-21. = Századok, 1981. (115.) 861-862.
- N. Koroljov - R. Sztoljarova: A leninizmus és az 1919-es magyar proletárforradalom tapasztalatai, Vopr. Iszt. 1979. 7. 6-21. = Századok, 1981. (115.) 1073.
- V. A. Arhipov: Állami vállalatok magánbérlete a NEP-korszakban, Vopr. Iszt. 1980. 3. 15-29. = Századok, 1981. (115.) 1075-1076.
- I. N. Sisov: A szovjet katonai közigazgatás és a Szovjetunió segítsége kelet-délkelet Európa népeinek 1944-1945-ben, Vopr. Iszt. 1979. 2. 16-29. = Századok, 1981. (115.) 1079.
- Ju. V. Bromlej: A Szovjetunió nemzetiségi viszonyai főbb szakaszainak és tendenciáinak kutatásához, Iszt. Sz. 1979. 2. 58-67. = Századok, 1981. (115.) 1081-1082.
- V. I. Kaszjanyenko: A szocialista életmód historiográfiája a Szovjetunióban, Vopr. Iszt. 1980. 1. 3-20. = Századok, 1981. (115.) 1360-1361.

1982

- Hatvan éve alakult meg a Szovjetunió.* = Debreceni Szemle (III) 1982. (2.) 2. 9-16.
- A. N. Bohanov: A tőzsdei sajtó Oroszországban, Iszt. Sz. 1980. 2. 134-145. = Századok, 1982. (116.) 411-412.
- M. I. Orlova: Az 1918 novemberi német forradalom marxista historiográfiája, Vopr. Iszt. 1980. 5. 59-75. = Századok, 1982. (116.) 415-417.
- A. I. Zevelev - V. P. Naumov: A historiográfiai tény értékelésének és elemzésének kritériumai, Vopr. Iszt. 1980. 5. 18-30. = Századok, 1982. (116.) 420-421.
- M. A. Barg: Az „egyetemes történeti” és a „lokális történeti” (regionális nemzeti) kategóriája a marxista-leninista történelemszemléletben, Vopr. Iszt. 1980. 1. 61-78. = Századok, 1982. (116.) 421-422.
- S. Sz. Manyikin - Je. V. Jazkov: A harmadik pártok szerepe az USA pártpolitikai rendszerében, Vopr. Iszt. 1981. 2. 50-66. = Századok, 1982. (116.) 625-626.

A. A. Petrov: A második oroszországi forradalmi válság társadalmi mozgalmának történetéből. Forradalmárok és liberálisok az 1870-es években, Iszt. Sz. 1981.1. 144-155. = Századok, 1982. (116.) 628-629.

Ju. A. Poljakov - I. N. Kiszeljov: Oroszország lakosságának száma és nemzetiségi összetétele 1917-ben, Vopr. Iszt. 1980. 6. 39-49. = Századok, 1982. (116.) 629-630.

Sz. I. Bruk. -V. M. Kabuzan: Oroszország lakosságának növekedése és etnikai összetétele az imperializmus korában (A 19. sz. végétől 1917-ig), Iszt. Sz. 1980. 3. 74-93. = Századok, 1982. (116.) 829-831.

Z. V. Udalcova - Ja. N. Sapov - Je. V. Gutnova - A. P. Novoszelcev: Az óorosz állam- mint civilizációk találkozásának szintere, Vopr. Iszt. 1980. 7. 41-60. = Századok, 1982. (116.) 1134-1135.

Ja. D. Iszajevics: Az ukrán kultúra a XVIII. században, Vopr. Iszt. 1980. 8. 85-97. = Századok, 1982. (116.) 1138-1139.

B. A. Ribakov: A kijevi Oroszország előtörténetének új koncepciója. (tézisek), Iszt. Sz. 1981. 1. 55-75, 2. 40-59. = Századok, 1982. (116.) 1349-1351.

A. D. Ljublinszkaja: A 16-18. századi francia parasztság szociálpszichológiájának problémájához, Vopr. Iszt. 1981. 10. 90-102. = Századok, 1982. (116.) 1352-1353.

Sz. Sz. Dmitrijev: Az emlékirat, mint kulturális jelenség, Iszt. Sz. 1981. 6. 125-131. = Századok, 1982. (116.) 1355-1356.

A. M. Anfimov - P. N. Zirjanov: Az orosz paraszti obscsina fejlődésének néhány vonása 1861-1914 között, Iszt. Sz. 1980. 4. 26-41. = Századok, 1982. (116.) 1358-1360.

Sz. A. Fegyukin: A szovjet értelmiség története kutatásának néhány aspektusa, Vopr. Iszt. 1980. 9. 17-31. = Századok, 1982. (116.) 1360-1362.

1983

Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón (1895-1906). Bp. 1983. 229.

Modernizálódás Oroszországban. In. A „Szigetvári Kelet-Európa konferencia” 1981. és 1982. évi előadásai (Szerk. Polányi Imre) Pécs, 1983. 22-32.

A Szovjetunió gazdasági fejlődésének kérdései. In. A „Szigetvári Kelet-Európa konferencia” 1981. és 1982. évi előadásai (Szerk. Polányi Imre) Pécs, 1983. 64-80.

Debrecen város értelmisége a 80-as évek elején. [Ullaga József társszerző] = Debreceni Szemle, (III) 1983. (3.) 1. 29-48.

A. Ja. Grunt: Az 1917 februárja és októbere közötti oroszországi forradalmi helyzet néhány problémáról, Iszt. Sz. 1981. 6. 41-58. = Századok, 1983. (117.) 262-263.

A. J. Podgornova: A könyvkiadás reformja szovjet- Oroszországban 1921-23-ban, Vopr. Iszt. 1981. 10. 46-60. = Századok, 1983. (117.) 263-264.

- A. Ju. Boriszov: A szovjet diplomácia a szövetségesek konferenciáin a Nagy Honvédő Háború éveiben, Vopr. Iszt. 1980. 6. 21-38. = Századok, 1983. (117.) 273-274.
- N. D. Jarofejev: Narodnije szocialiszi v pervoj russzkoj revoljucii. Moszkva, 1979. = Századok, 1983. (117.) 404-406.
- Ju. N. Afanaszjev: Az „Annales” iskola eszmei alapjainak fejlődése, Vopr. Iszt. 1981. 9. 77-92. = Századok, 1983. (117.) 501-503.
- G. A. Alekszejcsenko: A falugyűlések döntései, mint az oroszországi falusi közösség múlt század végi történetének forrásai (Tverj kormányzóság adatai alapján), Iszt. Sz. 1981. 6. 116-125. = Századok, 1983. (117.) 702-703.
- A. Ja. Avreh: A progresszizmus és a “valódi” burzsoázia pártja létrehozásának problémája, Vopr. Iszt. 1980. 9. 45-61. = Századok, 1983. (117.) 902-904.
- K. N. Tarnovszkij: Kísipari szervezetek Oroszországban az első világháború éveiben, Vopr. Iszt. 1981. 8. 18-34. = Századok, 1983. (117.) 905-907.
- V. Sz. Kozsurin - Sz. A. Pogogyin: A Szovjetunió városi lakosságának fejlődése 1939-1979 között, Iszt. Sz. 1980. 4. 133-137. = Századok, 1983. (117.) 908-909.
- A. I. Danyivlov: A kontinuitás problémája az NSZK történetírásában, Vopr. Iszt. 1981. 3. 67-81. = Századok, 1983. (117.) 910-911.
- B. B. Pietrovszij - V. A. Tyiskov: A szovjet történészek kutatási eredményei a tizedik ötéves tervben, Vopr. Iszt. 1981. 2. 3-25. = Századok, 1983. (117.) 1446-1447.

1984

- Az orosz vihar, 1905.* Budapest 1984. 333.
- Je. B. Csernyák: A szabadkőművesség a 18. századi nyugat-Európában, Vopr. Iszt. 1981. 12. 109-118. = Századok, 1984. (118.) 175-176.
- A. A. Sevjakov: A szovjet-román viszony és Nicolae Titulescu, Vopr. Iszt. 1982. 5. 46-59. = Századok, 1984. (118.) 188-189.
- Jászi Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása. = *Alföld*, 1984. (35.) 10. 76-77.
- I. D. Kovalcsenko: A történeti források az információelmélet fényében. (A kérdés felvetése), Iszt. Sz. 1982. 3. 129-148. = Századok, 1984. (118.) 603-605.
- Je. I. Csapkevic: Az orosz és kínai forradalmárok kapcsolatai a századelőn, Vopr. Iszt. 1982. 10. 31-46. = Századok, 1984. (118.) 611-612.
- M. A. Poltavszkij: Az osztrák nemzetiség kialakulása és fejlődése, Vopr. Iszt. 1983. 3. 47-59. = Századok, 1984. (118.) 5: 1069-1070.
- A. Nyifontov: Szovjet-Oroszország gyáripara az 1861-es reform előestéjén, Iszt. Sz. 1983. 1. 27-43. I. = Századok, 1984. (118.) 5: 1070-1071.
- V. N. Vinogradov: A “két Románia” és Szovjet-Oroszország (1917-1918), Iszt. Sz. 1982. 5. 30-49. = Századok, 1984 (118.) 1072-1073.

1985

- A szovjet demokrácia születése.* = História, 1985. (7.) 5-6. 52-53.
- Tallár Ferenc: Utópiák ígészetében. = Alföld, 1985. (36.) 5. 87-88.
- V. N. Vinogradov: A fasiszta veszély erősödése és a liberális burzsoázia a Weimari Köztársaság utolsó éveiben, Vopr. Iszt. 1983. 5. 40-50. = Századok, 1985. (119.) 287-288.
- N. A. Hacsaturján: A város a feudális formáció rendszerében, Vopr. Iszt. 1983. 2. 89-101. = Századok, 1985. (119.) 584-585.
- V. Ju. Lavericsev: Az államkapitalizmus az 1861 utáni Oroszországban, Iszt. Sz. 1982. 1. 20-38. = Századok, 1985. (119.) 585-586.
- S. J. Ivanov – V. V. Selohajev: A diákmozgalom fejlődésének tendenciája Oroszországban az 1905-1907-es forradalom idején, Iszt. Sz. 1982. 2. 19-34. = Századok, 1985. (119.) 587-588.
- B. Je. Zavickij: Az USA és Nyugat-Európa baloldali erői (1934-1949), Vopr. Iszt. 1983. 6. 66-79. = Századok, 1985. (119.) 588-589.
- A. A. Sevjakov: A Szovjetunió és Románia szuverenitása (1944-1955), Vopr. Iszt. 1983. 6. 48-64. = Századok, 1985. (119.) 589-590.
- V. M. Kabuzan: A magánföldesúri jobbágyság Oroszországban az 1720-1860 közötti időszakban. Számuk, összetételük, megoszlásuk, Iszt. Sz. 1982. 3. 67-85. = Századok, 1985. (119.) 871-872.
- V. Sz. Parszadanova: A szovjet-lengyel és a szovjet-román viszony a második világháború előestéjén (1938-1939), Vopr. Iszt. 1984. 3. 23-41. = Századok, 1985. (119.) 877-879.
- V. I. Rutenberg: A korai polgári forradalmak, Vopr. Iszt. 1984. 3. 72-81. = Századok, 1985. (119.) 1071-1072.
- E. A. Jansen: A 19. századi észt kultúra, Vopr. Iszt. 1984. 2. 89-101. = Századok, 1985. (119.) 1072-1073.
- M. Sz. Kuzmin – V. A. Szergejev: A Szovjetunió nemzetiségi köztársaságainak részvétele a nemzetközi kulturális cserében az 1920-30-as években, Iszt. Sz. 1984. 43-54. = Századok, 1985 (119.) 1395-1396.

1986

- N. Sz. Hruscsov.* = História, 1986. (8.) 5-6.
- G. B. Fjodorov.- L. L. Polevoj: Burebista vagy Decebal „királysága”: törzsszövetségek vagy államok? Vopr. Iszt. 1984. 7. 59-80. = Századok, 1986. (120.) 214-215.
- H. A Sztrodzs: A lett parasztság társadalmi szerkezete Kurlandban (1734-1813), Iszt. Sz. 1984. 3. 140-151. = Századok, 1986. (120.) 216-217.

Sz. I. Bruk – V. M. Kabuzan: A lakosság migrációja Oroszországban a 18-20. században (Mértéke, struktúrája, földrajzi megoszlása), Iszt. Sz. 1984. 4. 41-59. = Századok. 1986. (120.) 219-221.

A. M. Szolovjova: A nagyipari burzsoázia profitja az Oroszországi részvénytársaságokban a századfordulón, Iszt. Sz. 1984. 3. 34-49. = Századok, 1986. (120.) 476-477.

Ju. Poljakov: A. A szovjetek országa a Szovjetunió megalakulásakor: a lakosság nemzetiségi összetétele, Iszt. Sz. 1986. 1. 67-86. = Századok, 1986. (120.) 478-479.

M. I. Szemirjaga: A fasiszta megszállási rendszer az ideiglenesen elfoglalt szovjet területeken, Vopr. Iszt. 1985. 3. 3-15. = Századok, 1986. (120.) 483-484.

J. E. Levit: Az Antonescu- diktatúra politikája az ideiglenesen megszállt szovjet területeken, Iszt. Sz. 1984. 5. 126-141. = Századok, 1986. (120.) 484-485.

Je. P. Kraszilcsikov: A holland ellenállási mozgalom történetéből (1940-1945), Vopr. Iszt. 1985. 4. 78-93. = Századok, 1986 (120.) 485-486.

L. A. Ingulszkaja: Az 1948. évi szerződés. A Szovjetunió és Finnország viszonyának chartája: története, sajátossága, jelentősége, Iszt. Sz. 1984. 6. 57-70. = Századok. 1986. (120.) 487-488.

A. A. Sevjakov: Az új Románia kiemelkedő államférfia (Petru Groza), Vopr. Iszt. 1984. 11. 110-122. = Századok, 1986. (120.) 488-489.

L. V. Milov: A jobbagyrendszer kialakulásának okai Oroszországban, Iszt. Sz. 1985. 3. 178-201. = Századok, 1986 (120.) 772-773.

A. L. Jusztrelckaja: A család a középkori városokban, Vopr. Iszt. 1985. 8. 68-81. = Századok, 1986. (120.) 773-775.

M. A. Barg: A 17. század helye Európa történetében, Vopr. Iszt. 1985. 3. 58-74. = Századok, 1986.(120.) 778-779.

B. N. Mironov: Az írástudás Oroszországban 1797-1917 között, Iszt. Sz. 1985. 4. 137-153. = Századok 1986. (120.) 780-781.

P. E. Ljubanov: Az orosz forradalmi mozgalom és A. Babel. Vopr. Iszt. 1985. 2. 33-47. = Századok 1986. (120.) 898-899.

A. E. Bohanov: A kereskedőrétegek Oroszországban a századfordulón, Iszt. Sz. 1985. 4. 106-118. = Századok, 1986 (120.) 901-902.

O. V. Belobujev - M. I. Levnov - A. J. Utkin - V. V. Selohajev: A politikai pártok története az első oroszországi forradalom korában, Vopr. Iszt. 1985. 7. 52-67. = Századok, 1986. (120.) 904-905.

K. F. Sacillo: Az alkotmányos mozgalom az első orosz forradalom előestéjén. Vopr. Iszt. 1985. 7. 103-109. = Századok, 1986 (120.) 905-907.

A. N. Artizov: M. N. Pokrovszkij, mint az orosz történettudomány historiográfusa, Iszt. Sz. 1985. 2. 112-119. = Századok, 1986. (120.) 907-908.

A. P. Novoszelcev: A legrégebbi államok a Szovjetunió területén, Iszt. Sz. 1985. 6. 85-103. = Századok, 1986. (120.) 1167-1168.

- M. B. Szverdllov: Az orosz feudalizmus kialakulásának mai kutatási problémái, Vopr. Iszt. 1985. 11. 69-94. = Századok, 1986. (120.) 1171-1172.
- D. N. Alsic: Az orosz egyeduralom történetének kezdeti szakasza, Vopr. Iszt. 1985. 9. 45-62. = Századok, 1986. (120.) 1173-1175.
- G. F. Kim: Az ázsiai és afrikai országok új-és legújabbkori története historiográfiájának kérdései, Vopr. Iszt. 1986. 2. 58-80. = Századok, 1986. (120.) 1175-1176.
- V. A. Gyakov: A szláv kérdés Oroszországban 1861 után, Vopr. Iszt. 1986. 1. 41-56. = Századok 1986. (120.) 1177-1178.
- Ju. Sz. Lurje: A bizonyítás módja a forráselemzés során, Vopr. Iszt. 1985. 5. 61-68. = Századok, 1986. (120.) 1183-1184.
- V. I. Razin – Je. Ju. Ekonomova: A történelmi korszak fogalmának kérdéséhez, Vopr. Iszt. 1985. 10. 69-80. = Századok, 1986. (120.) 1184-1185.

1987

- Az eszerek ideológiájának előzményei.* = Egyetemes Történelmi Tanulmányok. XVI. (Szerk. Orosz István) Debrecen, 1987. 71-83.
- Gondolatok egy történelmi korszakhatárról.* = Alföld, 1987. (38.) 11. 51-59.
- „Sztálinizmus” és a centralizált államhatalom.* = História, 1987. (9.) 5-6. 55-56.
- I. N. Zaharczenko: M. I. Tugan-Baranovszkij történelmi nézetei, Iszt. Sz. 1985. 2. 119-129. = Századok 1987. (121.) 227-228.
- I. A. Levitszkij: A fasiszta Románia részvételének okai a Szovjetunió elleni háborúban, Vopr. Iszt. 1985. 7. 68-85. = Századok, 1987. (121.) 232-233.
- O. A. Rzsesevskij: A második világháború fordulópontjai a legújabb polgári történelmi munkákban, Iszt. Sz. 1985. 3. 155-168. = Századok, 1987. (121.) 233-234.
- T. M. Gorjajeva: A hangdokumentumok, mint a nagy Honvédő háború történetének forrásai, Iszt. Sz. 1985. 3. 142-154. = Századok, 1987. (121.) 234-235.
- I. E. Levit: Románia felszabadításának történelmi körülményei, Vopr. Iszt. 1985. 8. 89-102. = Századok, 1987. (121.) 236-237.
- Burzsuaznaja isztoriografija vtoroj mirovoj vojni (A második világháború burzsoá történetírása) Moszkva, 1985. 425. = Századok, 1987. (121.) 512-515.
- Ju. Ju. Kahk: Észtország agrárfejlődése a feudális és a kapitalista korszakban, A kutatás eredményei, Iszt. Sz. 1986. 2. 56-77. = Századok, 1987. (121.) 530-531.
- N. L. Tudorjanu: Az oroszországi bevándorlók helyzete az USA-ban a századfordulón, Iszt. Sz. 1986. 3. 146-155. = Századok, 1987. (121.) 531-532.
- L. A. Szvissek: Az adósságstatisztikák, mint a városi társadalomszerkezet forrásai a NEP-korszakban, Vopr. Iszt. 1985. 6. 128-142. = Századok, 1987. (121.) 535.
- L. N. Kutasov: A szovjet-japán diplomáciai kapcsolatok történetéhez, Vopr. Iszt. 1985. 12. 64-76. = Századok, 1987. (121.) 536.

V. Ja. Szipolsz: A népi Lengyelország érdekeinek védelme a Szovjetunió által a jaltai és a potsdami konferencián, Iszt. Sz. 1986. 3. 21-38. = Századok, 1987. (121.) 539-540.

A. A. Gorszkij: A feudalizmus kifejlődése Oroszországban: a folyamat alapvető tartalma, Vopr. Iszt. 1986. 8. 74-88. = Századok, 1987. (121.) 751-752.

A. P. Bogdanov - Je. V. Csisztjakova: A 18. század második fele orosz társadalmi-politikai gondolkodása történetének néhány kutatási problémája, Vopr. Iszt. 1986. 4. 45-47. = Századok, 1987. (121.) 754-755.

V. I. Morjakov: Az orosz felvilágosodás (18-19. sz.) kutatása a szovjet történetírásban, Iszt. Sz. 1986. 2. 42-55. = Századok, 1987. (121.) 756.

B. G. Litvak: Az oroszországi parasztmozgalmak periodizációjáról, Vopr. Iszt. 1986. 3. 64-77. = Századok, 1987. (121.) 757-758.

I. D. Kovalcsenko: A lehetséges, a valóságos és az alternativitás problémája a történeti fejlődésben, Iszt. Sz. 1986. 4. 83-104. = Századok, 1987. (121.) 760-762.

N. F. Kotljár: A városok és a feudalizmus kialakulása Oroszországban, Vopr. Iszt. 1986. 12. 74-90. = Századok, 1987. (121.) 991-992.

P. G. Ejmontova: A művelődésügy Oroszországban a 19. sz. első felében, Vopr. Iszt. 1986. 10. 78-93. = Századok, 1987. (121.) 993-994.

V. N. Vinogradov: A dunai fejedelemségek egyesítése körüli diplomáciai harc (1856-1859), Vopr. Iszt. 1986. 8. 57-73. = Századok, 1987. (121.) 995-996.

Je. L. Rudnyickaja: A "Népfelszabadítás társasága" kialakulásának körülményei, Iszt. Sz. 1986. 6. 21-39. = Századok, 1987. (121.) 996-997.

N. M. Pirumova: Bakunyin Szibériában, Vopr. Iszt. 1986. 9. 103-114. = Századok, 1987. (121.) 998.

V. G. Cserhuna: A cári kormányzat és a sajtó (Az 1860-70-es évek), Vopr. Iszt. 1986. 11. 52-66. = Századok, 1987. (121.) 999.

A. Ju. Mierin: A 19. századi lett kultúra, Vopr. Iszt. 1986. 6. 62-73. = Századok, 1987. (121.) 1000.

V. Ja. Lavericsev - N. M. Pirumova: Az oroszországi felszabadítási mozgalom 19. századi történetének néhány problémája, Iszt. Sz. 1986. 2. 28-42. = Századok, 1987. (121.) 1001-1002.

1988

Некоторые вопросы политической идеологии Партии эсеров = Egyetemes Történeti Tanulmányok. XVII-XVIII. (Szerk. Orosz István és Menyhárt Lajos) Debrecen, 1988. 94-103.

A. N. Grobovszkij: Ivan Groznij i Szilveszter (Rettegett Ivan és Szilveszter. Egy mítosz története) London, 1987. = Századok, 1988. (122.) 483-484.

Ju. E. Ivonyin: Késő középkor vagy kora újkor? Vopr. Iszt. 1987. 1. 67-77. = Századok, 1988. (122.) 522-523.

N. M. Zotov: A portugál gyarmatosítás és Angola valamint Mozambik népeinek harca a függetlenségért, Vopr. Iszt. 1987. 2. 33-49. = Századok, 1988. (122.) 738-739.

Je. D. Csermenszkij: A második orosz forradalom kezdete, Iszt. Sz. 1987. 1. 92-111. = Századok, 1988. (122.) 739-740.

Egyetemes Történelmi Tanulmányok. XVII-XVIII. – (Szerk. Orosz István – *Menyhárt Lajos*) Debrecen, 1988. 238. /Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kosuth Nominatae, Series Historica, XXXVII, XXXIX./

1989

A „sztálinizmus”, mint történelmi jelenség, In. História klub füzetek 4. Székesfehérvár [1989.] 32-44.

A parasztság az első orosz forradalomban. In. Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (Szerk. Gunst Péter) Bp. 1989. 213-301.

M. A. Molodcigin: A Nagy Október és a szovjet hadseregszervezés néhány kérdése (1917-1920), Vopr. Iszt. 1987. 2. 3-19. = Századok, 1989. (123.) 725-726.

1990

V. N. Ginyev: Borba za kresztyansztvo i krizisz russzkovo neonarodnyicsesztva. 1902-1914 gg. Leningrád, 1983. 335. = Századok, 1990. (124.) 320-321.

M. I. Vekszelman: A nemzeti burzsoázia kialakulása közép-Ázsiában a 19-20. század fordulóján, Iszt. Sz. 1987. 3. 156-164. = Századok, 1990. (124.) 559.

Kh. M. Vainu: Finnország kilépése a II. világháborúból, Vopr. Iszt. 1987. 6. 38-50. = Századok, 1990. (124.) 566-567.

O. M. Verbickaja: A tervszerű mezőgazdasági áttelepülés az orosz föderációban 1946-1958 között, Vopr. Iszt. 1986. 12. 13-26. = Századok, 1990. (124.) 569-571.

A. Sz. Milnyikov – V. I. Frejdzon: A nemzetivé válás közép- és dél-kelet Európában a 18-19. században, Vopr. Iszt. 1987. 8. 60-78. = Századok, 1990. (124.) 881-882.

M. A. Szedov: N. A. Dobroljubov örökségének tanulmányozása a múltban és napjainkban, Vopr. Iszt. 1987. 6. 24-37. = Századok, 1990. (124.) 882-883.

V. M. Gridnyev: A fasiszta propaganda kudarca a Szovjetunió ideiglenesen megszállt területein, Vopr. Iszt. 1986. 10. 33-41. = Századok, 1990. (124.) 884-885.

Sztálin és kora - A. V. Antonov-Ovszajenko: Sztálin és kora. Vopr. Iszt. 1989. 1. 82-104., 2. 84-102., 3. 106-124., 4. 85-96. 6. 101-117., 7. 93-110., 8. 96-109., 9. 134-153., 10. 83-101. = Századok, 1990. (124.) 887-893.

Ny. Bergyajev: Az orosz kommunizmus értelme és eredete. Bp. 1989. = Hajdú-Bihari Napló, 1990. (47.) 45. 4.

- Lev Trockij: Életem. Bp. 1989. = Hajdú-Bihari Napló, 1990. (47.) 87. 5.
 Garami Ernő: Forrongó Magyarország. Bp. 1990. = Hajdú-Bihari Napló, 1990. (47.) 190. 5.
 Borisz Jelcin: Szemben az árral. Bp. 1990. = Hajdú-Bihari Napló, 1990. (47.) 239. 10.
 D. Volkogonov: Győzelem és tragédia. Bp. 1990. = Hajdú-Bihari Napló, 1990. (47.) 299. 6.

1991

- V. Sz. Menzsinszkij: A feudális földbirtok szerkezete a litván nagyfejedelemségben (Az 1528-as összeírás alapján), Iszt. Sz. 1987. 3. 164-178. = Századok, 1991. (125.) 192-193.

1992

- A paraszti demokrácia politikai formálódása Kelet-Európában a századfordulón.* In. Politikai gondolkodás - műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulója tiszteletére. (Szerk. Rácz István) Debrecen, 1992. 41-48.
 Krausz Tamás: Bolsevizmus és a nemzeti kérdés. Bp. 1989. 149. = Századok, 1992. (126.) 675-676.
 V. Voroncov: Szugyba kitajszkovo Bonaparta, Moszkva, 1989. Csang Kaj sek. A kínai „bonaparte” sorsa, = Klió, 1992. (1.) 1. 102-106.
 A pravoszláv egyház szerepe Oroszország történetében, Vopr. Iszt. 1990. 3. 84-106. = Századok, 1992. (126.) 342-344.

1993

- Európa a századfordulón (1890-1914), Az első világháború (1914-1918) és következményei (1917-1919), Történelmi fordulat Oroszországban 1917-ben, A versailles-i rendszer Európája (1919-1929), A nagy válság és következményei: totalitarizmus (1929-1939), A II. világháború (1939-1945)* című fejezetek. In. Európa története (Szerk. Gunst Péter) Debrecen, 1993. 321-373.
 Hodinka Antal a századelő orosz történetírásáról [kéziratos hagyaték alapján]. In. Hodinka Antal Emlékkönyv (Szerk. Udvari István) Nyíregyháza, 1993. 187-192.
Gondolatok a forradalom történelmi előzményeiről. In. 1917. Az orosz forradalom. Szovjet füzetek VIII. (Szerk. Krausz Tamás és Varga Lajos) Bp., 1993. 23-29.
A XIX-XX. századi egyetemes történet tanításának néhány problémája. In. Új törekvések a történelem tanításban. (Szerk. V. Molnár László) hn. 1993. 90-100.

A. V. Pancov: Lev Davidovics Tockij, Vopr. Iszt. 1990. 5. 65-87. = Századok, 1993. (127.) 577-578.

A. F. Noszkova: Két tábor kialakulása a lengyel ellenállási mozgalomban, Vopr. Iszt. 1988. 8. 24-35. = Századok, 1993. (127.) 583.

1994

Внешняя политика России и венгерская общественность в 70-ые годы XIX. века.
= Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica 51. Łódz, 1994. 37-42.

A polgárosodás évszázada – helytörténeti munkák tükrében. In: Hajdú-bihari településmonográfiák kritikai elemzése (Szerk. Bényei Miklós és Papp Klára) Debrecen, 1994. 35-43.

Összeállította: Papp Klára - Surányi Béla

Rövidítések:

Vopr. Iszt. = Voproszi Isztorii

Iszt. Sz. = Isztorija Sz.Sz.Sz.R.

Faragó Tibor, Varga Imre és Mihály János
Menyhárt Lajos kopjafájánál

Tonhaizer Tibor

Apokaliptikus váradalmak a középkori Magyarországon

A reformáció kora előtti magyarországi apokaliptikus várakozások feltérképezése nem könnyű, azt is mondhatnánk szinte lehetetlennek tűnő feladat. Nem véletlen, hogy mindeddig nem is akadt olyan vállalkozó szellemű történétíró, aki megpróbálkozott volna ezzel. Az ok nagyon egyszerű. A rendelkezésünkre álló Árpád- és Anjou- kori források nem vagy csak alig-alig tesznek említést ilyen jellegű várakozásokról, vagy legalább egy sajátosan magyar vonatkozású eszkatológia korabeli létezéséről. A források inkább csak a XV. századtól kezdődően szaporodtak meg, melyben nem kis szerepe volt az obszerváns ferencesek a reformáció kora előtt Magyarországon még meglehetősen egyedinek számító történelemszemléletének, s nem utolsósorban irodalmi- kulturális tevékenységüknek.

Az egyetemes apokaliptikus várakozásokhoz hasonlóan természetesen hazánkban is akkor erősödött fel a világ végének eljövételétől való félelem, amikor a nemzet valamilyen katasztrófa helyzetbe került, ami pedig többnyire – s nyugodtan hozzá tehetjük, hogy érthető módon – mindig egy-egy ellenséges külső beavatkozás képében realizálódott. Persze az sem volt mellékes, hogy ez a külső ellenség vallási szempontból hova sorolható, hiszen például ideológiai szemszögből nézve nem esnek azonos elbírálás alá a XI. század folyamán két alkalommal is ránk támadó német kereszties seregek, illetve a XIII. században beözönlő pogány tatárok, valamint a XV.-XVI. században ellenünk felsorakozott iszlám török áradat. Igaz, a XI. századi korhangulat mindezt nem is indokolta. Ne felejtjük el, hogy a joachimista vonal a ferences rend megalakulása révén Európa szerte is csak a XIII. század közepére erősödött fel, mint ahogyan a valdens ígehirdetők is e század végére jutottak el Magyarországra kiliasztikus eszméikkel. Az európai méretű nagy flagelláns menetek, majd a huszitizmus kelet-európai szellemi hatása pedig már tipikusan XIV.-XV. századi jelenség, mely hazánkban is itt hagyta lenyomatát a reformáció korára. IV. Béla királyunk koráig, vagyis pontosabban a tatár horda határainkon való megjelenéséig igazából nincs tanújele apokaliptikus várakozásoknak Magyarországon.

„A rablóhadak járta kifosztott országban általános volt a bizonytalanság és a törvénytelenység. Az emberek így a kemény törvényekkel szabályozott Ószövetség felé fordultak. Átvették a bűnökért ostromozás szemléletét. Saját életüket, elődeik történetét párhuzamba állították a biblia zsidó népével... Magyarországon sem csak a XIV. századra jellemző ez a párhuzam, bár kétségtelen, hogy ekkor élte virágkorát. A tatárjárás korától a XVI.-XV. századi puritanusokon keresztül a reformkorig mindenütt megtalálható, mindig válságos időszakban jön elő.” – írja Óze Sándor.¹

A reformáció korának eszkatológiai vizsgálatánál ez a motívum még számtalanszor előkerült. Érdekes azonban ezen a ponton egy rövid kitekintést tennünk arra a XIII. századból származó levélre, melyet IV. Béla királyunk küldött IV. Konrád német uralkodónak. Lényegében kimondhatjuk, hogy ez az első olyan ránk maradt forrás, amely ama bizonyos ószövetségi zsidó-magyar párhuzamot megemlíti és a hazánkra támadó nem keresztény hitű “barbár” népeket, mint az isteni büntetés eszközeit tünteti fel. Figyeljük meg a dokumentumot:

„Szívünk mélyéből fakadó keserű és fájdalmas panaszokba kell bocsátkoznunk, örömlenket felváltó szomorúságot és szerencsétlenségünk gyászát kell jelentenünk, amely miatt egyben a kereszténység pusztulásától rettegünk. Mert Megváltónk a kor romlottságát, s a módfelett elhatalmasodott gonoszságot megsokallta, és a vihar oly annyira megnövekedett, hogy a hívek bárkája nem csupán hanyódni kezdett a hullámokon, hanem már-már el is süllyed, ha csak az Úr a könyörgők kiáltásától és jajszavától megindulva a veszedelemmel hosszasan küszködő népnek idő multával segítségére nem siet. Mert Ő, akinek akarata mindeneget igazgat megengedte - mint szilárdan hisszük: az emberiség bűnei miatt -, hogy kelet felől egy magát tatárnak nevező barbár népség jöjjön elő, mely miután pusztából kirajzó sáskahad módjára (vö. Jel. 9:3-a szerző) nagyobb Magyarországot, Bulgáriát, Kun országot, valamint Lengyel- és Morvaországot néhány mind a mai napig ellenálló vár és erősség kivételével feldúlta... Pedig mi erős hadsereggel akartunk és készültünk ellenállni, emberek és javak súlyos vesztesége árán meg is ütköztünk velük, de sorsunk mostoha lévén, az Úr, akibe reménységünk horgonyát vetettük bűneink miatt megengedte, hogy alul maradjunk.”²

Ugyanazt az aggodalmat erősítette meg XI. Gergely pápa is egy, a IV. Béla királyunknak küldött 1241. június 17-re keltezett levelében:

„... Mert ahogy az emberiség bűneinek lármája erősödött, felszállt a Mindenható fülébe, s arra kényszerítette őt, aki mintha nem látná mind ez idáig hallgatott, aki a népe megjavulását béketűrően várta, hogy a visszasságok megtorlására kardot rántsion, s az utálatos gaztetteket a vétkesek által kihívott súlyos büntetésével tüntesse el türelmessége elől.”³

Végül pedig hadd világítsunk rá egy korabeli siralmas ének felidézésével, hogy a zsidó-magyar történelmi párhuzam, illetve a külső ellenség szerepének - jelen esetben a tatár – az isteni büntetés eszközeként való azonosítása mennyire eleven volt már a XIII. századi köztudatban is.

„Istene a mindenségnek, ki megítélsz minden népet ... /Saul háza filiszteustól Jákob magva ahogy pusztul, sabeustól Jóbnak nyája, Isten ártatlan báránya akként hullanak ezek/ Betelt, amit Dávid hajdan énekelt a gyászos dalban, nincs ki holtakat temessen, ott hevernek temetetlen nagyurak és főpapok .../Nem csoda ha leverettek, halálukban prédái lettek, mert a köznép, s a nagyobbak jó erkölcsöt megrontottak, s bűnben éltek mindenütt.”⁴

A történelemből jól ismert tény, hogy a hazánkat érintő tatár expanzió, amilyen heves és pusztító erejű volt, olyan hamar véget is ért. A veszély elmúltával kezdetét vette Magyarország újjáépítése, az úgynevezett “második honalapítás”. Mint ahogyan a tatárjárást megelőző két és fél évszázados időszakból igen nehéz feladat volna apokaliptikus várakozásoknak akár csak a nyomait is feltárnunk térségünkben, úgy igaz ez a megállapítás a tatárjárás utáni közel két évszázadra is. Ennek oka talán abban ragadható meg leginkább, hogy az Árpád-ház kihalását követő Anjou-dinasztia idején a gazdasági és politikai stabilitás, valamint a külpolitikai sikerek lényegében nem is indokoltak egyfajta világvége hangulat kialakulását, s még kevésbé annak esetleges kibontakozását. Ilyen szempontból tehát a XIV. század egy viszonylag békés periódus volt. A százéves háború következtében Franciaországban és Angliában kirobbant, nem ritkán apokaliptikus színezetű parasztmozgalmak úgy tűnik ebben a században közvetlenül még nemigen éreztették ideológiai hatásukat Magyarországon. A korszak egyetemes eretnekmozgalmi jórészt szintén érdemi hatás nélkül maradtak térségünket illetőleg. A nagy angol előreformációs mozgalom, melyet wyclifizmusnak, vagy lollardizmusnak is nevezünk, közvetlen hatást a XIV. század folyamán szintén nem gyakorolt társadalmunkra, közvetetten azonban igen, méghozzá a huszitizmuson keresztül. Ez az ideológiai hatás azonban már átvezet bennünket a XV. századba, a Luxemburg-dinasztia korába. A híres XIX. századi cseh történétíró, Frantisek Palacky ekképpen fogalmazta meg a huszitizmus általános értelemben vett apokalipszis-ideológiáját, illetve a reformáció- kori magyar közgondolkodásban is oly kiemelkedő szerepet játszó zsidó-keresztény történelmi párhuzamot:

„/A husziták/ már nyilván látták, hogy elérkezett Dániel próféta jövendölésének beteljesedése. Megjelent a szent helyen a pusztító utálatosság, az isteni igazság kigúnyolása, káromlása, elfojtása és eltiprása, az Antikrisztus haragjának ál-szent dicsőítése a jóság és szentség leple alatt. Kinek ne sajnálna meg a szíve? Ki ne sajnálkozna, jajveszékelné és sírna, ki ne kiáltana Istenhez Izrael Egyiptomban szenvedő fiaival együtt? Hiszen az ő jajkiáltásuk eljutott Istenhez, az Úr meghal-

lotta panaszukat, s ígéretere emlékezve kiszabadította őket... Hogy az egész nemzetet felkelésre, harcra buzdítsák, apokaliptikus színekben festették le a szörnyű jövőt, a sok nyomorúság napjait, az isteni bosszú óráját. Magyarálták Máté evangéliumának 24. fejezetét, melyben Krisztus beszél eljövételének, s a világ végének jeleiről. Tagadhatatlan, hogy ezek a jelek némi fantáziával és átérzéssel könnyen ráillenek a saját korukra... Csehországban tehát kezdtek újraéledni azok a chiliasztikus nézetek, amelyeket még az őskeresztény hívek hirdettek, de az egyházi atyák utóbb elvetettek."⁵

Tóth Szabó Pál történész ugyanakkor így fogalmazta meg szinte utalás szerűen a magyarországi husziták apokaliptikus jellegű várakozásait, melyek szerinte legfeljebb csak közvetett módon gyakoroltak befolyást az 1437-es esztendő eseményeire:

„...Kiviláglik ez abból is, hogy az erdélyi jobbágyok követeléseikben messze mögötte maradtak a huszita szocialistáknak. Ezek új világot akartak a földön teremteni, melyben nem lesz király, úr és jobbágy, de mindnyájan egyenlők, testvérek lesznek, azok készek voltak a fennálló politikai és társadalmi rendben megmaradni."⁶

A szerző egyebek mellett arra is utal, hogy a magyarországi husziták elsődleges célja nem kimondottan a világvége eljövételére való figyelmeztetés volt, hanem sokkal inkább az erkölcsök megjavítása, illetve erkölcsi megújulásra való törekvés. Igaz a huszita mozgalom ezt a célkitűzést már Csehországban sem érte el.⁷

Marchiai Jakab inkvizítor huszita-tétel összeállításából ugyan még az is kiderül, hogy a mozgalom követői szerint *„az Isten népét kiközösítő papok az ördög és az Antikrisztus részei”*⁸, de egy jól kidolgozott eszkatológia hiánya, illetve a forrásanyagok számának szűkössége következtében főleg a magyar vonatkozású huszita ideológia apokaliptikus vetületének feltérképezése ma még igen nehéz feladatnak tűnik.

A XV. század második felében, mely az úgynevezett reneszánsz pápaság időszaka volt a vallás- és közerkölcsei normák igen gyors ütemben szálltak egyre lejjebb. Ez volt az az egyháztörténeti időszak, melyre Gergely Jenő megfogalmazása szerint kiemelten jellemző, hogy az egyházfők *„inkább államférfiak és hadvezérek voltak, mint elhívott főpapok.”*⁹

Az egyházi állapotok természetesen Magyarországon is siralmasak voltak. A klérus erkölcstelen életviteléből származó közöny az egész társadalmat áthatotta. Az egyház tekintélye rohamosan hanyatlott, mellyel mintegy fordított arányban növekedtek a társadalom egyes rétegei, illetve tagjai által elkövetett különféle „egyéni és szociális bűnök”. Kimondhatjuk, hogy tulajdonképpen már közvetlen módon ide eredeztethető az a később csúcspontra jutott reformatori eszme, miszerint a jogos isteni büntetés pontosan e bűnök nyilvánvalósága miatt éri nemzetünket.

Szeremlei Sámuel éppen ezzel összefüggésben egy 1496-ban – tehát évtizedekkel a reformáció előtt – írott érseki levélből tárt fel igen hasznos gondolatokat: „*Péter kalocsai érsek már a felől panaszkodik; hogy a nép nem jár gyónni, s nem veszi fel a szentséget, mely bűneiért az Isten a pestist és a törököket bocsátotta rá.*”¹⁰

A bűn büntetésének ily módon való értelmezése persze már korábbi forrásokban is felbukkan, melyekből a zsidó-magyar történelmi párhuzamok felemlégetése sem hiányzik. Mindez igen szoros összefüggésben van a tatár utáni második nagy keleti ellenség, a török megjelenésével. Nem véletlen, hogy Péter Katalin kutatásai nyomán éppen 1456-ból kerültek felszínre adatok egy hazánkban másolt kódexből, melyek alatt a korábban már említett zsidó-magyar analógiák szabályos „gyűjteményét” kell érteni.¹¹

Minél inkább fenyegette a török Magyarországot, annál inkább felerősödtek ezek a gondolatok, amint az szembetűnik az 1496-ban kibocsátott érseki levélből. A Dózsa-féle parasztháború idején, mely eseménysorozat közvetlen előzménye volt mind a Magyarország elleni végső török agresszió nyitányának, mind pedig a reformáció magyarországi térhódításának, ismét tanúi lehetünk az apokaliptikus várakozások fokozódásának térségünkben. Az obszervánsok ideológiai tevékenységének lényegében az 1510-es és 20-as évek jelentették a csúcspontját, hiszen az általuk már jó ideje ostromozott pápasággal szemben most a parasztháború kitörése, a reformációs eszmék beáramlása és az iszlám határainkon való feltűnése erős fogódzót biztosított a korábbi kiliasztikus nézetek újrafogalmazásához. Székely György több helyen is rámutat cikkeiben az apokaliptikus történelemszemlélet folytonosságát feltételező kapcsolódási pontokra, mely nem csak az egyetemes, de a magyar történelemben is kifejezésre jutott a nagyobb tömeg (értsd: paraszt) mozgalmak révén. Korántsem beszélhetünk tehát sajátosan magyar jelenségről az apokaliptikus várakozások mibenlétének felderítésekor, ezért szükséges a történelem horizontális és vertikális síkjain egyaránt kutakodnunk.

„*A Dózsa-parasztháborúban ugyanúgy megtalálható az ideológia vallásos formája, mint általában az európai parasztháborúkban... A huszita bibliafordítás hazai előzménye után chiliasztikus nézetekkel és gyakorlattal találkozunk Dózsa György és Mészáros Lázár eszmevilágában is ... A felkelők kiválasztottságának hitét több külföldi forrás is szinte egyidejűen fenntartotta. (a ceglédi kiáltvány "benedictae gentis cruciferorum" szavainak variánsai): keresztetek áldott népe.*”¹²

„*A kiválasztottság hite élt a késői cseh huszitizmusban, amely az 1514-es magyarországi eseményeket is befolyásolta*” – írja Székely egy másik tanulmányában.¹³ Székely kutatásait Szücs Jenő a későbbiekben több ponton is alátámasztotta, kiemelve egyúttal azon sajnálatos tény fontosságát, hogy a korszak apokaliptikus várakozásainak semmilyen konkrét forrásanyagával nem rendelkezünk. „*Végíté-*

let, Antikrisztus, ezer éves birodalom: efféle képzetek felmerülhettek és szerepet játszhattak, de semmi forrásszerű nyomuk”¹⁴ Az itt-ott megbúvó utalásokból, külföldi jelentésekből, prédikációkból, kiáltványokból és sokszor utólagos leírásokból tudunk csak tájékozódni a homályban, de inkább sejtjük, mintsem pontosan ismerjük a kor apokaliptikus eszmevilágának mibenlétét. Kardos Tibor kutatásai nyomán jelenleg úgy tűnik, hogy a XIII. században élt és sokak által egyszerűen csak forradalmi ideológusnak nevezett¹⁵ ferences Petrus Olivi – aki maga is a joachimista gondolkodás továbbfejlesztője – Apokalipszis kommentárjából indultak ki a reformáció előtti évek radikálisan kiliasztikus világvége hírnökei. Eszerint a keresztes parasztok kiválasztottság tudata is innen eredhetett.¹⁶ A jelzett hírnökök az obszerváns ferencesek köréből kerültek ki, de amint a kutatások alapján Szücs Jenő írja „természetesen ismét csak lehetetlen forrásszerűen igazolni, hogy éppen Olivi Apokalipszis kommentárjai forogtak 1514 előtt közkézen”.¹⁷

Mindössze annyi valószínűsíthető, hogy az 1510-es pestisjárvány idején két szlavóniai barát írásba foglalta és terjesztette „csodás látomásait” a végítéletről, melyekről fennmaradtak latin nyelvű részletek. Részben ezek hatására 1511-1513 között már lokális flagelláns mozgalmak törtek felszínre szintén hirdetvén a közeli véget. A szükségszerű vég okait a tipizáló bűnök lajstroma tartalmazta, melyek konkrét besorolásukat már csak a reformáció idején nyerték el. Körülbelül ennyit tudhatunk tehát dióhéjban a reformáció korát közvetlenül megelőző esztendők magyarországi apokaliptikus várakozásairól. A sűrű homály csak a reformáció kirobbanása után kezd oszladozni, s áll össze a kép egységes egésszé. Ebben pedig nem kis szerepe volt a korabeli hiteles források hirtelen megszaporodásának, melyek majd mindegyike arra enged következtetni; hogy Magyarországon is sokak részéről befogadásra talált az a Németországból származó, noha merőben újnak nem nevezhető apokaliptikus ideológia, melyet a reformáció szülővárosáról wittenbergi történelemszemléletnek nevezünk. Ez a szemlélet oly mértékben hatotta át a magyarországi reformátorok eszkatológikus hátterű gondolkodásmódját, hogy egy rövid kitekintés erejéig semmi esetre sem haladhatunk el mellette.

A reformáció kirobbanása után, a török magyarországi behatolása következtében valami olyan elemi erővel törtek felszínre Európa-szerte az apokaliptikus várakozások, melyet az öreg kontinens lakói soha azelőtt nem tapasztalhattak ilyen élénken, s főleg ilyen hosszan. A reformált hit teológusainak nagy része intenzív próféciakutatásba kezdett, abban reménykedve, hogy kitartó szorgalom és buzgó tanulmányozás révén sikerül kiolvasni az írásokból az előttük álló utolsóknak hitt események történéseit. Sokan voltak kíváncsiak az Antikrisztus kilétére, az ázsiai agresszornak eme „utolsó napokban” betöltött szerepére, sőt még a második advent pontos idejére is, bár ez utóbbi számíthatóságának helyénvalósága tekintetében erősen megosztottak a vélemények. A jelzett apokaliptikus várakozások euró-

pai epicentruma Németország, s ezen belül is a reformáció fellegvára, Wittemberg volt. Lényegében itt fejlődött ki ez a speciális, eszkatológiai alapú történelemszemlélet, mely a korábbi évszázadokból nagyon sok apokaliptikus elemet egyesített magánban. Jelen tanulmányunk keretei között nyilván nem tekinthetjük feladatunknak e történelemszemlélet teljes körű bemutatását, de mivel a magyarországi reformáció többek között eszkatológiai szempontból is igen erősen kötődött Wittemberghez, így néhány ezzel kapcsolatos ismérvet azért célszerű megemlítenünk.

Maga Luther a nemzeti történelmeket összefonódottnak látta az emberiség hit-történetével. Szilárdan hitte, hogy a történelem valamennyi eseménye és szereplője Istennel áll kapcsolatban, általa megy végbe és általa működik.¹⁸ A vittembergi professzor, mint az Ószövetség állhatatos kutatója az iszlám agresszió árnyékában Ezékiel próféta könyvéből olvasta ki a Góg képében testet öltő török veszedelem ígéretét (lásd. Ezék. 38-39. feje.) Az esetleges támadástól azonban mégsem félt, hiszen jóra nevelő „tanító mestert” látott az ellenségben, akit Isten küldött azt elkorcisosult kereszténység megfegyelmezése céljából.¹⁹ Pontosán ezért nem tartotta helyénvalónak a törökellenes „keresztes” háborút sem, hiszen ha a török egy eszköz Isten kezében, akkor az ebben való harc Isten akaratának semmibevételét is jelentené.

A keresztény ember mindössze két dolgot tehet, amivel jobbra fordíthatja sorsát: imádkozhat és bűnbánatot gyakorolhat. A törököt csak Isten tudja kiűzni Európából, de Ő ezt kizárólag akkor teszi meg, ha a keresztény világ felismeri bűneit, s azokat őszintén meg is bánja. Ellenkező esetben a pusztulás elkerülhetetlen.²⁰ A német társadalmat – főleg a XVI. század első felében – pontosan az ilyen való pusztulástól való rettegés jellemezte, ami jól kivehető a korabeli újságok cikkeiből.²¹ Luther az antikrisztológia kutatásával is kiemelkedően sokat foglalkozott. Kezdetben az úgynevezett kettős, majd a szimpla Antikrisztus elmélet elfogadása mellett tette le voksát, miszerint a pápaság, az Antikrisztus megtestesülése, de a török mindössze „flagellum Dei”, vagyis „Isten ostora”.²² Vele szemben Melancthon, Bullinger és sokan mások viszont egyértelműen a kettős Antikrisztus létezését hangsúlyozták, miszerint a pápaság a lelki, a török pedig a testi Antikrisztus. Wittembergben ugyanakkor a dánieli próféciák tanulmányozására is nagy figyelmet fordítottak. Luther, Josephus Flavius, Augustinus és Beda nyomvonalán haladva a Dániel könyvében szereplő négy vadállatot maga is négy nagy ókori birodalommal azonosította ti. Babilonnal, Medo-Perzsiával, Görögországgal és Rómával. A fenevad tíz szarva közül kiemelkedő kis szarvat (corvus parvum) ugyanakkor a törökkel azonosította melynek már csak ezért is apokaliptikus szerepet tulajdonított.²³ Ezt a képzetet Luther hamarosan összekapcsolta a zsidó rabbinizmus talmudi irataihoz fűződő apokaliptikus spekulációival, ami a jelen földi történe-

lemre kiszabott időszakot hatezer esztendőben határozta meg, s melynek vége a hetedik évezred úgynevezett világszombatjába torkollik.²⁴ (Lásd erről a Talmud Sanhedrin című misna könyvéhez tartozó gemára XI. részének XXIX. fejezetében szereplő illési revelációt és vö. a Zsolt. 90: 4-el.)

Lényegében bő egy évezreddel korábban Augustinus már ezeket az alapokat szinte teljes egészében lefektette a *De Civitate Dei* című művében, melyet Luther némileg átformált, illetve aktualizálta az ebben olvasottakat Heerpredikt című írásában. Ahogyan Luther eszkatológiájának kidolgozásakor nem hagyta figyelmen kívül a nagy teológus elődök felismeréseit, kommentárjait, úgy táplálkozott a magyar reformáció a wittenbergi teológiából. Ez alól pedig a teológia végidővel kapcsolatos diszciplínája, az eszkatológia sem volt kivétel. Ezen nem is csodálkozhatunk annak tudatában, hogy a magyar reformátorok első nemzedékének döntő többsége a wittenbergi egyetemen végezte teológiai tanulmányait, s hallgatta Luther, Melancton és más kiválóbbnál kiválóbb oktatók előadásait. Nagyon érdekes megfigyelni, hogy még akkor is, amikor a XVI. század második felében már több híve volt hazánkban a helvét mint a német reformációnak. Az eszkatológia területén a második reformatori nemzedék javarészt továbbra is a wittenbergi tanításhoz igazodott. S hogy ez valójában mennyire így van, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az antikrisztológia területe, hiszen a magyar reformátorok egyik része e tekintetben Luthert, míg a másik Melanctont követte.²⁵

A lutheri szimpla antikrisztusi elméletet vallotta magáénak többek között Farkas András, Ozorai Imre, Szkhárosi Horváth András, Szegedi Gergely, Benczédi Székely István, Félegyházi Tamás, Thúri Farkas Pál, Huszár Gál, míg a kettős Antikrisztus tanát Batizi András, Méliusz Juhász Péter, Károlyi Gáspár és mások. A kutatások alapján – s erre Botta is egyértelműen rávilágít – a szimpla Antikrisztus tannak Magyarországon több híve volt, mint a kettősnek. Ennek oka pontosan nem ismert, de talán Luther nagyobb fokú ismertségének, korából és tapasztalatából is adódó tekintélyének is köszönhető. Idővel azonban egyre kevesebb jelentősége volt már annak, hogy a török Antikrisztus-e vagy sem. A lényeg az, hogy ellenség volt, ellensége a magyarságnak, de ellensége az egész keresztény Európának is. A XVI. században s főleg a tizenöt éves háborút megelőzően még aligha lehetett tudni, hogy a Török Birodalomban mekkora erőtartalék rejlik, így az expanziótól való rettegés emberileg teljesen érthető volt. A keresztény Nyugat szemében az addig megvetett, Keletről bevándorló magyarság szerepe felértékelődött. Ily módon vált hazánk a XVI. század első évtizedeiben a „kereszténység védőbástyájává”.²⁶

A korabeli magyar közfelfogás szerint azonban ez a védőbástya csak akkor tudott eredményesen és hosszú ideig kitartani, ha a magyarság őszintén megbánja bűneit, vagyis itt is szoros összefüggés mutatkozik Luther társadalomelméletével.

Reformátor eleink bünfelfogását Őze Sándor kutatásai nyomán a következőképpen kategorizálhatjuk: fő bűnök, szociális bűnök az Isten személye ellen elkövetet bűnök.²⁷ Az első csoportba olyan típusú vétkek tartoznak, melyeket az eredendő bűnre, illetve az abból fakadóan a minden emberben fellelhető bűnre való hajlam létéből adódnak. Ide sorolható például a kevélység, torkosság, bujaság, hiúság, fősვნყყყყ, harag, restség, stb. A második csoportba tartozó bűnök elkövetői elsősorban az uraságok, aki nyúzzák, fosztják az egyszerű embereket, melyet Isten nem néz jó szemmel. A harmadik csoportba azok a fajta bűnök tartoznak, melyek elkövetői közvetlenül Isten személye ellen vétkeznek beszédükkel vagy magatartásukkal. Ilyen bűnök pl. a lelki paráznaság, illetve bálványimádás, a káromkodás, az Isten nevére való esküdözés stb. A számunkra talán legérdekesebb dolog azonban, amivel a XVI. század teológusai, sőt maga a közvélemény foglalkozhatott, az minden bizonnyal nem más, mint a végítélet közelsége jeleinek, vagy éppenséggel pontos idejének kutatása. Az egyes protestáns és katolikus teológusok természetesen nem egyformán közelítették meg ezt a kérdést, sőt a paletta még tovább szélesedett, amikor a hagyományos irányzatok mellett megjelentek a reformáció népi vagy radikális irányzatai is. Igaz a reformáció századának első felében hazánkban még viszonylag egységes maradt a reformáció, s amint ezt jeleztük, a wittembergi történelem szemlélet akkor is domináns maradt, amikor már a kálvini hitelvek egyébként túlsúlyban voltak a magyar protestantizmuson belül.

Az egyik legrégebbi ilyen vonatkozású hazai protestáns szövegemlékünk Batizi Andrástól származik, aki az 1544-ben írt nevezetes költeményében wittembergi mintára osztotta fel három nagy korszakra a világtörténelmet:

„Egész ez világnak állapotja léssen hatezer esztendő, osztán vége léssen / Az két első ezer úgymond üres léssen / Második két ezer törvény alatt léssen / Az harmadik két ezer Krisztus után léssen / De ha ez kétezer teljesen nem léssen / Ez világ bűneiért az bizonyal léssen / Kiért az ítélet hamarabb meglészen.”²⁸ Az idézett sorok azt bizonyítják, hogy a magyar reformátorok sem zárták ki annak lehetőségét, hogy az „utolsó időszak” úgy megrövidítetik, hogy talán már az ő idejükben bekövetkezhet a végítélet. S, hogy ennek bizonyos jeleit Batizi már felismerni is vélte a különféle természeti jelenségekből, arra verse következő sorai-
ban konkrétan is utalt:

„Azért az ítélet immár elközelgett / Mert már jobb részére a jegyek möglettek, melyeket az Krisztus nekünk megjelentett / Az szent írásokba nekünk beíratott / Az napban, az holdban nagy jelek löttenek / éhségek, szükségek, döghalálok löttek / Nagy földindulások, nagy hadak voltanak / Tengernek zúgási immár sokak voltak...Azért minden ember kezéhez tekintsen / És az bűneitől minden megrettenjen / Isteni félélembé Ő magát foglalja / És várja nagy vígan az Úr Jézus Krisztust.”²⁹ Az ítélet közeli eljövételének tehát bizonyos természeti jelei vannak – írja

Batizi (vö. Mt. 24, Mk. 13, Lk. 21. fejezetek), ám a világdrama földi vonatkozásának utolsó eseménye Krisztus földi megjelenése lesz. (vö. Jel. 19.) Mintegy két évtizeddel később Méliusz már kimondottan a törököt nevezte meg a végítélet eseménysorozata előfutárának, melynek jelenlétét Isten a magyarság bűneiért engedte meg. „...*Leszen ez főképpen hamar az ítélet elüt, de az ítéletig valami hadak támadnak, mint ez esztendőben az Isten, a Sátán és Antikrisztus által a két császárt megszállotta...Mindezeket Isten csinálja, a hadakat pusztítást, háborút, az nép bűneiért.*”³⁰

Kulcsár György viszont már Batizihoz hasonlóan ismét a végítélet közelségére mutató természeti jelekre “a napban vagy a holdban való fogyatkozásokra és a „csillagoknak hullására” hívja fel a figyelmet.³¹

A végítéletre mutató előjelek legteljesebb összefoglalását azonban Károlyi Gáspár adta híres-nevezetes Két Könyvében. A második könyv jobbára csak azzal foglalkozik, hogy „*micsoda jelekből esmérjük meg az Istennek ítéletinek közel való voltát.*”³² Érdekes megfigyelni, hogy nála már nemcsak természeti, de különféle társadalmi jelek is felbukkannak, valamint azt, hogy nem kizárólag a török jelenléte mutatja számára a vég közelségét. Lényegében teljesen wittembergi mintára tárja elének történelemszemléletét³³, mely nagy vonalakban, vázlatosan öleli fel az egész világtörténelmet. Koncepciójából nem hiányzik sem a már ismertett háromszor kétezer éves felosztás, sem a Dánieli négy világbirodalom eszméje. Ezek éppúgy szerves részét képezik ama Károlyi által felsorolt és részletesen kifejtett kilenc jelnek (régiesen jegynek), mint a holdban, a napban, és a csillagokban bekövetkező változások, az igaz hittől való elszakadás, a fősvénység és irigység, az időjárás szélsőségei, a tudás gyarapodása stb. Ami viszont különösen fontos Károlynál is az az, hogy még csak kísérletet sem tett Krisztus visszajövetele idejének pontos meghatározására a Mt. 24:36 alapján történő elvi megfontolásból, miszerint „*arról a napról és óráról senki sem tud, az ég angyalai sem, hanem csak az én Atyám egyedül*”. A reformáció radikálisabb irányzatainak képviselői ezt az alapelvet többnyire sem külföldön sem idehaza nem érvényesítették.

Úgy tűnik Méliuszt Károlynál jobban foglalkoztatta a végítélet időpontjának meghatározása, de “méréselt” reformátor módjára még ő is óv a fölösleges, sőt igeellenes számítgatásoktól melyeket egyszerűen csak “babonaságnak” nevez. „*A negyvenkét hónap teszen negyed fél esztendőt az az 1260 napot: ide föl Dánielből időnek és időnek és fele időnek azaz negyed fél esztendőnek mondja: e beszédek-ből nekik azt hozzák, hogy az világ csak 1672 esztendeig áll. Nekik 1848 esztendeig, az az immár 1566 esztendő után csak 106 esztendő lönne az ítéletig. De ez bizonytalan, Isten ezt eltitkolta, bolondság arról tudakozni, amit Isten eltitkolt.*”³⁴

A végidő katolikus értelmezése abban tért el legmarkánsabban a hagyományos protestáns tanítástól, hogy az hajlamosabb volt a végítéletet a távoli jövőbe

helyezni, s nem bízott annyira az utolsó időszak radikális megrövidülésében sem. Ebben persze a magyar katolikus teológusok éppúgy a nemzetközi "normát" követték, mint a protestánsok, csak míg az előbbieknél Róma, addig az utóbbiaknál Wittenberg számított etalonnak. Hazánkban a XVI. század második felében két olyan mértékadó katolikus teológus is tevékenykedett, akik általános teológiai, valamint egyházszerkezeti alapkérdéseken kívül kifejezetten eszkatológiával is foglalkoztak (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a számbelileg igencsak megcsappant katolikus tábor méreteihez képest ez egyébként nem is rossz arány.) Itt nevezetesen Telegdi Miklósról és Monoszlóy Andrásról van szó. Telegdi a protestáns prédikátorokhoz hasonlóan minden kétséget kizáróan elismerte, hogy a török valóban Isten büntető eszköze, ám de a büntetés legfőbb oka abban határozható meg, hogy az eretnekek (értsd: protestánsok) már eddig is „sokakat kiszakasztottak a Krisztusnak aklából”.³⁵

Hiszzen „voltak immár a mi nemzetünk között is alattomba Lutherek tanítványa...akik az Úr szent nevét szidalmazzák, igéjét megutálják, a szentségeket és szenteket káromolják...annak okáért reánk bocsátá az pogány törököket, azokkal bünteti és ostorozza az emberek istentelenségét”.³⁶

Másutt ezt írja : „Eljön a harag napja ...Az ítélet napján Isten már senkin sem könyörül ... Az ítélet helyéről és idejéről tudakozódunk úgy tetszik hiába való dollog”.³⁷ Monoszlóy Telegdihez hasonlóan Antikrisztunak nevez mindenkit, aki másokat kiszakít az Anyaszentegyház kötelékéből.³⁸ Ezzel mintegy párhuzamosan annak bizonyításán fáradozik, hogy a pápa semmiképpen sem lehet Antikrisztus, amire a történelmi érveket sorakoztat fel. Mivel pedig nézete szerint mégis lesz egy konkrét antikrisztusi személy „kiben valóban a Sathan fog lakozni”, de ez még nem jött el, így világos, hogy még nincs itt a végidő – hangzik Monoszlóy érvelése.³⁹ Mindazonáltal ő annyival túllép Telegdin, hogy a protestáns szerzők némelyikéhez hasonlóan rövid kitekintést tesz a számok világába, s nyíltan kijelenti, hogy: „Az világ kezdetitől fogva immár 5500 esztendő múlt el”, s ha hinni lehet az egyházatyáknak, akkor körülbelül „még 450 marad hátra”.⁴⁰

A XVI. századi világvégevárás csúcspontját természetesen Magyarországon is a népi vagy radikális irányzatok megjelenése jelentette. Ideológiai és számmisztikai szempontból az unitarizmus ehhez közvetlen átmenetet valósított meg. A katolikusból evangélikus, majd evangélikusból református, s végül unitáriussá vált lelkész, Dávid Ferenc nem túl következetesen ugyan, de visszavonhatatlanul 1570-re jövendölte meg a világ végét. Az ő álláspontja szerint azért bünteti Isten a törökkel a kereszténységet mert az a 325-ös niceai zsinat óta téves úton jár, elfogadván az Athanasius-féle trinitárius tanítást. Mivel a reformáció korábban keletkezett irányzatai ezt a „tévedést” nem igazították helyre, így azoknak tagjai a Szentháromság Isten létezésének elfogadásával Róma vakvágányára tévedtek. Következésképpen

az egész kereszténység bűnben vesztegel, az istenkáromlás bűnében, de az Úr néhány esztendőn belül szabadítást szerez hűségeseinek – írja 1567-ben. Megfogalmazása szerint az Antikrisztus romlását, a mennyei trombiták megzendülését, vagyis a világ végének eljövetelét „*az 1570-es esztendőre várják a hívek*”.⁴¹ Ezt a várakozást akarta személyesen is révbe juttatni Karácsony György, kinek Debrecen környéki népi mozgalma bizonyos szempontból a német Müntzer 1524-es mozgalma emlékeztet. A Karácsony-féle felkelés leverése után azonban úgy tűnik, hogy a középkori apokaliptikus várakozások is leszálló ágba kerültek, pontosabb kifejezéssel élve elhalványultak. Nyilvánvaló, hogy e mozgalom elfojtása önmagában véve erre a tényre még nem ad elégséges magyarázatot, hiszen valószínűleg ez esetben is több tényező együttes hatásáról beszélhetünk. Megemlíthetjük még itt a századvég török ellenes harcait, hiszen a tizenöt éves háború szétzúzta a török verhetetlenségének mítoszáét, de legalább ennyire ide sorolhatjuk a Bocskai, majd Bethlen vezette Habsburg-ellenes küzdelmek ideológiai hatását, mikor is a harc már nem a bibliai kis szarvként aposztrofált török, hanem a kereszténynek nevezett német ellen folyt.⁴² S akkor meg nem is beszélünk a sikeresnek tűnő ellenreformáció és a Nyugatról lassan hozzánk is begyűrűző protestáns ortodoxia hatásáról. A XVII. század közepén a török utolsó, átmeneti sikerei ugyan megsemmisítették a Bocskai - felkelés által a köztudatba belevésődött és szintén ószövetségi analógián alapuló „a magyar mint választott nép” mítoszáét, de a XVI. századi apokaliptikus korhangulatnak ekkor már sem az ideológiai, sem az időbeli feltételei nem voltak adottak, hiszen az „Isten ostora” a század végére végleg elhagyta hazánk térségét. A bibliai kis szarv letörése, a korai buzgó protestáns szellemiség hanyatlása, valamint a felvilágosodás együttes hatása következtében a XVIII. században már aligha volt létalapja apokaliptikus várakozásoknak, noha maga a jelenség helyenként és időnként azért felütötte fejét a későbbiek során is, mint ahogyan ez napjainkban is tapasztalható. Tanulságképpen megállapíthatjuk, hogy az annak idején oly nagyon várt világvége sem a középkorban, sem azután nem következett be mindezidáig. A XVI. századi teológusok által több helyen is említett 450-500 esztendő látszólag meg sem rövidített oly módon, ahogy abban a kortárs teológusok reménykedtek. Analógiájukból kiindulva viszont úgy tűnik, hogy az általuk kiszámított – s a jelen korig meg nem rövidített – időperiódusból néhány évtized még mindig hátra van. Melyikünk tudhatja pedig biztosan, hogy mit hoz még számunkra a jövő...?

Jegyzetek

1. *Őze Sándor*: Bűneiért bünteti Isten a magyar népet, A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa, Bp, 1991. 16-17. p.

2. *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori új okmánytár II. 126-127. p. idézi: *Katona Tamás (szerk.): A tatárjárás emlékezete*, Magyar helikon, Bp., 1981. 292-293. p.
3. Uo. 304-305. p.
4. *Siratóének Magyarországról, mikor a tatárok pusztították*, in. *Katona Tamás (szerk.): A tatárjárás emlékezete*, 153-163. p.
5. *Frantisek Palacky*: A huszitizmus története, Európa, Bp., 1984. 197-198/212-213.p.
6. *Tóth Szabó Pál*: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon, Hornyánszky, Bp. 1917. 159. p.
7. Uo.:336. p.
8. *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei II. k., Bp. 1938. 20. p.
9. *Gergely Jenő*: A pápaság története, Kossuth, Bp. 1982. 179. p.
10. *Szeremlei Sámuel*: A hódmezővásárhelyi református egyház története, Róth Antal Ny. Hódmezővásárhely. 1927. 16. p.
11. *Péter Katalin*: Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon in.: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből* Budapest 1984. 69. p.
12. *Székely György*: Századok, 1961. 4-5. szám. in: *A Dózsa-parasztháború ideológiájához*, Bp. 1961. 498-502. p.
13. *Székely György*: A huszitizmus és a magyar nép, Bp., 1964. 65.p.
14. *Szűcs Jenő*: Dózsa parasztháborújának ideológiája in: *Valóság*, 1972/11. sz. 32. p.
15. *Bernard Mc Ginn*: Antikrisztus, AduPrint, Bp. 1995. 173. p.
16. *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora, Akadémia, Bp. 1955. 381. P.
17. *Szűcs Jenő*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974., LXXVIII. évf. 4. szám
18. *Donáth László*: Tanúság és távlat. Az Ótestamentum szerepe Luther teológiai eszmélődésében. In. *Fabiny Tibor (szerk.): Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből* Bp. 1984. 9. p.
19. *Zahrnt Heinz*: Luther Deutet geschichte: Erfolg und Misserfolg im Licht des Evangeliums, München, 1972. 124. p.
20. *Sólyom Jenő*: Luther és Magyarország, Hornyánszky, Budapest 1933. 87. p.
21. *Benda Kálmán*: A törökör német újságírodalma, Atheneum, Bp. 1942. 11. p., valamint *Horváth Magda*: A törökveszedelem a német közvéleményben , *Minerva*, Bp. 1937. 34. p.
22. *Scott H. Hendrix*: Luther and the Papacy: Stages in a reformation conflict, Westminster, Philadelphia, 1981. 111. p.
23. *H. Bornkamm*: Martin Luther in der Mitte seines lebens, Göttingen , 1969. 526. p.
24. *vö. Vajda István*: Dániel könyvének négy világbirodalma a zsidó hagyományos irodalomban, Bp. 1938. 44. p.
25. *Botta István*: Luther Antikrisztus fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére, in: *Fabiny Tibor (szerk.): Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, Bp. 1984. 53. p.
26. *Horváth Magda*: A törökveszedelem a német közvéleményben, Bp. 1937. 47-48. p.
27. *Őze Sándor*: Büneiért bünteti Isten a magyar népet, Bp. 1991. 37-59. p.

28. *Batizi András*: Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstől fogva mind az ítéletig való históriája, in.:RMKT.II./ XVI. századi anyag / 95-96.p.
29. Uo. 112.p.
30. *Melius*: Az Szent Janosnac tött jelenesnec..., Várad, 1567. In: *Studia et Acta Ecclesiastica* II. 240. p.
31. *Kulcsár György*: Postilla, Alsólindva, 1574. 17-b. 19-b.
32. *Károlyi Gáspár*: Két Könyv, M. Kir. Egyetemi Nyomda, Db. 1931. 82. p.
33. lásd erről *Kathona Géza* részletes feltárását. in. *Károlyi Gáspár* történelmi világgépe, Db., 1943. 7. p.
34. *Melius*: i.m. 175. a.
35. *Telegdi Miklós*: Postilla I. Bécs, 1577. 138. p.
36. *Telegdi Miklós*: Egy néhány jeles okai, melyekért Telegdi Miklós pécsi püspök nem veheti és nem is akarja venni Luther Mártonnak és az ő maradékinak tudományát, Nagyszombat, 1581. 165. p.
37. *Telegdi Miklós*: Postilla I. 23-26. p.
38. *Monoszlóy András* Apológia, Nagyszombat, 1588. 99. p.
39. Uo. 440. p.
40. Uo. 459. p.
41. *Dávid Ferenc*: Rövid magyarázat, Kolozsvár, 1567. 42. p.
42. lásd erről: *Benda Kálmán*: A magyar nemzeti hivatástudat története, Bp. 1937.

Tibor Tonhaizer

Apocalyptic expectations in medieval Hungary

There has been no monography written on the apocalyptic expectations of the pre-Reformation period in Hungary. Our sources, mainly the charters donot even contain data suitable for a synthetic assessment. The ideological phenomena of this character are for the first time to be traced in connection with the activities of Observant Franciscans in Hungary. The paper makes the first attempt in Hungarian scholarship to collect the motifs that here abnd there appear from the 13th century onwards in charters, diplomatic writs, religious and seculars texts that are strongly related to the phenomenon under investigation. The historical situations of the Mongol Invasion of 1241, the plague epidemic of 1510, the peasant revolt of 1514 were all alike propitious to lay the ground to intensify apocalyptic expectations. The struggles of the 16th century against the Ottoman, the Reformation as becoming deeply rooted stand as major ranges on which the expectations are to be lined up. The paper makes an effort to make a survey of and analyse these motifs.

Szirácsik Éva

Fizetések és fizetettek a Divényi uradalom területén 1687-1743

Bevezetés

A Nógrád vármegyében és töredék részben Hont vármegyében húzódó hatalmas birtok, a Divényi uradalom az 1686-os esztendőben került a Zichy családhoz. Ekkortájt az uradalmat Divény, Balassagyarmat, Losonc mezővárosok, Abélova, Alsóesztergály, Alsóprébely, Alsótiszovnyik, Bisztricska, Boroznok, Brezova, Budalehota, Bussa, Divényhuta, Divényoroszi, Dobrocs, Felsőesztergály, Felsőludány, Felsősztrégova, Felsőtiszovnyik, Gergelyfalva, Halászi, Kissztracin, Kisújfalu, Kiszellő, Kotmanlehota, Lentvora, Lest, Lónyabánya, Madácska, Málnapatak, Mlágó, Nagykürtös, Nagylám, Nagylibercse, Nedelistye, Óvár, Policsna, Róna, Rózsalehota, Süllye, Szelc, Szenna, Szentpéter, Szinóbánya, Szklabonya, Tamási, Terény, Tosonca, Tótkelecsény, Turicska, Turopolya, Udornya, Vámosfalva, Veres, Zahora, Zavoda, Zsély falvak része, vagy egésze és Fűrész, Kisszalatnya, Kisszklabonya, Tótkishartyán puszták alkották.

Ez az Alföld bőtermő síkságai és az északi bányavárosok közé ékelődött vidék távol feküdt a fejlettebb Dunántúl pezsgőbb gazdaságú régiójától. A korabeli mércevel mérve is rossz úthálózatú megye északi részét a mezőgazdaság számára kedvezőtlen viszonyok, zord éghajlat, terméketlen földek jellemezték. A török dúlás és a hajdani földesúr, Balassa III. Imre megrendszabályozására küldött császári csapatok pusztításainak hatására a terület jelentősen elnéptelenedett, a Zichyek alatt azonban megindult a települések regenerálódása. A növekvő népesség újra kezelésbe vette a korábban elhagyott, pusztá telkeket, sőt a 18. század közepén egyre inkább irtásokkal növelték a megművelhető területek méretét.

A szerző ez úton is köszöni a PRO RENOVANDA CULTURA HUNGARIAE ALAPÍTVÁNY „DIÁKOK A TUDOMÁNYÉRT” SZAKALAPÍTVÁNYÁNAK, hogy a kutató munkáját anyagilag támogatták és ösztönözték.

Az uradalom bevételei a tárgyalt korszakban az 1703-1711-es évek visszaesését kivéve folyamatosan emelkedtek olyannyira, hogy 1743-ban a bevételek az 1687-es éviéknél hozzávetőleg a kilencszeresét érték el. A bevételek tehát jelentősen megemelkedtek, miközben az uradalom fenntartására, a gazdaság működtetésére fordított pénzek csak szerényebb mértékben növekedtek, aminek következtében az uradalom egyre jövedelmezőbbé vált. A Divényi uradalom éves bevételeinek döntő részét a jobbágyok adói tették ki: leginkább a cenzus, azt követő mértékben a kisebb királyi haszonvételek, azon belül is a kocsmáltatás, kisebb jelentőségűek, de mindenképpen meghatározóak voltak a főként dézsmából származó termékek eladásából származó bevételek.

A korabeli átlagos magyarországi uradalmak állapotához hasonlóan a Divényi uradalom majorságából az éves bevételeknek csak kis hányada került ki, de a csekély értékesítésre kerülő termék mellett az uradalom belső fogyasztásához a majorsági termelés is aktívan hozzájárult az elemzett 1687-1743 közötti periódusban. Az uradalom nem szakosodott sem eladásra szánt állattartásra, sem pedig szőlészetre, borászatra..., hanem inkább az uradalom önellátását segítette elő. A majorsági gazdálkodás egyik pillére az állattenyésztés volt, azon belül is a juhok, kecskék, a sertések és a szarvasmarhák tartása, míg a földművelés esetében a hangsúly az extenzívebb gabonafélék termesztésén nyugodott, nem pedig a munkaigényes és szakértelmet igénylő, robottal nem művelhető szőlészeten, kertművelésen, vagy esetleg a rétek gondozásán. A majorsági állattartás Divényre korlátozódott, ill. kis mértékben az illési majorra. Az allodiátúra szántói is Divény határában, az 1730-as évekre pedig az egyre jelentősebbé váló Illésin voltak, kisebb jelentőségűeknek számítottak a Zsély, Zahora, Bussa, Szklabonya területén húzódó major földek. A meghatározó divényi széna mellett szénát szállítottak Zsélyről, Bussáról, Illésről, s több pusztáról is, azaz Orosziról, Palcikovárról és Rusznákról. A major szőlők helyéről csupán annyit tudunk, hogy 1734-35-ben megemlékeztek a balassagyarmati és az alsóesztergályi majorsági szőlőkről, de 1743-ban már csak a Balassagyarmaton lévőt említették. A majorság sajátosságai és jellemzői mindenesetre az allodiátúrát a Divényi uradalom gazdálkodásának fontos, szerves részévé tették.

Egy uradalom gazdálkodásáról, gazdaságának szerkezetéről, működéséről talán semmi sem árulkodik úgy, mint a birtokon alkalmazottak összetétele, azoknak a feladatai, sőt a foglalkoztatásukkal kapcsolatos munkabérek nagysága is igen beszédes lenyomata a korabeli uradalom gazdaságpolitikájának, gazdasági értéktételeinek. A Divényi uradalom 30 évből fennmaradt részletes számadáskönyvei adhatnak ezen a téren kapaszkodót, hiszen más jellegű iratok nem maradtak fenn a Zichy-család levéltárában erre vonatkozóan.¹ Mivel a tárgyalt korszak, vagyis az 1686-1743 közötti-körüli időszak uradalmi több kutatót is foglalkoztattak, ezért lehetővé válik a Divényi uradalom kötelékében dolgozók és azok helyzetének össze-

hasonlítása más korabeli uradalmakban élő kollégáikkal, az ott kialakult állapotokkal.

Noha az uradalmi kasszákból fizetettek átfogó csoportosítását Kállay István már elvégezte, mégis az uradalmi tisztek, alkalmazottak, szolgák és azok különböző fajtáinak javasolt megkülönböztetésétől több esetben el kellett térni, hiszen a divényi számadáskönyvek lapjain az egyes gazdasági ágazatokban működőket egymástól nem különítették el.² Mindenesetre a forrásadottságnak a kutatást hol segítő, hol pedig akadályozó sajátosságai ellenére a fizetési lajstromok és a számadáskönyvek különféle utalásaiból elének rajzolódhat egy működő uradalom képe.

A tisztek, alkalmazottak, szolgák és feladataik

A törökök kiűzésével Magyarországon a 17. században nagy területek kerültek kincstári kezelésbe, amit a császár híveinek jutalmazására használt fel. A birtokszerzés nagy lehetőségének idején a kardforgató Zichy I. István is több uradalmat nyert el a császártól, így az oroszvári, a szentmiklósi, a vásonkői, a palotai, a homonnai és a divényi központú birtokokat.³ Az 1686-os évben donatio mixta keretében kapott-vásárolt Divényi uradalmat az új birtokos a következő esztendei végrendeletében seniorális hitbizománnyá alakította, aminek következtében az uradalom 20. századi felbomlásáig a család legidősebb férfitagja igazgatta a Divényhez tartozó birtokok ügyeit.⁴ A hitbizomány célja a jelentős vagyon osztatlan és elidegeníthetetlen fenntartása volt a családban az egymást követő nemzedékek előre kijelölt tagja számára.⁵

Mind Zichy István, mind az őt követő seniorok fontos szerepet játszottak katonaként, politikusként, vagy akár egyházi főméltóságként az állam életében, mindezeknél fogva viszonylag ritkán tartózkodtak az uradalmuk területén. Zichy István (1686-93), Ádám (1693-1701) és I. Károly (1701-1741) nevei Moson vármegyéhez köthetőek, ahol főispánok voltak, s itt is temették el őket. Zichy I. Imre (1742-46) pedig Árva vármegye főispánjaként sok energiát szentelt Árva várának helyreállítására.⁶

A Zichyek birtokai a Nógrád vármegyei uradalom kivételével a Dunántúlon kerültek el, de ide vonatkozó kutatások hiányában valójában nem ismert, hogy a Zichy család birtokai hogyan kapcsolódtak egymáshoz gazdaságilag, vagy pedig az adminisztráció terén. A 17. században például a divényi tisztartó oroszvári kollégájának számolt el a parasztoktól begyűjtött naturáliák felől, de nem történt említés uradalmak fölötti Gazdasági Bizottságra, vagy más központi szervezetre vonatkozóan legalábbis a Divényi uradalommal kapcsolatosan. A korabeli többuradalmú birtokok számához mérve a Divényi uradalom a 18. században igen szerény

központi tisztségviselő gárdával dolgozott, hiszen csak egy fő, a *jószágkormányzó*. állt az uradalom fölött, és nem működött mellette sem régens, sem számvevő, vagy pedig felügyelő.

A központi tisztviselők a 18. századi uradalmakban⁷

18. sz. 2. fele	18-19. sz.	18. sz. 1. fele	18. sz. 1. fele	18. sz. 2. fele
süttöri uradalom	egyházi birtokok Magyarországon	sárospataki uradalom	alsólendvai uradalom	garamszent-benedeki uradalom
régens a Gazdasági Bizottság élén	főtiszt (jószágkormányzó, központi inspector, plenipotentiarius..)	plenipotentiarius	jószágkormányzó	káptalani consistorium
kerületek élén inspector	Gazdasági Bizottmány/Tanács	jószágkormányzó	inspectorok/kerületi gazdasági felügyelők	jószágkormányzó
számvevő	számvevő	számvevő	generális perceptor/az uradalmakból beküldött pénzek átvevője	ügyvéd
	írnokok		számvevő	számvevő

18. sz. 1. fele	18. sz.	1687-1743
derecskei uradalom	pápa-ugod-devecseri uradalom	divényi uradalom
teljhatalmú hercegi megbízott	jószágkormányzó	jószágkormányzó

A jószágkormányzói fizetést a Rákóczi vezette szabadságharc kitörésétől, vagyis az 1703-as esztendőől kezdődően folyósították feltehetőleg nem a földesúr akaratából, hanem a háborús helyzet következtében. A Divényi uradalomnak az

első jószágkormányzója Kajali Pál volt, aki egyben a gácsi főkapitányi és a vármegye fiscalis prefectusi tisztét is ellátta. Kajali jószágkormányzói működése idején az uradalmat a felkelés és nem utolsó sorban saját szükségleteinek kiszolgálójává tette. A Rákóczi-korszak múltával azonban Zichy I. Károly megtartotta a jószágkormányzóságot, de akkor már biztosan az ő embere került ebbe a magas tisztségbe. Az 1713-as esztendőől kezdve a jószágkormányzó Semberi János lett, aki hűségét azzal is bizonyította, hogy a költségek urának gyakorta kölcsönözött kisebb-nagyobb összegeket. Semberi nem tartozott a Divényi uradalom többi tisztviselője közé: a fizetési lajstromokban a neve mindig azoktól jól elkülönítve szerepelt, sőt nem is lakott az uradalom területén.

A jószágkormányzó munkájáról nem adnak számat a Divényi uradalom iratai. A korabeli pápa-ugod-devecseri uradalomban azonban a jószágkormányzó feladata a tisztviselők, alkalmazottak és a szolgálk irányítása volt, ő határozta meg a gazdálkodás menetét, s ő állt kapcsolatban az uradalom birtokosával, akinek tanácsot adott a birtokkal kapcsolatosan.⁸ A jószágkormányzó tiszte volt az is, hogy ellenőrizze a gazdálkodás menetét.⁹ A Divényi uradalom jószágkormányzójának munkájáról viszont mindössze annyi mondható el a számadáskönyvek alapján, hogy a nagyobb kifizetések a jószágkormányzó nevéhez fűződtek.

A Divényi uradalomban az *uradalmi tisztviselők* közül több is megtalálható volt, nem úgy, mint az uradalmak fölött álló központi tisztviselők esetében. Az uradalmi tisztviselők körében a legfontosabb pozíciót a *tiszttartó* látta el, amely tisztséget viselő személy gyakorlatilag minden uradalom élén megtalálható volt a tárgyalt korszakban, így a Divényi uradalomban is.

A tiszttartó feladata igen összetett volt, ami azonban attól függött, hogy milyen összetételű volt az adott birtok uradalmi tisztviselőinek csoportja. Példának okáért a sárospataki uradalomban a tiszttartó az uradalom valamennyi tisztviselője fölött állt, felelős volt a központ felé, s ugyanakkor felelősséggel tartozott az uradalom gazdálkodásáért. Mivel azonban Sárospatakon külön számtartó is volt, így nem kellett a tiszttartónak számadásokat készítenie.¹⁰ A süttöri uradalomban ugyancsak a tiszttartó felelt egy személyben a rábízott uradalomért, neki kellett a dominiumban előforduló ügyekben intézkedni, növelni a jövedelmeket, s mindemellett ő gondoskodott a kastély építéséhez szükséges cserepek beszerzéséről, a gabona időben történő elvetéséről, a bérek kifizetéséről.¹¹ Hasonló volt a helyzet az alsólendvai uradalomban is, hiszen ott a tiszttartó, aki szintén az uradalom élén állt, felelősséggel tartozott a központ felé, a többi tisztviselő engedelmeskedett neki, az ő kezében összpontosult a gazdaság irányítása az adminisztrációtól a bérek kifizetéséig, de ő volt a jobbágyság kisebb ügyeinek eligazítója, az árvák gondviselője, az uraság helyettese a megyegyűlésen.¹² A garamszentbenedeki egyházi birtokon ellenben a tiszttartó hatalma igen csekély volt, nem terjedt ki felügyelete

a számtartóra, vagy a kulcsárra, s kezdetben a munkaköre is inkább az ispánéra emlékeztetett.¹³

A Divényi uradalomban ezzel szemben a tiszttartót tekinthetjük az uradalmi irányítás központi figurájának. Noha nem ismert a tiszttartó munkakörének pontos leírása, de ő vezette a számadáskönyveket, amelyeket a földesúrnak bemutatott, ő volt az, aki az urát képviselte a megyegyűlésen, ő fizette ki a béreket, s gyakorta részt vett különféle termékek beszerzésében. A hatalma valószínűleg kiterjedt a többi tisztviseelőre, alkalmazottra és szolgára, így felelőséggel tartozhatott az uradalom működéséért is.

A divényi tiszttartó munkáját néhány esztendőben megkönnyítette a divényi, majd az 1743-as esztendőben a zsélyi *kulcsár* is. A kulcsár az uradalom pincéiben lévő szeszes italokat, elsősorban a bort vizsgálta meg, de mindig a tiszttartó vezette a borról a számadást. Nem volt viszont kasznár, aki a gabonát tartotta volna számon, sem pedig konyhasáfár, aki a konyha szükségletével törődött volna, volt ellenben a nagyobb birtokokra jellemzően *uradalmi ügyvéd*, ill. a korszak végén annak famulusa, az *uradalmi esküdt* is megjelent. Az ügyvéd az uradalom külső és belső peres ügyeiben vállalt szerepet, azaz a Zichyek más földesurak elleni vitáiban ugyanúgy, mint a parasztok úriszék elé került ügyeiben.

Uradalmi tisztviseelők

18. sz. 1. fele	18. sz. 2. fele	18. sz.	18-19. sz.	18. sz. 1. fele	18. sz. 1. fele	18. sz. 2. fele	1687-1743
derecskei uradalom	süttöri uradalom	pápa-ugodvecseri uradalom	egyházi birtokok Magyarországon	sárospataki uradalom	alsólendvai uradalom	garamszentbenedeki uradalom	divényi uradalom
tiszttartó	tiszttartó	tiszttartó	tiszttartó	tiszttartó	tiszttartó	tiszttartó	tiszttartó
uradalmi ügyvéd	kasznár	számtartó	számtartók	kasznár	számtartó	számtartó	kulcsár
	sáfár	kulcsár	írnokok	ügyvéd	kasznár	kasznár	ügyvéd
	írnokok		számvevőség		kulcsár	kulcsár	uradalmi esküdt
	gyakornokok		uradalmi ügyész		konyhasáfár		
	járulnokok		uradalmi mérnökök				
			kasznár kulcsár				

Az uradalom mindenestre nem működött nagy számú uradalmi tisztviselővel. Némi hasonlóságot fedezhetünk fel tehát a derecskei uradalommal, melyet ugyancsak nagy távolság választott el a birtokosától, s a *“tisztii apparatus csekély volta a dominium adóztató birtok jellegével magyarázható, s azzal a ténnyel, hogy a derecskei dominium sohasem töltött be olyan szerepet az Esterházy-birtokok történetében, mint bármelyik, Bécshez közelebb fekvő uradalmuk.”*¹⁴ Talán a tisztviselők csekély száma ugyanazzal magyarázható a Divényi uradalomban, mint az említett Esterházy-birtokon.

Az uradalmi alkalmazottak közül az *ispánok* kiemelt helyzetűek voltak, s az uradalmak gazdasági élete szinte elképzelhetetlen volt nélkülük. A pápa-ugod-devecseri uradalomban az ispánok munkája az allodiaturához volt inkább köthető, hiszen a majorság térnyerésével egyenes arányban emelkedett az ispánok száma, akiknek a feladatai közé tartozott a béresek, robotosok, bérmunkások felügyelete, a gazdasági munkák végrehajtásának ellenőrzése.¹⁵ A garamszentbenedeki uradalomban ellenben az ispán hatásköre a tiszttartóénál is nagyobb volt, ő vált a gazdasági ügyek vezetőjévé.¹⁶

A Divényi uradalom területén a 17. század végén két ispán is működött, az egyik Divényben, a másik pedig Nagylibercsén. A Rákóczi-szabadságharc után az 1713-as évig mind a két helyen alkalmaztak ispánt, de azt követően csak a divényi székhelyű ispán maradt meg, majd az 1738-as évben megemlékeztek még a szentpéteri, az 1743-as évben pedig a balassagyarmati ispánokról is. Az ispánok ebben az uradalomban nem a tiszttartó feladatát látták el, jó okkal hihetjük, hogy inkább a munka végzésére felügyeltek, de juttatást kaptak a dézsma begyűjtésében való részvételükért is, s a tiszttartónál gyakrabban merült fel nevük a különféle beszerzések kapcsán.

Az ispán munka fölötti felügyeleti tevékenységét a pápa-ugod-devecseri uradalomban a *hajdúk* segítették az őrzési feladataik ellátása mellett.¹⁷ Kállay viszont a kötelességeik alapján a hajdúk 3 csoportját különítette el: a házi katonaságot, amelyet a jobbágyok ellen használtak fel; a hivatali hajdúkat, akik küldöncként, ajtónállóként szolgálták urukat és a robotmunka ellenőrzésére rendelt gazdasági hajdúkat.¹⁸ A Divényi uradalomban azonban igen összetett lehetett a hajdúk szerepe. A divényi hajdúk kísérték és őrizték az uradalomból a földesúrhoz Oroszvárra, vagy Pozsonyba küldött terményekkel megrakott szekereket éppúgy, mint ahogyan ők voltak a gyakorta küldött levelek szállítói, s őket is utasíthatták az ország több részére vásárlási megbízással. A hajdúk felügyelheték ugyanakkor a gazdasági munkák rendben történő elvégzését, amire utal az 1770-es években a balassagyarmatiak panasza a túlkapások ellen: *“két kilára való földet fölszántani, bé boronálni büntetés alatt minden nap egy ekével, ösztönöztünk botokkal, korbácsokkal, körületünk járván uraság hajdúi, s más féle szolgái ütnek, vernek, hajháznak, hogy*

a marháink kiállanak."¹⁹ Ha nem is ilyen hévvel, de a majorság erőteljesebb kiterjesztése előtt, a 18. század első felében is a hajdúk vigyázhattak a robot elvégzésére, s a dézsma begyűjtésére a Divényi uradalom területén. A divényi hajdúk azonban reprezentációs feladatokat is elláttak díszes ruhájukból ítélve, s szintén ők búcsúztathatták a földesúr elhunyt feleségét, Amade Magdolnát az 1714-es évek gyászruha vásárlásai alapján.

Az uradalmi hajdúk parancsnoka volt a korabeli Magyarországon a *castellanus*, amely nevet szoktak porkolábnak, vagy várnagynak is fordítani. A porkoláb, vagy várnagy az alsólendvai uradalomban nem csupán a várbéli hajdúknak, katonáknak parancsolt, hanem vigyázta a vár börtönét, a váron kívüli épületeket, sőt a földesúr számára madarásztatott, vadásztatott is.²⁰ A Divényi uradalomban porkolábbal csupán az 1743-as fizetési lajstromban találkozhatunk, addig a hajdúk irányítását valószínűen a divényi ispán látta el. Az uradalomban egyébként 4 kastélybéli hajdút tartottak a korszak folyamán kivéve a Rákóczi-korszakot követően az 1731-es évig, amikor bizonyosan 2 hajdúról emlékeztek meg. Az uradalmi szolgák között a porkoláb és a hajdúk mellett rendészeti teendőket is elláttak a Divényi uradalomban az 1720-as évek végétől a szőlőt vigyázó divényi *hegyőr* és az erdőért felelős divényi és vámosfalvi *erdőőrök*.

A majorban zajló munkákat viszonylag nagy számú alkalmazott- és szolgahad biztosította.

A Divényi uradalom majorsági alkalmazottai és szolgái

MAJOROSÉK	JUHÁSZOK	SZARVASMARHÁK PÁSZTORAI	SERTÉSEK PÁSZTORAI	EGYÉB
majorgazda	bacsa	béres	kondás	komlós
major gazdáné	juhászok	kisbéres		méhes gazda
majorbéli szolgálólány		tehénpásztor		vincellér
majorosék lánya		borjak, tinók és üszök pásztora		
major szekeres		napszámosok		

A *majorosék* alatt értjük a Rákóczi vezette felkelés idejének kivételével mindvégig jelenlévő *majorgazdát*, a *majoros feleségét*, a gazdasszonyt, aki majdnem minden esztendőben kapott fizetést, a *majorbéli szolgálólányt*, akinek működése az 1690-es és az 1720-as esztendőkre tehető, de az 1719-es évben a *majorosék lánya* is kapott pénz munkájáért, ill. az 1743-as esztendőben *major szekeres* is

említettek a számadáskönyvekben. A majorgazda követhette figyelemmel a majorság életét, a felesége pedig a teheneket fejte, vaját készített és gondozta a baromfiakat. A gazdasszony dolgát könnyítette meg a szolgálólány, vagy a saját lánya is. A majorszekeres késői megjelenése nem jelenti azt, hogy előtte nem volt az uradalomnak szekérhajtója, mivel mindvégig kimutatható a szekér és annak tartozékainak vásárlása, de az uradalom meg nem nevezett, más feladatot is betöltő szolgálja használhatta azt.

A juhok és kecskék pásztorainak élén a bacsa állt az 1714-es évtől, aki az állatok gyógyszerét is beszerezte, s számot adott a szaporulatról, vagy az állomány csökkenéséről a tiszttartónak. A bacsa felügyelete alatt álló juhászbojtárokat az uradalom fizette, nem pedig a bacsa fogadta fel, tartotta el a saját fizetéséből. A juhászok száma néhány esztendőből ismert, aminek alapján elmondható, hogy a 17. században kettőről négyre emelkedett, miközben az alig 200 juhot számláló állomány 600-ra növekedett. A szabadságharcot követően pedig két, három juhász gondoskodott a 200-ról 800 fölé szaporodó állatállományra, kivéve az 1719-es esztendőt, amikor az uradalom 7 juhászt fizetett. A juhászok feladata elsősorban a rájuk bízott juhok legeltetése volt, de a juhászoknak Bél Mátyás szerint *“nemcsak a legeltetés a dolga, hanem az is, mi a háznál jár a juhok tartásával: nyírás, sajt készítése, formába sajtolása, sokféle fajtájának kialakítása.”*²¹

Míg a 17. század végén az uradalom által fizetést kapók körében csak a *tehénpásztor* foglalkozott 20-60 *szarvasmarhával*, addig a következő században már a 80-100, az 1725-ös évben több mint 140 állathoz többféle szolgát is alkalmaztak. Az 1714-es évben a divényi *béres* foglalkozott a marhákkal, majd a következő évben a béres mellett megjelent a *tehénpásztor*, és a *kisbéres*, avagy béres szolga is. A következőekben a *tehénpásztor* mindig szerepelt a fizetésben részesülők között az 1725-ös és az 1743-as év kivételével, miközben a *kisbéres* az 1718-1721 közötti időszakban és az 1734-es évben hiányzott az uradalmi majorból. Az 1719-es és az 1738-as esztendők között feltűnt a majorságban a *“boriak és az üszök, tinók pásztora”*, az 1734-es évben pedig az illyési major bérese is a divényi béres mellett. Az utóbbi évben az illyési hízóökrökre nem csupán az illyési béres felügyelt, hanem 2 alkalmi *napszámos* is, akik a következő esztendőben már az uradalom alkalmazottai között szerepeltek, de ekkorra már eltűnt az illyési béres a fizetett szolgák közül.

A *sertésekre vigyázó kondást* még a Rákóczi felkelés idején is pénzben fizették a Divényi uradalomban. Két esztendőben a kondással együtt, attól elválaszthatatlanul kapta a fizetését a *kisbéres*, de talán ez nem jelenti azt, hogy a *kisbéres* ez idő tájt segítette a kondás munkáját. Az elemzett időszak elején a kondát alig több mint 50, míg a 17. század végén majdnem 200 darab állat alkotta, valamint a következő században is a sertések létszáma ugyancsak 50-200 között mozgott. A kon-

dás feladata egyébként túlmutatott a majorsági sertések őrzésén, a dézsmából származó sertéseket is ő hajtotta az uradalmi központba.

A majorsági méhészkedés nem volt túlon túl jellemző, még az ezen a téren jelentős 1689-es esztendőben is a kaptárok száma nem érte el a hetvenet, más években pedig harmincat-negyvenet, esetleg kevesebbet. A méhek a 17. században a *méhes gazda* felügyelete alatt álltak, majd a Rákóczi korszakot követően a *komlós* kezelésébe kerültek. A komlós feltehetően nem értett annyira a méhekhez, mint a méhes gazda, talán ezzel magyarázható a méhészet térvesztése az uradalom allodiátúrájában az 1720-as évekre. A divényi komlós fő feladata viszont a korszak folyamán mindvégig a komló biztosítása volt az uradalmi sernevelő házakba, egy évben 15-50 kila árpát termelt az uradalom komlósa. A balassagyarmati *vincellér* igen későn, az 1734-es esztendő táján jelent meg a balassagyarmati, s gyakorlatilag a majorsági szőlészet, borászat fellendülése idején.

A majorban dolgozók mellett a *vadászok* is figyelmet érdemelnek, hiszen szolgálatukért nem kis összegek kerültek hozzájuk az uradalmi kasszából. Az 1731-es évben fizettek először a vadásznak, aki azonban nem az uradalom területén, hanem Pozsonyban vadászott, ám az 1735-ös esztendőtől fogva egy divényi és egy balassagyarmati vadászt is foglalkoztattak. A vadászok feladata a felszerelésükből ítélve a hálóval történő madarászat és a vadak puskával való elejtése volt. A vadászok lóval és kutyákkal dolgoztak. Mindez nagyon jellemző volt a korabeli vadászokra.²²

Az *iparosok, kereskedők* közül elsősorban a *kocsmárosok, fogadósok* és a *pálinkaégetők, serfőzők* érdemesek említésre jelentőségük és létszámuknál fogva. A kocsmárosok és fogadósok száma az elemzett időszak folyamán 11 főre emelkedett, a kezdeti éveket követően. A divényi kocsmáros után megjelentek a vámosfalvi, fűrési, balassagyarmati, illyési, lónyabányai, zsélyi, zahorai, szklabonyai, kisújfalusi kocsmárosok és vendégfogadósok is. Mivel a Rákóczi-korszakot követően a Divényi uradalom pénzbevételeinek jelentős hányada a szeszes italokból származott, ezért fontos szerepet osztottak a pálinka és sör előállításában a divényi pálinkaégetőre és a divényi, majd az 1738-as esztendőtől a zsélyi serfőzőre.

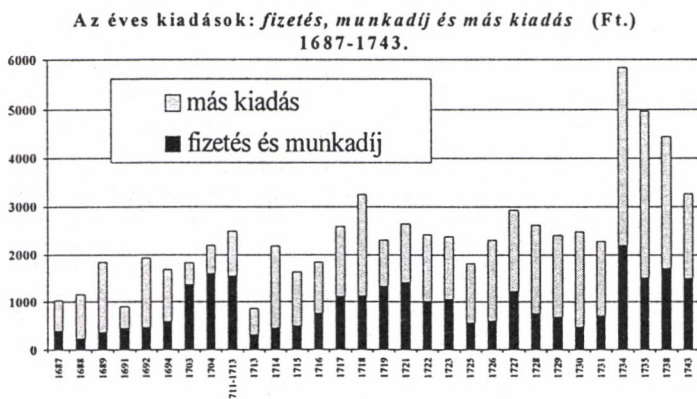
Az iparosok közül a divényi és a balassagyarmati *pintérek* csupán az 1734-es esztendőben kerültek az uradalmi szolgák sorába, noha pintérmunkáért szinte minden évben adtak ki némi pénzt. Hasonlóan a pintérekhez a *kovácsoknak* is az 1734-es évig munkájukat fizették ki, s csak azt követően kerültek az uradalom szolgálói közé. Az *üveghutást* is csupán az 1715-1716-os években sorolták az uradalom szolgálói körébe, addig, ill. azt követően vagy üveggel, vagy pénzben fizetett urának az 1680-as évek végétől működő divényihutai üveghuta után.

A Divényi uradalomban igyekeztek a szükséges munkákat a fizetett tisztviselőkkel, alkalmazottakkal és szolgákkal végeztetni, de néhány esetben szükség volt

alkalmi munkások segítségére is. A munkadíjak egy része szorosan kapcsolódott a majorsági termeléshez, akár a borjak, malacok, bárányok kasztrálását végző *herélőre*, akár a különféle állatok őrzőire, *pásztoraira*, vagy a *szőlőművelésért fizetett napszámra*, ill. a *pintér* munkájára gondolunk. A divényi *mészáros* a földesúri fogyasztásra szánt sertéseket előbb leölte, majd azt követően szállították a sertéseket a földesúrhoz Oroszvárra, vagy Pozsonyba, mivel a seniorok tartózkodási helye a Divényi uradalmon kívülre esett. Előfordult azonban, hogy néhány esztendőben a divényi, lónyabányai és málnapataki molnároknak csekély összegeket is kifizettek a kötelezettségeiket meghaladó munkájukért. Fontos volt azonban a *kőművesek* és a *kovácsok* munkája is. A kifizetések kisebb részének oka csak néhány esztendőben ismert, ezt különféle emberek kapták "szolgálataikért". Ez utóbbi csoporthoz sorolhatjuk például a lovak vételekor adott "kantárváltásot", a vadászatban részt vevő puskások "italpénzét" és a balassagyarmati kocsmában zenélők illetményét egyaránt. Nagyobb munkadíjat csak Dr. Moller Károly orvos vehetett át az 1719-es és az 1725-ös évben a földesúr gyógyításáért. Jól látszik tehát, hogy a mezőgazdaság munkaerőigényét nem bér munkával, hanem a jobbágyság robot kötelezettségével biztosították, bár néhány évben a szőlőműveléshez, az ökrök hizlalásához napszámásokat fogadtak.

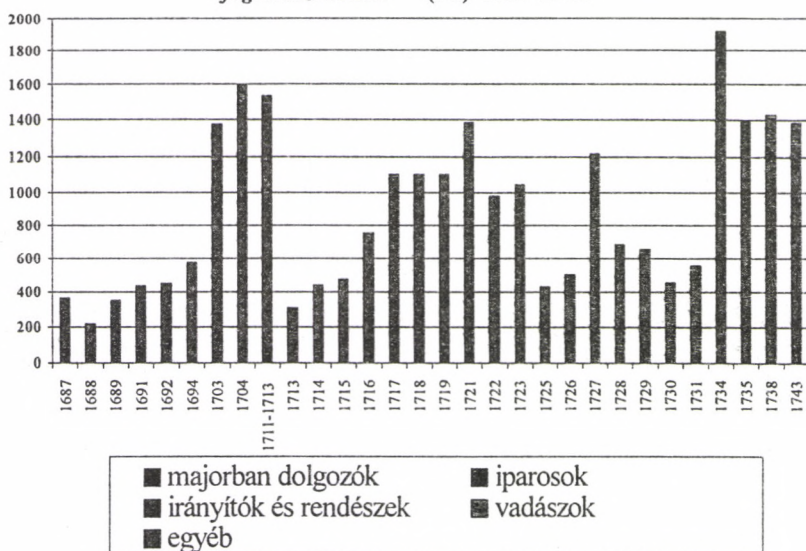
A fizetések

A Divényi uradalom tisztjeinek, alkalmazottainak és szolgálainak fizetése pénzbeli juttatásból, azon belül pénzért vásárolt javakból, elsősorban ruhaneműekből, továbbá természetbeniekből állt.

A kiadások között a *pénzben mérhető fizetések* mértékében erős ingadozás mutatkozott a tárgyalt korszak folyamán, de mindvégig jelentős kiadási tételként jelentkeztek. A 17. századi lassú növekedési tendenciája után a Rákóczi szabadságharc idején a fizetések nagymértékben megemelkedtek, majd a békeévekben ismét lecsökkentek, hogy az 1717-23-as évekig jelentősen megemelkedjenek. Az 1720-as évek második felében az erre fordított kiadások alatta maradtak az előző esztendőök színvonalának, ez után pedig 1734-től nőtt meg erőteljesen a fizetésekre adott pénzek összege. Általánosságban azonban elmondható, hogy a fizetések a kiadások 20-78 %-át tették ki.

A fizetések:
a majorban dolgozók, az iparosok, az irányítók és rendészek, az egyéb foglalkoztatottak (Ft.) 1687-1743.

A fizetések alapján az uradalom életében fontos szerepet játszottak az *uradalom irányításában, jogi képviseletében és a döntések érvényesítésében, ellenőrzésében résztvevők, s ezek ellenőrzői, végrehajthatói*. A fizetések összetételében a hangsúly tehát a termelés irányítónak, szervezőinek jövedelmein volt, ami összhangban állt az uradalom gazdasági jellemzőivel, vagyis azzal, hogy a Divényi uradalom parasztságának termelése és adója adta a bevételek nagy hányadát szemben a majorsági gazdálkodás kisebb jelentőségével.

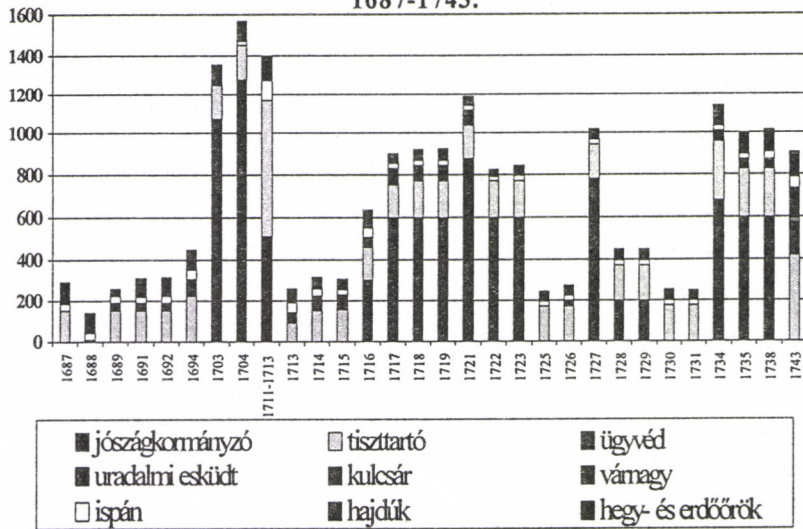
A közvetlen termelésben részt vevők, a *majorságban foglalkoztatottak*, vagyis a majorosék (majoros, majorosné, szolgálólány...) , a pásztorok (juhász, kondás, tehénpásztor...) és más szolgák jövedelme a vizsgált időszak elejétől emelkedett, amit csak a Rákóczi korszak idejének nagyarányú csökkenése szakított meg rövid időre.

Az *iparosok* (kocsmáros, pintér, serfőző...) béréről is nagyjából hasonlókat mondhatók el azzal a különbséggel, hogy fizetésük az 1734-es évtől az előző évek szintjének legalább a duplája lett. A *vadászok* pénze viszont jelentéktelennek tűnt az elemzett időszak végén a felsorolt nagyobb csoportok összegeihez képest. Az *egyéb* kategóriába került pénzek jobbra a 30-as években keletkeztek, de csak az 1734-es esztendőben váltak számottevővé, ekkor ezt a kulcsártól az utolsó szolgálóig kifizetett elmaradt bérek emelték meg, az 1728-as évben pedig sertéseket vásároltak a fizetések természetbeni részének biztosításához.

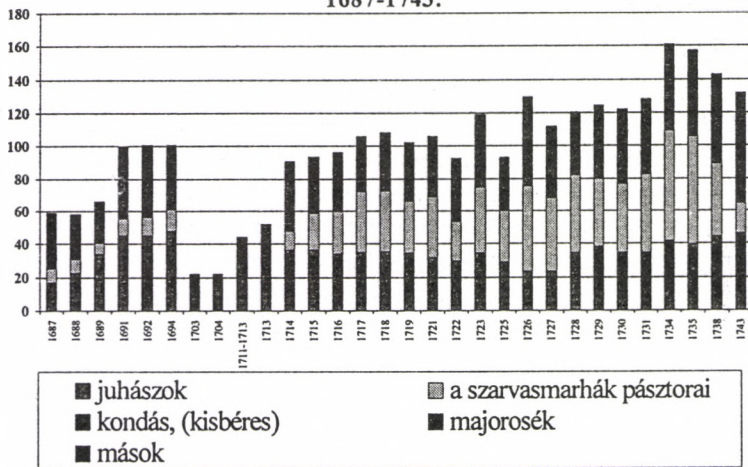
A *irányítók, rendészek fizetésének mértéke* az összes fizetéseket tekintve a Rákóczi szabadságharc idején volt a legkiemelkedőbb, majdnem elérte a 100 %-ot, ami egyrészt magyarázható a majorsági termelés és a más eredetű jövedelmek csaknem teljes megszűnésével, ill. talán azzal is, hogy az uradalom vezetése igyekezett az uradalom kötelékébe tartozók fizetését nem pénzben, hanem természetbeniekkel kielégíteni, bár ez utóbbi kijelentés a rendelkezésre álló források hiányosságai miatt nem igazolható. Ezt a korszakot nem tekintve 1686-tól egészen az 1723-as évig a fizetések 60-90 %-át a nem termelők bére tette ki, s csak 1725-től mutatható ki az 1727-es év kivételével, hogy ez az arány a 40-70 %-os érték közé került. Mindez inkább a jószágkormányzó, másrészt a többi irányító alkalmazott fizetésének mérsékléséből fakadt, nem pedig a majorosék, a pásztorok, vagy az iparosok... fizetésének emelkedéséből.

Az irányítók, rendészek fizetése között a jószágkormányzó juttatása volt a legkiemelkedőbb, noha ennek jelentkezése a kiadások között csak az 1703-as évtől kezdődött, s azt követően is a jószágkormányzói fizetés több évből hiányzott. A jószágkormányzó után a legnagyobb fizetéssel a tiszttartó rendelkezett, akinek a kezében összpontosult az uradalom irányításának minden szála, s aki csupán az 1688-as esztendőben nem vett fel pénzt. Fontos kiadási tételt jelentett az ispánok, hajdúk, az ügyvéd, az uradalmi esküdt, néhány évben a kulcsár és a várnagy fizetése is, jelentéktelen volt ellenben a hegy- és erdőörök jövedelme.

A fizetések: irányítók és rendészek (Ft.)
1687-1743.

A fizetések: a majorban dolgozók (Ft.)
1687-1743.

A *majorban dolgozók* körében viszont a nagyobb összegek a juhászokhoz, a szarvasmarhák pásztoraihoz kerültek, kisebb mértékben pedig a majorosékhoz, a kondáshoz, ill. a komlóshoz, méhes gazdához, valamint a vincellérhez. A *majorosék* közül a legnagyobb fizetést természetesen a majoros kapta, ám érdekes, hogy az elkülöníthető adatú esztendőkből a majorbéli szolgálólány fizetése magasabb volt a majoros feleségénél. Az 1719-es évben a majoros lánya csupán négy forintot kapott. Az utolsó vizsgált évben megjelenő majorszekeres viszont a többiekhez viszonyítva elég magas összeget tehetett zsebre. A majorosék együttes fizetését jellemezhetjük a korszak eleji és a felkelés utáni növekedéssel, igaz ugyan, hogy ez a jövedelem az 1710-es évek második felében némileg megcsappant, de a következő évtizedben 27-28 forint között mozgott, amit az utolsó évben megemelt a szekeres fizetése.

A *szarvasmarhák pásztorainak fizetése* a 17. században a majoroséknál kisebb mértékben, míg a felkelést követően lendületesebben emelkedett olyannyira, hogy 1734-ben a 70 forintot is majdnem elérte. Ezen személyek közül a korábbi században a fizetések kizárólag a tehénpásztorhoz kerültek, míg a 18. században a béresek jövedelme határozta meg döntő mértékben a fizetéseket ebben a csoportban, s a tehénpásztorok, még inkább pedig az ún. "borjak, üszők, tinók pásztorának" bére alatta maradt a béresekének. A mindössze egy esztendőben jelentkező, hízóökrököt gondozó napszámosok fizetése viszont számottevő volt.

A *juhászok* bére szintén emelkedő tendenciát vett fel a 17. században, de a szabadságharcot követően is viszonylag magas összegeket fizettek ki nekik, amely ennek ellenére sohasem érte el az 50 forintos értéket. Az 1714-es évtől megkülönböztetett bacsa gyakorlatilag több pénzt kapott, mint a hatáskörébe utalt változó számú juhászok együttesen.

A *kondás* fizetése a kezdő évtől lassan, a felkelést követően pedig gyorsan emelkedett, a későbbiekben 11-12 Ft. volt. A jelentős és nem állandó emelkedés valószínűleg annak köszönhető, hogy a dézsma-sértések hajtásáért járó juttatást a fizetéshez írták néhány esztendőben, valamint két évben lehet, hogy csak adminisztrációs pontatlanságból a kisbéres juttatását a kondásétól elválaszthatatlanul írta fel a tiszttartó.

A *más majorsági szolgák* kategóriájába sorolható komlós, a csak két évben fizetett méhesgazda, s a korszak végén jelentkező balassagyarmati vincellér fizetése elenyésző volt a többi csoportokhoz képest, csak kivételesen közelítette meg az együttes bérük az 1687-es esztendőben a 20 forintot.

A *vadászok* közül a pozsonyi német vadász egymaga igen tekintélyes összeget, majdnem 79 forintot mondhatott magának az 1731-es esztendőben, ennyit még az ez idő tájt is jól fizetett szarvasmarhákat gondozók együttesen sem kaphattak. Az 1735-től alkalmazott divényi és balassagyarmati vadászok bére jóval alatta

maradt a pozsonyiénak, de lendületesen növekedett mind a kettőé, sőt a balassagyarmati vadász juttatása majdnem utolérte a divényi kollégájáét.

Az *iparosok, kereskedők* népes tábora elsősorban az uradalomban jelentős bevételeket hozó szeszes italhoz köthetők. A fizetettek közül mindenki fix összeget kapott, kivéve a kezdetektől sört előállító *serfőzőt* és az 1714-től fizetést nyerő *pálinkafőzőt*, akik a sör- és pálinkafőzések száma után kapták meg illetményüket. Ez a forma nem lehetett egyedi, mivel hasonló helyzetben voltak a Garamszentbenedeki uradalom főzőmesterei is, akik szerződésben vállalták szolgálatba lépésük kezdetén, hogy havonta hány alkalommal készítenek sört, vagy pálinkát, amiért cserébe az uradalmi kasszából egy-egy főzet után előre megszabott összegeket fizettek ki.²³ A divényi pálinkafőző fizetése a kevesebb főzet végett kisebb volt a serfőzőénél, ill. az 1730-as évekre nem emelkedett fel jövedelme a serfőző kollégáihoz hasonlóan, hiszen az 1735-ös év táján beindult a sörfőzés Divényen kívül Zsélyen is. Míg a főző mesterek fizetése a 17. században a 10 forintot is alig érte el, addig az 1714-es évet követően a 30-60 forintos sáv között mozogtak jövedelmeik, majd az 1734-es évtől lendületesen és jelentősen megemelkedtek bevételeik. A serfőző egy főzet után a 18. században 1 forintot kapott, míg az előző században ennek az összegnek a háromnegyedét, ezzel szemben a pálinkafőző a Rákóczi korszak után csak a korabeli serfőzői illetmény harmadát.

A divényi kocsmá volt a legrégebbi, amely mellett megjelent az 1711-13-as évek táján a vámosfalvi is. A két *kocsmáros* fizetése mellett majd csak később, az 1734-es esztendőben jelent meg a fűrészzi, balassagyarmati, lónyabányai, illési kocsmárosok fizetése. Az 1738-as évben újabb kocsmákról is megemlékeztek Zsélyen, Zahorán és Szklabonyán, 1743-ban pedig Kisújfalun a kocsmárosok fizetési lajstromában. A divényi, vámosfalvi kocsmárosok fizetése gyakorlatilag állandó, 25-25 Ft. volt, s csak 1743-ra emelték fel 28 Ft-ra. Az 1734-es év táján a forgalmazásba bekapcsolódó kocsmárosok közül a balassagyarmati kocsmáros fizetése (32-44 Ft.) meghaladta a divényi, vámosfalvi kocsmárosok illetményét. A két régi kocsmá kocsmárosainak fizetéséhez hasonló volt a fűrészzi, illési és lónyabányai kocsmárosok fizetése, míg a többi kocsmárosé messze elmaradt az előzőekétől.

Noha a fűrészzi kocsmában már 1725-től megindult a szeszes italok árusítása, de az ottani kocsmáros először csak 1734-ben kapott fizetést. A fűrészzi kocsmá esetében ezt a helyzetet magyarázza az, hogy 1725-1731 között a kocsmá sör és pálinka árusítását bérelték 15 forintért, ennek következtében a kocsmá bérlője nem volt jogosult fizetésre. A későbbiekben is fizettek a fűrészzi kocsmá forgalma után bérleti díjat (az 1743-as esztendőben a pálinka árusításának bérléséért 27 forintot), ám a bor kiméréséért már fizetést kapott a fűrészzi kocsmáros.

Összehasonlítva az egyes kocsmák forgalmát a kocsmárosok fizetésével, érthetővé válik a különböző kocsmárosok fizetése, ha nem is olyan közvetlen módon,

mint a ser- és a pálinkafőzők esetében. A fizetések ugyanis viszonylagos állandóságuk ellenére tükrözték az adott kocsma hosszabb távon értelmezett forgalmát.

Az iparosok csoportjában külön érdemes szólni a *pintérekéről, a kovácsról, az üveghutásról*, mivel azok a vizsgált időszakban, noha dolgoztak az uradalom számára, de csak kivételesen, néhány esztendőben váltak uradalmi szolgálkává, s akkor is néhány forintért látták el feladatukat.

A fenti pénzbeli juttatások egy része valamilyen természetbeni fizetség, első sorban ruhanemű *pénzben kifejezett értéke* volt, ami sok információt közöl az uradalom alkalmazottainak viseletéről, feladatairól.

A tisztartónak a pénzbeli fizetésébe volt belefoglalva az általa használt papír ára és a megyei közgyűlésen való fogyasztása, útiköltsége, néhány esztendőben pedig a neki juttatott sör, vagy a hüvelyesek éppúgy, mint a kulcsárok sör és hús illetménye. Az ispánok az 1711-es esztendőig 2 öl hosszú, széles, remek posztót kaptak ruhára. A hajdúk 1687-1719 között a ruhájukra 2-2 rőf remek posztót kaptak, hozzá gombokat és zsinórokat, az 1688-as évben pedig nadrágokat és kalapokat is.

A juhászoknak viszont csak 2-2 öl durvább szőrposztó, s bocskor jutott. A béres és a kisbéres illetménye egy-egy csuha, nadrág és kalap volt, továbbá a béresnek csizmát, míg a kisbéresnek bocskort adtak. A kanászok ruhatárát fizetség címen kezdetben posztó anyag, majd csuha, fehér nadrág, "*fekete magyar söveg*" és bocskor gazdagította. A tehénpásztor először szintén szőrposztót, azt követően viszont csuhát, nadrágot, fekete magyar söveget, bocskort mondhatott magáénak a fizetésében. A majoros ködmönt, nadrágot, kalapot, csizmát, miközben a felesége ugyancsak ködmönt, néha paraszt "*előruhát*", esetleg fehér gyolcsot szerzett a pénzbeli fizetésébe foglalva. Az 1691-es évben a majorbéli szolgálólány keresményeként 1 fejelést, 1 kötényt, 1 paraszt előruhát, 2 pár csizmát, 3 sing gyolcsot, a későbbiekben pedig kabanyitának nevezett ruhadarabot említettek. A majoros lánya 1719-ben a tartós szolgálataiért egy szoknyácskát kapott, az 1731-es évben pedig a német vadásznak lábszárvédőt és ruhát szereztek be. Az 1743-as esztendőben a kocsmárosok fizetésébe az addig attól független világítási költségeket is beleépítették, s a serfőző is 1714-1738 között több évben nem ruhát, hanem pörkölt árpadarát mondhatott ilyen módon a magáénak, amit talán inkább sertéshizlálásra, mint a sernevelő saját serfőzéséhez adtak, hiszen az árpadara mellé nem kapott komlót.

Az uradalom azonban nem csupán pénzben fizetett a különféle tiszteknek, alkalmazottaknak és szolgálknak, hanem *természetben* is. Mivel azonban a forrás nem következetesen különböztette meg az uradalom kötelékébe tartozókat a természetbeni juttatások esetében, csak egy általános kép nyerhető ezen jövedelmekről.

A *gabonákból* a kenyérgabonát, vagyis a kétszerest, a búzát és a rozst gyakorlatilag minden fizetésben részesülőnek adhattak, árpát azonban mindössze a tisztartó, a majoros, a béres és a kondás kapott, valamint lovaknak való zab is keveseknek jutott, ez utóbbiakhoz tartozott a jószágkormányzó, a tisztartó, az ügyvéd és a juhászok. A kétszeresből évente egy-két száz kila is elfogyott a kifizetések révén, míg a tiszta búza jelentősége a mennyiséget tekintve csak a korszak vége felé érte el a búza és rozs keverékét, vagyis a kétszerest, de az ilyen módon az uradalmi magtárakból kikerülő rozs mindvégig kis súllyal bírt a fizetési listákon. A zabból fizetés címén kiadott éves mennyiség fokozatosan emelkedett 30 kiláról 153 kilára, árpa viszont csupán néhány esztendőben jelentkezett, és akkor is néhány kila került az uradalom kötelékébe tartozókhoz. A fizetés természetbeni részében mindenki kapott *sót*, az elemzett korszak első felében évente 2-8 kőszót szántak fizetésre, majd néhány száz fontnyi mennyiséget. A *hajdina* azonban már csupán az uradalmi szolgák, azaz a majorosék, a tehénpásztor, a juhászok és a kondás asztalára került a 17. században, az éves mennyisége összesen 3-ról 41 kilára növekedett az 1694-es évre. A hajdinával szemben a *hüvelyeseket*, a babot, borsót a tisztartótól a kulcsáron át a kondásig mindenki fogyasztathatott a természetbeni fizetéséből, de ennek mértéke csak a 17. században és az 1743-as esztendőben haladta meg pár kilával a 6 kilát. Az *aszaltszilva* azonban egyedül a tisztartóhoz került 1717-ben, akkor is csupán 1 kila. A növényevő állatok táplálásában kiemelt helyen álló *széna* viszont a tisztartón kívül az ispánoknak, a kulcsároknak és a balassagyarmati vincellérnek szintén járt, igaz ugyan, hogy a Rákóczi vezette szabadságharcot követően az évi 8-22 kocsi széna fizetség döntő részét a tisztartó kapta.

Az állatok közül *sertést* a tisztartó és az irányítása alatt dolgozók is kaptak, míg *juhban* csak a jószágkormányzó, a tisztartó és az ügyvéd részesülhetett. Az utóbbi tisztségeket viselők a 17. században szinte minden évben legföljebb 22 juhot kaphattak összesen, a következő században viszont tizenkettőt is alig. A sertéseket is inkább a korábbi időpontban adtak nagyobb számban, de évente hat állatnál többet sohasem. Senkinek sem adhattak viszont *sarvasmarhát* konvencióba. A *tejtermékekből*, azon belül is a vajból a tisztartónak, a kulcsárnak, a majorosnak, a béresnek, kondásnak, s nem utolsó sorban a tehénpásztornak adtak 1715-ben 280 iccényit, 1734 után pedig 20-28 iccényit. Az 1714-1731-es esztendők közötti időszakban évente összességében 100-400 fontnyi mennyiségben került a juh-túró az előbb felsoroltakon kívül a juhászok asztalára is.

Az uradalom forrásadottsága nem teszi lehetővé, hogy a fenti természetbeni fizetésen kívüli juttatásokat feltérképezhessük, például nem ismert, hogy az uradalom szolgálatában állók kaptak-e tűzifát, szántót, rétet, lakhatást. Talán óvatosan erről a témáról az mondható el, hogy egyes utalások arra engednek következtetni,

hogy a tiszttartó a hajdúkkal a divényi kastélyban lakott, míg az uradalmi központban élő majorosék a divényi majorházban. Van példa arra is, hogy uradalmi alkalmazottak telket, s vetőmagot kaptak uruktól, így jutott a pálinkafőző az 1731-es esztendőben telekhez és 140 kila rozshoz.

*
* *

A Divényi uradalom kötelékébe tartozók száma, összetétele, a fizetés módjai (pénz, természetbeni) és a fizetések közötti különbségek a Divényi uradalmat erősen rokonítják a 18. századi átlagos nagybirtokokhoz, hiszen a forrás alapján inkább a hasonlóságok körvonalazhatóak a többi nagybirtokhoz, nem pedig a más uradalmaktól való éles eltérés a Divényi uradalom többé-kevésbé látványos sajátosságai ellenére.

A Divényi uradalomban az irányító és az intézkedések ellenőrzésében, betartásában szerepet vállaló uradalmi tisztek, alkalmazottak és szolgák nagy száma és jelentős összegű fizetése mellett nem volt elhanyagolható a majorságban dolgozók (majorosék, pásztorok, más fizetettek), sem pedig a szeszes italok készítésében, vagy forgalmazásában közreműködők (pálinka-, serfőző, kocsmáros, fogadós...) pozíciója sem, ami mutatja a két ágazat jelentőségét az uradalmi gazdálkodásban. Az uradalom humánpolitikájában megfigyelhető volt az a korszak folyamán egyre erősödő igyekezet, hogy a szükséges munkálatokat az uradalom állandó fizetettjeivel végeztessék el, s csak a ritkábban szükséges munkálatokat bízták nem uradalmi emberekre (pl. a kőműves munka esetében). Az elemzett időszak végére tehát megerősödni látszott az a törekvés, hogy a pintéreket, a kovácsot az uradalom szolgájává tegyék, s ne maradjon a szükséges feladat az uradalom alkalmi munkásaira. Igen ritka, szinte jelentéktelen volt a bérmunka alkalmazása is, amely csupán a szakértelmet követelő szőlőművelésre és a hízóökrök gondozására korlátozódott.

A fizetési lajstromok vizsgálata után kijelenthető, hogy a Divényi uradalom erősen a jobbági adókra, vagyis a parasztok pénz, természetbeni és robot szolgáltatására épült, nem pedig a majorságra, sőt nem is a szeszes italra, vagy más ágazatra, ami hozzávetőleg megfelelni látszik a korabeli átlagos uradalmakban uralkodó állapotoknak.

Jegyzetek

1. MOL P707. Zichy család levéltára Fasc.257. No. 1-30. számadáskönyvek
2. *Kállay*, 1980.98-126.

3. *Ágoston*, 1913.232.
4. *Zichy*, 1943.23.
5. *Kállay*, 1980.70.
6. *Borovszky*, 1988.634-637.
7. A következőekben a táblázatok nem a Divényi uradalomra vonatkozó adatai a következő irodalomra vezethetők vissza: *Borsodi*, 1991.233-238., *Dóka*, 1997.40-109., *Ravasz*, 1938.37-53., *Csapody*, 1933.15-22., *Gerendás*, 1934.48-71., *Szendrey*, 1968.24-31., *Fülöp*, 1994.237.
8. *Fülöp*, 1994.240.
9. *Gerendás*, 1934.62.
10. *Ravasz*, 1938.40-42.
11. *Borsody*, 1991.235.
12. *Csapody*, 1933.16.
13. *Gerendás*, 1934.67.
14. *Szendrey*, 1968.24.
15. *Fülöp*, 1994.242.
16. *Gerendás*, 1934.66-68.
17. *Fülöp*, 1994.242.
18. *Kállay*, 1980.126.
19. MOL P 707. Zichy család levéltára Fasc. 189. Úrbéri perek 1771-1845.
20. *Kállay*, 1980. 126., *Csapody*, 1933.18.
21. *Bél*, 1984.182.
22. *Bél*, 1984. 305-327.
23. *Gerendás*, 1934. 145.

Bibliográfia

A, A felhasznált források

MOL = Magyar Országos Levéltár

MOL P707. Zichy család levéltára Fasc.257. No. 1-30. Számadáskönyvek

MOL P 707. Zichy család levéltára Fasc. 189. Úrbéri perek 1771-1845.

B, A felhasznált irodalom

Ágoston, 1913.: *Ágoston Péter*: A magyar világi nagybirtok története. Bp., 1913.

Bél, 1984.: *Bél Mátyás*: Magyarország népének élete 1730 táján. Bp., 1984.

Borovszky, 1988.: *Dr. Borovszky Samu*: Nógrád vármegye. (reprint) Bp., 1988.

Borsodi, 1991.: *Borsodi Csaba*: A herceg Esterházy hitbizomány süttőri uradalmának igazgatása a 18. század 2. felében. In: szerk. *E. Kovács Péter- Kalmár János- V. Molnár László*: Unger Mátyás Emlékkönyv. Bp., 1991.

Csapody, 1933.: *Csapody Csaba*: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a

- XVIII. század első felében. Bp., 1933.
- Dóka, 1997.: *Dóka Klára*: Egyházi birtok Magyarországon a 18-19. században. Bp., 1997.
- Fülöp, 1994.: *Fülöp Éva Mária*: A pápa- ugod- devecseri Esterházy uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. In: főszerk. *Kubinyi András*: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994.
- Gerendás, 1934.: *Gerendás Ernő*: Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében. Bp. 1934.
- Kállay, 1980.: *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848. Bp., 1980.
- Ravasz, 1938.: *Ravasz János*: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp., 1938.
- Szendrey, 1968.: *Szendrey István*: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp., 1968.
- Zichy, 1943.: gr. *Zichy István*: Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez. Öregebbik gr. *Zichy István* (1616-1693) Bp., 1943.

Éva Szircsák

Wages and wage-earners in the territory of the Divény lordship (1687-1743)

The Divény lordship owned by the Zichy family consisted of 3 *oppida* (boroughs) – Divény, Balassagyarmat, Losonc – and in full or in part 54 villages and 4 deserted settlements. After 1711 the lordship had an ever expanding manorial (domanial) farming system. Although the bulk of its revenues was given by the profits from villein services and seigneurial dues, domanial animal husbandry and farming yielded good incomes as well. Of the personnel of the domain the landsteward and under-steward, lawyer, domanial jurors, wine-butler, castellan, bailiff, keepers, ushers and attendants, forest- and mountain-rangers are to be highlighted. Besides them there were occasional workers: farm hands, wage-labourers, shepherds and swineherds. The paper explores the wages paid and allowances in kind given to this manorial personnel.

Ugrai János**Diákfegyelem a pataki Kollégiumban 1777-1815 között**

A Bodrog parti Kollégiumban a XVIII-XIX. század fordulóján számos haladó kezdeményezés járt sikerrel: elsőként vezették be közép- és felsőfokon a magyar nyelvű tanítást, korszerűsítették a jogi képzést, egyedülálló mértékben növelték a reáltárgyak arányát a tananyagban, sőt, a hagyományos tárgyakat, a teológiát és különösen a filozófiát is modernizálták. Kazinczy Ferenc, Decsy Sámuel, Fáy András, Nagyváthy János nevelőiskolája számottevő tényezőnek bizonyult a hazai felvilágosodás alakításában. Ráadásul a minőségi előrelépés nem elhanyagolható mennyiségi gyarapodással is párosult: ekkor kezdődött ugyanis a máig álló kollégiumi épület építése, a Comenius idején egyszer már létező nyomda második működése, valamint figyelemre méltó a természetrajzi szertár és a könyvtár gyarapodása.

A kétségtelenül jelentős vívmányok taglalása helyett ezúttal egy eddig ritkán vizsgált kérdésre koncentrálunk: hogyan éltek a diákok, mennyire volt részese az egész kollégiumi ifjúság a nagy lépések megtételének.¹ Úgy véljük, hogy ennek a rendkívül összetett problémának egyik lényeges kérdése a diákfegyelem vizsgálata.

Az alábbiakban tehát az 1777-1815 közötti pataki szabálysértéseket vesszük szemügyre úgy, hogy a források és a mennyiségi jellemzők rövid áttekintése után a tipikus jelenségeket igyekszünk csoportokba rendezve bemutatni és azokat - a nagyobb botrányokon kívül - esetenként egy-egy a korra vagy az intézményre jellemző példával illusztrálni.

Közvetlen és közvetett forrásokból is többféle árulkodik a Kollégium fegyelmi állapotáról. Közvetlen források alatt a korabeli, gyakran igen kezdetleges kihallgatási jegyzőkönyveket és esetleírásokat, illetve az iskolaszéki bíróság 1797-től vezetett - nem túl részletes - jegyzőkönyvét értjük. Közvetett forrásként értékeljük a kollégiumi rendszabályokat, és különösen beszédeseznek tartjuk azok újabb és újabb megerősítését. Néhány kortárs (főleg Kazinczy) megemlékezése teheti biztosabbá a közrendről kialakított elképzelésünket. Nem járulnak ehhez hozzá az

évenként és csoportonként vezetett anyakönyvek, mert a tanulmányi teljesítményt nagyon homogén módon értékelték, a mulasztásokat és esetleges intéseket pedig nem, vagy rendkívül következetlenül vezették.

Ezek alapján nem egyszerű a mennyiségi jellemzők taglalása. A kisebb vétségeket nem jegyezték föl, ezek gyakoriságára a szabályok folytonos megújításából lehet következtetni. Kihallgatási jegyzőkönyvek, részletesebb esetleírások csak a súlyosabb cselekményekről készültek. Az iskolaszéknek elvileg minden vétséget meg kellett tárgyalnia, de rendszertelennek tűnik a tevékenysége: nehezen hihető, hogy egyik évben mindössze négy, egy másikban pedig huszonnégy vétségben kellett a valóságban is ítéletet kimondani.

Kételyeink ellenére érdemes néhány adatról szólni: 1777-1815 között 93 jegyzőkönyv készült az esetek nagy részében kocsmázásról és ahhoz kapcsolható verekedések, lármázások különböző módozatairól (41), lopásról (18) és káromkodásról (15). (Összehasonlításul: az iskolaszék 1797-1815 között 270 ügyről tárgyalt.)²

A Kollégium rendszabályai

Mivel a széles körű diákönkormányzati jogokra épülő intézmény nemcsak képzési, iskolai feladatokat látott el, hanem kiterjedt gazdálkodást folytatott és az ifjúság túlnyomó része a tanév során végig Patakon - vagy az iskolához tartozó szálláshelyeken vagy a város egy-egy polgárának a házában - lakott, körültekintő szabályzat megalkotására volt szükség a viszonylag nagy diáksereg (1200-1600 fő) hatékony irányítására. Az 1621-ben összeírt törvényeket a XVIII. század közepétől folyton javígtatták, majd a századforduló küszöbén a nagy kollégiumi reform részeként helyezték teljesen új alapokra. Az előírások egy jól szabályozott, egységes intézmény képét mutatják, ahol a tanulmányi eredményekre, a gazdálkodással kapcsolatos tevékenységre és az erkölcsökre egyaránt figyeltek.

A tanítás-tanulás folyamatára vonatkozóan a pataki oktatás megújításában orosz-lánrészt vállaló 1796. évi Litteraria Deputatio inkább csak általános érvényű szabályokat írt elő a deákok részére. Ezek lényegében megegyeztek a sokkal részletesebb 1621. évi törvény rendelkezéseivel: mindenkinek becsületesen el kell sajátítani a tananyagot és istenfélő, erkölcsös magatartást kell tanúsítania. Sokkal részletesebben tárgyalta viszont a bizottság a tanítók, a maguk is a Kollégiumban tanuló diáktanítók kötelességeit. A praeceptoroknak szelíden, példamutató szerénységgel, ugyanakkor következetes erélyességgel kell föllépniük tanítványaik előtt. Mind az osztálytanítóknak (classis praeceptor), mind pedig a magántanítóknak (privatus praeceptor) lelkiismeretesen meg kell tartaniuk óráikat, ellenőrizniük kell a lecke elkészítését, a felszerelések meglétét és a tanulók körében folytatott helyes beszédet (ennek egyik leglényegesebb eleme, hogy az iskola falain belül magyarul tilos

volt beszélni). A diáktanítók feleltek azért is, hogy mindenki részt vegyen a vasárnapi istentiszteleten. Napló vezetésével az óramulasztások feljegyzése is az ő kötelességük volt. A tanulók tivornyázásait, tiltott cselekedeteit is a praeceptoroknak illett megelőzni. Tanulságos, hogy a javaslat milyen - ezek szerint korábban megszokott - fegyelmezési módszerektől tiltotta el nyomatékosan a sokszor 50-60 tanuló irányítására kirendelt tanítókat: a szóbeli intésen - majd az engedélyezett büntetési tételeken - túl tilos volt a deák nyilvános megszegyenítése, rugdosása, csuszasz ökölrel verése és hajának rángatása.³

A Kollégium tanulói számára szintén 1796-ban készült új szabályozás, amely nemcsak a vétségeket sorolta föl, hanem hozzájuk rendelte a kiszabható büntetést is. Bár az új törvények a classistákat, tehát a gimnáziumi képzésben részesülő tanulókat érintették, nyilvánvalóan az alább felsorolandó előírások többsége a papi és a világi képzésben résztvevő tógátusok, illetve nontógátusok esetében is érvényes volt. Mindenekelőtt az iskolakerülést kívánták az előjárók megakadályozni. A távolmaradások a korábnál lényegesen pontosabb feljegyzését és büntetését követelték meg és az első „nem helyes okból” történő egyszeri távolmaradást szóbeli feddével honorálták. A következő esetben a tanulói érdemrangsorban négy hellyel visszább sorolták a deákat. Újabb mulasztásokat követően pedig alkalmanként egy-egy hellyel lefokozták, degradálták az illetőt.⁴ Előírták még a classistáknak feladataik elkészítését, ezek teljesítéséről tanulmányi napló vezetését, és ennek minden második héten a praeceptoroknak történő bemutatását, valamint a tanórákon az illő magatartást. Tiszteletet kellett tanúsítaniuk a professzorokkal és a diáktisztviselőkkel szemben, s nem beszélhettek magyarul az iskolában és a kollégiumi szobákban.⁵

Büntették a különféle játékokat (kockázás, tekézés, kártyázás), az iskola engedély nélküli elhagyását, a kocsmázást, az éjjeli kicsapongást, a báli mulatságon való részvételt, a káromkodást, puskával való lövöldözést, a Bodrogban történő felügyelet nélküli fürdözést, valamint a classisták számára a dohányzást. A legenyhébb büntetés a „pirongatás”, a szóbeli figyelmeztetés volt. Ezt követte a már említett degradálás, majd a vesszőzés, s végül a fogda (árestom), amely kiegészülhetett a kötelező böjttel. A templomi illetlenség bünbánati ima kötelezettségét vonta maga után.⁶ Szintén kemény büntetés járt a felelőtlen esküdzésért, más jó hírének bemocskolásáért és a rosszra csábításért. Az utóbbi két tett kettős büntetést eredményezett. A csoportok fegyelmeire pedig nemcsak a praeceptor ügyelt ezen-túl, hanem osztályonként egy-egy kijelölt tanuló, az observator is.⁷

Fegyelmi ügyek a Kollégiumban

Korszakunk viszonylag gyakori súlyosabb fegyelmi esetei, valamint a kisebb vétségeket tiltó rendeletek többszöri megismétlése mindenképpen azt jelzi, hogy a rend fenntartása a diákság körében korántsem volt egyszerű és megnyugtatóan megoldott feladat. A fenti források alapján a szabálytalanságok legalább öt csoportját célszerű megkülönböztetni.

A *tanulmányi vétségek* közé sorolhatjuk az óramulasztásokat és azokat az illegális törekvéseket, amelyek egy-egy tárgy tanítását nehezítették meg vagy lehetetlenítették el. Bár 1796-ban minden addiginál szigorúbban előírták a praeceptorok számára a mulasztott órák pontos vezetését, a Kollégium egyik XX. századi történetírója, Ellend József szerint továbbra sem regisztrálták következetesen az iskolakerülőket, így az esetleges feljegyzések nem tekinthetők teljesnek.⁸ Ezt támasztja alá, hogy a rendszeres naplóirás fontosságát már 1802-ben új rendelet emelte ki, majd további szigorításokat alkalmaztak. A notórius hiányzókat ismét kizárással fenyegették, 1806-ban pedig a száz óránál többet mulasztók nevét kellett lajstromba szedni és a listát a világi fogondnoknak elküldeni.⁹ Az 1810-es évek közepétől újabb korlátozást vezettek be: azonnal jelenteni kellett a betegség vagy elutazás miatti távolmaradást.¹⁰ Az óralátogatás hanyagolása önmagában is meggyőző jele a szorgalom hanyatlásának, amelyre általában is panaszkodtak az intézmény előjárói.¹¹ Ám néhány tárgy tanítása kapcsán különösen sok gond adódott. Az óraszámok arányával talán könnyen magyarázható, mégis feltűnő, hogy a vallástannal és a teológiával gyűlt meg leginkább a tanulók baja. Az egyházkerületi felügyelő bizottság 1799-es megfigyelése szerint a gyerekek vallásos nevelését a szülők kicsi koruktól fogva elhanyagolják, ezért nem csoda, hogy még a Kollégiumba kerülő tehetségesebb és okosabb diákok sem becsülik eléggé a tananyag e részét.¹² A szabadosságot jelzi, hogy korszakunk elején az egyébként is szertelenebb nontógátusokat a kizárás terhe mellett kötelezték, hogy látogassák a kötelező teológia előadásokat, a XIX. század első éveiben pedig többször is előírták nemcsak a deákoknak, hanem a tanítóknak és a tanároknak is a rendszeres templomba járást.¹³ Itt érdemes szólni azokról a sikertelen erőfeszítésekről is, amelyek a kollégiumi énekkar átfogó korszerűsítésére irányultak. A módszeres, tervszerű fejlesztéseket ugyanis az akadályozta, hogy kevesen jelentkeztek énekkari szereplésre, s a beléptettek tekintélyes hányada hamar távozott a szervezet kötelékéből, meguntván a szigorú rendszabályokat.¹⁴ A vallási tárgyak mellett főként a modern nyelvek (német és francia) tanítása kapcsán mutattak ellenállást a diákok, s emiatt - párosulva a Kollégium folyamatos fizetési nehézségeivel - hosszú távon nem sikerült elérni, hogy széles körben tanuljanak a diákok nyugati nyelveket.¹⁵

A fegyelmi ügyek második csoportjába azok a mai szemmel nem túl súlyos, de korszakunkban még elvileg szigorúan vett *kihágások*, *diákcsínyek* és *kisebb tanulói csetepaték* tartoznak, amelyek már kétszáz évvel ezelőtt is csak esetlegesen váltak ismertté és kerültek feljegyzésre. Ezek közül többféle szabálytalanság a kétségtelenül szigorú előírások miatt okozott problémát. Akár természetesnek is tekinthetjük, hogy az otthon is kötelező térdigérő mente viseletéről a classisták; a hosszú köpeny, a tóga hordásáról az akadémikusok rendre „megfeledeztek”¹⁶ (Ellend József ezt kiegészíti azzal, hogy az előírt hajviseletet is sűrűn kellett ellenőrizni.)¹⁷ Szintén a rideg hangulatot törték meg a diákok tiltott játékokkal, például kártyázással, amelynek tétje - a jelenséget tiltó források tanúsága szerint - gyakran komoly pénzösszeg volt.¹⁸ Ugyancsak a bűnösök listájára kerülhettek néhányszor a bálokon résztvevők, noha a szórakozás tényén kívül komolyabb kihágásokat nem követtek el. Arra utal minden jel, hogy a pataki diákok - az ígért rendkívüli szigor ellenére - szívesen vették ki részüket a táncos összejöveletekből. A bálozás megfékezése érdekében az iskola külső segítséget is igénybe vett: az Újhelybe vagy Tolcsvára kiruccanókat a tanuló által megfizetendő hatósági őrizet alatt vitték vissza Patakra.¹⁹

Ebbe a csoportba soroljuk azokat a kisebb összetűzéseket, amelyeket a bezárt-ság velejárójának tekinthetünk. Hogy feljegyzést, kihallgatási jegyzőkönyvet készítettek néhány ilyen esetről, az azzal magyarázható, hogy az ominózus történések mindig egy nagyobb szabálytalansággal párosultak. Így például amikor Boros Dániel II. éves nontógátus került az iskolaszék elé egy deák megütése miatt, a vallomások során kiderült, hogy legalább öten kóboroltak a városban este kilenc óra tájban, és tiltott tevékenységet folytattak: szánkáztak.²⁰ Ugyancsak kisebb panasz kivizsgálása derített fényt súlyosabb torzszalkodásra, amikor Lovas Mihály konjugistát három idősebb társa megvesszőzte, amiért egyiküket megdobta kövel, s erre bosszúból Lovas barátaival minden este közáport zúdított az „ellenséges” lakoszobára.²¹ Nánási László és Karabélyos József tógátusok kezdetben ártalmatlan, ám végül kés használatáig fajuló veszekedésének kivizsgálása során pedig korábbi káromkodásaik és mulatságba járásuk is ismertté lett.²²

Ezek az ügyek lényegében át is vezetnek a harmadik fegyelmi kategória tárgyalásához: ide azok a *közbotránnyok* tartoztak, amelyek már számottevően ártottak a Kollégium hírnevének. Tipikus jelenségnek számított a kocsmázás és az azt követő, a lakosságot zavaró lármázás - erről Ellend József is mint általános jelenségről számol be, hozzátéve, hogy az ital gyakran a rendszeres, legátusi kötelezettségek elhanyagolását okozta, amely közvetlen anyagi kárral is sújtotta az intézményt.²³ A botránnyok nagy rendszerességgel követték egymást. Évente több irat is tudósít ilyenről. Ezúttal csak néhány példával illusztráljuk a fiatal italozók vehemenciáját. 1802-ben P. Kovács János részegen házigazdája lányát molesztál-

ta, majd a lányt is és apját is többször megütötte (a panaszos házigazda furcsállotta, hogy ezúttal nem káromkodott a deák, noha azelőtt saját anyját is rendszeresen szidalmazta, ha nem küldött neki elég pénzt).²⁴ 1805-ben Kovács Pál VII. éves tógátus inasát, Lovas Sámuel konjugistát azért fenyítette meg, mert a pünkösdi szünetben a prédikátort úgy ébresztette föl éjjel, hogy minősíthetetlen hangnemben, részegen kalácsot követelt tőle.²⁵ Mészáros József III. éves tógátus pedig 1812-ben miután - „nagyon felpályinkázott” -, előbb tanulótársaival kezdett dulakodni, majd alaposan helybenhagyta az ő megfélemezése érdekében beavatkozó szállásadó gazdáját.²⁶ Ám józanon is viselkedett egy-két deák botrányosan: az egyik tógátus egy cigánylányt környékezett meg, s a többszöri elutasítás után a lány édesanyjára szórt átkokat, az ablakot pedig kövel dobálta meg.²⁷ Szintén egy városi lakóval, Nagy Eszter nemesasszonnyal került összetűzésbe Zsoldos István nontógátus, akinek válogatott káromkodása azt is bizonyítja, hogy - a viszonylag kis számú írásos bizonyíték ellenére - igencsak elterjedt lehetett az „adta-teremtettetés”, sőt még a mai füleket is bántó szidalmazás is.²⁸ Pap János és Varga János I. éves tógátusok 1803. évi hosszú káromkodásának az oka prózai: az egyik kocsmában nem szolgálták ki őket borral...²⁹ A részegeskedés és a káromkodás közötti szoros ok-okozati kapcsolatot bizonyítja Babarékné Ferenc III. éves tógátus esete is, aki 1811-ben József-napi mulatozása végén földieket és égieket egyaránt hangosan szidalmazva ment hazafelé, mire néhány lakos el akarta fogni. A menekülni igyekvő, de jobbára csak tántorgó ifjú erejéből annyira tellett, hogy egyik üldözőjét a sárba taszította.³⁰

A negyedik kategóriát a *köztörvényes cselekmények* alkotják. Ezalatt leginkább lopást értünk, amelynek gyakoriságára számos kihallgatási jegyzőkönyv utal. Kis túlzással állítható, hogy a pataki diákok vittek mindent, ami mozdítható: tyúkot, libát, fát, kerítésdeszkát, kertből virágot és nem utolsósorban pénzt. Előfordult, hogy egymást rövidítették meg néhány forinttal³¹, ritkábban más, kisebb tárgy elvételével³². De az is megesett, hogy a tanintézetten kívül tulajdonítottak el kisebb értékű holmit. Például két, Pestről Patakra utazó tógátus az őket elszállásoló péceli rektortól elvett szalonnával csillapította éhségét (amely tett kiegészült azzal a szitkozódással is, amelyben az egyik hallgató részesítette társát, amiért kenyeret nem loptak az ételhez)³³; a két úrfi inasaként Patakon szolgáló Rákos István pedig egy éjszakai vigalomból hazatérve szánta rá magát deszkalopásra.³⁴ Ugyancsak kicsiny kárt okozott három classista, amikor a mészárszékből húst, illetve a lakásból párnákat loptak, de tettük kiegészült betöréssel és az elvitt ágynemű orgazdának való eladásával is.³⁵ Betöréses lopásért került az iskolaszék elé Szabó Pál I. éves tógátus is 1811-ben, ám az ő büntetése különbözik a kár nagysága és az elkövetés kiterveltsége miatt is az előzőektől. A tizenhat éves - lelkésznek készülő ifjú - a húsvéti szünetben remanensként, azaz a kollégiumi épületre napidíjért felügyelő diáktisztviselőként maradt Patakon, s nyolc éjjelen át módszeresen kirámolta a

távollévő gazdák miatt éppen üresen álló Patay-házat. A részletes vallomásból ki-
derül, hogy az ablakrostélyt bottal feszítette föl, majd a könyvszekrényt igyekezett
felnyitni, abban a reményben, hogy ott pénzt talál. A feszegetésnek ellenálló zár
miatt elhatározta, hogy a házban található összes ingóságot naponta viszi el és
értékesíti. Több garnitúra ágyneműt, asztalterítőket, ruhaféléket, lábbeliket, pipá-
kat, cinkanalakat, gyertyatartókat, gyertyákat, kést, tükröt, lámpást, puskát, nad-
ragszíjat vitt el, sőt, az épületben található tizenhárom könyvet (köztük Tacitus,
Vergilius, Ovidius, Horatius, Livius és Cicero művét) is elorozta. A tettes, gyors
leleplezése ellenére is, számos textíliát már ruhává alakíttatott, illetve az ellopott
holmik számottevő részét - leginkább az „ispotályi zsidónénak” - eladta. Az így
megszerzett pénzt elitta, de több alkalommal is átverték, s nem fizették ki a felkí-
nált árut. A megkerült és visszaszolgáltató tárgyakat nem számolva, 132 Rft-ot
kótyavetyélt el, az ablak betörésével, felfeszítésével, a kályha elrontásával, ruhák
átalakításával és egyéb pusztításokkal további 32 forintnyi kárt okozott.³⁶ (Össze-
hasonlításul: ez a kárösszeg a legjobban fizetett professzorok évi javadalmazásá-
nak mintegy harmadát jelentette, de például a német nyelvtanító ettől kevesebb
pénzt, évi 150 Rft-os fizetést kapott.³⁷).

A lopáson kívül a fegyverviselés és a fegyverekkel való felelőtlen bánásmód
számított általános problémának: a vadászást korszakunkban többször is meg kel-
lett tiltani. Az egyik rendelet szerint a deákoknál talált puskákat el kell adni, és a
befolyt pénzt a könyvtár javára kell fordítani.³⁸ Ránk maradt az 1798-ban elszedett
fegyverekről készített lista, amely arról tudósít, hogy az egy év alatt összesen ti-
zenegy darabos kollekciónak a bunkósbotokból, „görcsös buzogányokból”, három réz-
kardból és egy puskából állt.³⁹ A legsúlyosabb bűncselekmény 1787-ből való: Bari
István, a syntaxista osztály tanítója, tógátus deák a rábízott gyerekeket fajtalan-
kodásra kényszerítette. A vétkeket a lehető legdiszkrétebb eljárás keretében azonnal
örizetbe vették és kihallgatását követően azonnal kizárták az iskolából, de az eset-
tet így sem sikerült eltitkolni.⁴⁰

Végül a fegyelmi ügyek ötödik csoportjáról, pontosabban két *zavargásról* szó-
lunk. 1794-ben egy, a hírhedt Csécsi-világ viszályait idéző deákzsendülés tört ki a
Kollégiumban. A súlyos konfliktus kiindulópontjául egy jelentéktelen incidens szol-
gált: Kóji Komáromi Lajos tekintélyes nemesember fiát, Ferencet classis praeceptora
hat botütésre büntette, mert csónakázni indult a Bodrogra. Ám ugyanezért a vétsé-
gért a privatus praeceptor, Vályi Sámuel is megbüntette - ráadásul kegyetlen ke-
ményességgel - a gimnazistát. A kettős bűnhődés miatt Kóji Komáromi feljelentette
Vályit, akinek a bűnösségét a rectori vizsgálat megállapította, s ezután minden tiszt-
ségétől megfosztották. Az ifjúság e döntés miatt háborodott föl. Részben túlzottan
tartották a büntetést, részben pedig sérelmezték, hogy az ifjúság fóruma, az iskola-
szék megkerülésével hozta meg a döntést a rector. Ezért robbant ki az egy hétig tartó

felfordulás, mely során megfenyegették a tanárokat, gúnyiratok jelentek meg a diákok önállóságát veszélyeztető eljárókról, és esetenként tettelegességre (ablakok betörésére, verekedésekre) is sor került mindaddig, amíg Vályit vissza nem helyezték praepetori tisztébe.⁴¹ A zendülés körülményeit tisztázó jegyzőkönyv tanúsága szerint a viszálykodást kiváltó ügy csak az utolsó csepp volt a pohárban. Az iskola vezetői és a rector már korábban is tettek arra kísérletet, hogy megnyirbálják a diák-tisztviselői jogokat, és csökkentse az egy praepetorra jutó, nekik tandíjat fizető tanulók számát.⁴² A másik botrány egy bűvész 1813. évi, sárospataki előadásához kapcsolható. A német származású „mechanikus” előadásait az egész lakosság, köztük - a határozott tiltás ellenére - a kollégiumi ifjúság is izgatottan várta, de sokan nem jutottak be a helyszínre, a Nagy Vendég Fogadóba. Kollégiumi hallgatók is kinnrekedtek, akik az előadást közáporral zavarták meg, majd a rendfenntartással megbízott, éppen Patakra beszállásolt katonasággal csaptak össze. A túlerőben lévő rác katonák végül elfogtak néhány ártatlan, a történéseket csak szemlélő tanulót, és a várbéli tömlőcbe hurcolták őket. Amikor híre terjedt az ifjúság körében, hogy nemcsak jogtalanul tartják fogva társaikat, hanem egész éjszakán át magukra hagyták a sebesült, vérző elfogottakat és nem biztosítottak számukra orvosi segítséget, botokkal és egyéb fegyverekkel a katonák ellen készültek. A dühös tömeg „zenebonáját” a professzorok úgy előzték meg, hogy az iskola saját ítélőszékére hivatkozva elérték a tanulók szabadon engedését. (Érdekes, hogy az esetet taglaló kollégiumi irat a katonák és a diákok hibáját ugyan elismeri, de leginkább a konkrét összecsapásban teljesen vétlen mutatványos felelősségét emeli ki, mondván: a sarlatán, munkakerülő, pénzcsaló, szemfényvesztő gazember vette el az emberek eszt.)⁴³

A fegyelmi ügyek politikai vonatkozásai

A fegyelmi ügyek mennyiségi és minőségi áttekintése után felvetődik a kérdés, hogy korszakunk változatos politikai eseményei hogyan képeződtek le a Kollégiumban, visszhangra találtak-e a különböző változások. Nos, a fegyelmi esetek átvizsgálásakor meglehetősen kevés jelét találtuk annak, hogy az országos vagy a megyei történések közvetlenül hatottak volna az ifjúságra. Mindössze egyetlen forrás, József nádor királynak küldött 1796-os levele árulkodik arról, hogy az 1790-es évek közepén egy politikai szempontból is figyelemreméltó irodalmi diáktársaság működött Patakon. (Ez a levél később azért vált a kutatók számára érdekessé, mert főszerzőként bizonyos Csokanyi nevű diákról szól, akit többen - például Trencsényi-Waldapfel Imre - Csokonaival azonosítottak.)⁴⁴ Mindenképpen nagy volt ugyanakkor „Páncél vármegye és királyi tábla” politikai jelentősége, de a fegyelmi ügyek közé az irányítók által engedélyezett társaság legfeljebb csak betil-

tása miatt kerülhet. Itt a leendő jogászok a vármegyei és az országos feladatok, problémák megoldását tanulhatták hazánkban kivételes gyakorlati képzés keretében. Egy idő után azonban már nemcsak szerződések és feliratok megfogalmazásával törődtek az ifjak, hanem egyre zajosabb gyűléseket is tartottak - megelőlegezve a reformországgyűlések hangulatát. A saját pecsétnyomóval és pénzzel rendelkező Páncél vármegye heveségére jellemző, hogy kilenc évvel a megalakítása után azért tiltották be, mert a megyei gyűlekezet az újoncállítás és Metternich rendeletei ellen opponált.⁴⁵ (Ezt követően csak a reformkorban, 1832-ben indulhatott újra a szervezet működése - az előzőtől jóval szorosabb ellenőrzés mellett.⁴⁶)

A német nyelv tanulásával szembeni állandó, az 1790-es években egyre inkább manifesztálódó ellenszenvnek természetesen lehettek politikai indítékai is, de ezek igen közvetett módon játszottak közre az egyébként sem örömmel vállalt többlet-tanulnivaló „szabotálásában”.⁴⁷ A születőben lévő nemzeti sajtó II. József uralkodásának derekán lelkendező tudósítást közölt arról, hogy a sárospataki kollégiumban a magyar nyelv használatának általános elterjedése. Ennek tehát - a köznapi okok mellett - komoly politikai jelentősége is volt.⁴⁸

Érdekes, hogy az iskola irányítói két fegyelmi vétséget a rendkívül kínos, sőt veszedelmes politikai következmények valószínűsége miatt igyekeztek a lehető legnagyobb csendben elintézni, már-már eltussolni. Az egyik érthető okokból Bari István természetellenes cselekménye volt. A másik az az 1790-ben a pataki diákok által előadott színmű volt, amelyben hemzsegtek a szitkozódó kifejezések, s amelyet - a Kollégium szerencsétlenségére - a főispán, gróf Zichy Ferenc is megtekintett.⁴⁹ Bari ügyének lehetséges következményei között még csak másodsorban említették a professzorok a kedvezőtlen politikai döntéseket, s leginkább az iskolában eddig megbízó szülők és adományozók elpártolásától tartottak.⁵⁰ A korabeli meghatározás szerint „komédiának induló, de tragédiába torkolló” színmű káros velejárói közül viszont már főként a politikai következményeket hangsúlyozták, mondván, hogy eddig a főispán a protestánsok igaz támogatójának bizonyult, de most olyannyira feldühödött, hogy könnyen az egész protestáns népeiséget fenyegetheti „hivatalos pálca”, ha elpanaszolja az esetet a központi hivataloknak.⁵¹ (Megjegyezzük, hogy mindkét kínos eset lehetséges vonzatai között felmerült a vezetőkben az is, hogy a botrányok leginkább a közeli, rivális kollégiumnak, a debreceninek tesznek jó szolgálatot.)

A szabálysértők iskolai és társadalmi rangja

A Sárospataki Református Kollégiumban ekkoriban tanuló ifjúság több szempont alapján is csoportosítható. Egyrészt kategorizálhatjuk a deákokat társadalmi

rangjuk alapján: nemesi származásúak (nobilis), nem nemesek, szabadosok (libertinusok) és lelkészek, tanítók fiai tanultak leginkább az intézményben (pastory filius és professory filius). Ehhez a tagozódáshoz némileg illeszkedett az iskolai ragsorolás, amely a családok vagyoni helyzetére épült. Ennek megfelelően más csoportot képviseltek a tehetős szülőkkel rendelkező úrfiak; a közrendű "tarisznások" és a kifejezetten szegény szolgál- vagy inasdiákok.⁵² Különbséget tehetünk abból a szempontból is, hogy ki mit tanult: a Kollégiumban az elemisták mellett tanultak a gimnáziumi fokozaton a classisták, az akadémiai tagozaton pedig a lelkészi képzésben részesülő tógátusok és a világi pályára készülő nontógátusok.

Forrásaink azt tanúsítják, hogy a nemesi-nem nemesi származás nem számított döntő tényezőnek. Szilágyi Márton professzor Vay István főgondnoknak címzett levelében, 1777-ben a nemesi rendű ifjak súlyos kihágásairól és azok rendkívül káros társadalmi következményeiről számolt be, és a körükben előforduló egyre gyakoribb fegyverviselési ügyek tarthatatlanságát emelte ki.⁵³ De a nemesek mellett a lelkészek, illetve református iskolamesterek fiai sem vonták ki magukat akár súlyosabb cselekmények elkövetése alól sem: például az utcai üldözés és dulakodás főszereplője, Babarékné Ferenc a hamzsai tanító fia⁵⁴, míg Szabó Pál, a Patayház kiűritője az aszalói prédikátor gyermeke volt.⁵⁵

Az úrfi-inas ellentét szintén nem az elkövetett vétségek, inkább azok minősége miatt lényeges. Az úrfiak gyakorta az inasokkal szemben léptek föl és hatalmi helyzetük esetenként súlyos túlkapasokra is lehetőséget adott. Ám éppen anyagi helyzetükből adódóan számos olyan kiváltságra is igényt tarthattak, amelyet az iskola nem engedélyezett: talán ezért kellett többször is hangsúlyozni, hogy az iskolai törvények - „születésre és kondícióra való tekintet nélkül” - mindenki számára kötelezőek⁵⁶ és hogy senki sem tarthat Patakon sem fegyvert, sem pedig lovat.⁵⁷ A tarisznások és az inasok viszont kifejezetten rossz anyagi körülményeik miatt kényszerülhettek esetenként lopásra vagy az adománygyűjtő küldetés fegyelmetlen teljesítésére.

Sem az életkor, sem pedig a leendő hivatás nem befolyásolta döntően a Kollégiumban tanúsított magatartást. Az intézmény történetírója éppúgy a nontógátusok rendtelenségére és különösen jelentős óramulasztásaira hívja föl a figyelmünket⁵⁸, mint ahogy a törvények is a nontógátusok, jurátusok ruhaviseletére és viselkedésére való fokozott figyelmet követeli meg.⁵⁹ Ennek ellenére a jegyzőkönyvekben a tógátus elkövetőkről is gyakran olvashatunk és láthatjuk, hogy a sokkal szertelebb, szabadosabb életvitelű nontógátusok mellett a lelkésznek tanulók is kivették a részüket a káromkodásból, a kocsmái és báli mulatozásból, a verekedésekből, és néha a súlyosabb bűncselekmények elkövetéséből is.

A legjelentősebb, valóban komoly anyagi felelősséggel és a tanárok fizetésével szinte megegyező honoráriummal rendelkező, évente választott diáktisztviselők, a senior és a contrascriba kihágásaira nincs adatunk. Viszonylag fegyelmezettnek tűnnek a kisebb feladatokat ellátó deákok, a könyvtárnokok, a kocsmárosok, a magtárnokok stb. Ez a kiválasztási mechanizmus hatékony működését és a tisztviselők eredményes ellenőrzését sejteti. Ugyanakkor rengeteg gondot okoztak a diáktanítók, a praeceptorok. Mivel a tanulók száma nagy, a hivatásos tanárok és a tantermek száma viszont igen kicsi volt, a gimnáziumi osztályonkénti egy köztanító mellett sok magántanítóra is szükség volt. Ezek kiválasztása láthatóan súlyos gondot okozott a mindenkori iskolavezetésnek: hiába kívánták meg, hogy az első harminc, jó erkölcsű öregdiák közül válasszák ki a leendő praeceptorokat, és hogy minden tanítói állásra három-három jelölt jelentkezzen, több irat is azt mutatja, hogy ez a kívánalom korszakunkban nem teljesült.⁶⁰ A körültekintő kiválasztás ellenére is előfordult, hogy sokan rossz kezek közé kerültek. Bár Bari István súlyos cselekménye kirívó esetnek számított, de jó néhány praeceptor bizonyult feladatához méltatlannak. Kazinczy így emlékezik az általa "nyomorultnak" nevezett magántanítójáról: „Felviteténk Késmárkra, s a préceptor meghagyatott mellettünk. S ez itt ronta el osztán minket, nem lévén szem alatt. Nem tanított, nem tanúlt.”⁶¹ Végül megjegyezzük, hogy a törvények mindenki számára szigorúan előírták a tizenkét elsőrendű diák, az iskolatanácsot is alkotó primáriusok feltétlen tiszteletét.⁶² A primáriusok szorgalomban és erkölcs tekintetében is az iskola büszkeségeinek számítottak, akiknek fegyelmezetlenségéről mindössze egyetlen adatot találtunk: ez a legsúlyosabb cselekmény, Bari István tette előtt még a primáriusi rangot is kiérdemelte.

A fegyelmi problémák magyarázatai

Az esetenként súlyos, s nagy gyakorisággal előforduló kisebb vétségek okai részben az intézmény belső rendszerében keresendők. Az ifjúság nagy tömege rendkívül zsúfolt, rosszul megvilágított termekben tanult és lakott. Az év nagy részét az iskolában töltötték (231 tanítási napjuk volt, miközben a német protestáns intézményekben csak 204, a hazai katolikus iskolákban mindössze 197 napig tanultak a gyerekek), ráadásul úgy, hogy a hét minden napján volt tantermi kötelezettségük, csak szerdán és szombaton délután kaptak egy kis szabadidőt. A tanítás során fejletlen módszereket alkalmaztak, többnyire csak olvastatták és memorizáltatták a tananyagot.⁶³ A bezártság érzetét fokozták a rendkívül szigorú, betarthatatlannak bizonyuló rendszabályok, melyek közül ismét kiemeljük a magyar nyelv tilalmát. Nem véletlen, hogy Somosi István, pataki tanár így jellemezte a két háború között

a Kollégium felvilágosodás kori hangulatát: „A gyermek nyögött a tudomány terhe alatt. Latinul nem tudott, magyarul szólni tilos volt. Ez okból első napokban úgy tűnt fel előtte az iskola, mint némák-intézete.”⁶⁴ Ugyancsak súlyos hiányságnak tekinthetjük a rendszeres testedzés hiányát: mozgásra nemcsak alkalmas helyet és időt nem biztosítottak az iskola vezetői, de a sport legtöbb formáját kifejezetten el is tiltották a gyermek-, kamasz- és ifjúkorban lévő tanulóktól egyaránt.⁶⁵

Az egészségtelen, unalmas és merev iskolai légkör ellentétjét rejtette magában több ellenőrizhetetlen gyakorlat. A tanulók tekintélyes része nem kapott sem szállást, sem ellátást a Kollégiumban, ők szüleik pénzéből vagy saját keresetükből tartották fenn magukat és béreltek szobát valamelyik helyi szállásadónál. A városban lakóknak akár naponta is alkalmuk nyílt a mulatozásra - nem ritkán az iskola által üzemeltetett kocsmában. Szünidőben és a vidéki adománygyűjtő utak, a legációk során pedig bárkinek lehetősége adódott a szabadosabb viselkedésre, és ezt hatványozottan használták ki.⁶⁶ A fegyelmi vétségeket elősegítette a tanárok már említett engedékenysége, amellyel a mulasztást és a kisebb vétségeket kezelték.⁶⁷

A diákfegyelem fellazulásának egyik nem elhanyagolható magyarázata lehet, hogy a Kollégium vezetése ebben az időszakban egyedülálló nyitottsággal fogadta a hallgatókat. Nemcsak a középfokú képzésben részesülők létszáma nőtt jelentősen, hanem az 1790-es évektől, a jogi képzés modernizálását követően az ország minden részéből érkeztek Patakra a kollégiumi rendszabályokat kevésbé szem előtt tartó görögkeleti felekezetű akadémisták, sőt, a cseh és morva reformátusok által Magyarországra küldött, lelkeseknek tanuló ifjak többsége is idekerült. A létszám folyamatos növekedése révén az iskolában alig tanultak kevesebben, mint amennyien a városban laktak, s ez szükségszerűen vezetett újabb konfliktusokhoz.

Az intézmény belső felépítése mellett az általános társadalmi-gazdasági viszonyok is hatással voltak az iskolára. A diákfegyelem problémája más intézményekben sem mondható megoldottnak. Az eperjesi líceum diákságának és a helyi katonaságnak az 1759. évi összetűzéséről Gömör János számolt be, kiemelve, hogy a XVIII-XIX. század fordulóján az ifjúság egy része egyre féktelenebbül viselkedett és kevés érzéket mutatott a művelődés iránt.⁶⁸ A sokkal fegyelmezettebb intézmény hírében álló Debreceni Kollégiumban is megestek a zemplénihez hasonló vétségek: kártyajátszmák, zenélés, kapuzárás utáni kimaradás, temetesen illetlen viselkedés, tanítvánnyal való gorombaság, sőt káromkodás, hölgyekkel való affér és a mindenhol népszerűtlen katonákkal való összetűzés is.⁶⁹ Az elemi oktatás súlyos elmaradottsága és az elhanyagolt tanítóképzés mellett a társadalom széles rétegeire jellemző volt a szegénység is, melynek nyomán országos jelenségnek számított az éhező, kéregető - s nem kevészer tolvajlásra kényszerülő - diák látványa.⁷⁰ Mivel ekkoriban a drákói szigor a valóságban már nem érvényesült, mindenhol elharapódzott a káromkodás - ebben a tekintetben a pataki Kollégium köz-

vetlen vonzáskörzete, Zemplén, Borsod, Szatmár és Bereg megye különösen "fertőzött" területnek számított.⁷¹

Hajdú Lajos széles körű kutatásai szerint a bűnözésre való hajlam országos méretekben is nőtt. Ez egyrészt az emberek növekvő öntudatának, másrészt a felvilágosult abszolútizmus egyre humánusabb igazságszolgáltatási gyakorlatának, harmadrészt a bűnüldöző és igazságszolgáltató szervek korszerűtlen és kicsiny hatékonyságú működésének, végül a fokozódó mobilitásnak tudható be. A régi büntettek közül a káromkodást, a paráználkodást és a házasságtörést egyre kevésbé büntették, a tolvajlás és a kisebb vétségek többségét pedig nem tudták felderíteni. Ez ráadásul kiegészült II. József halálát követően a közrend általános fellazulásával. Ennek következtében Hajdú megállapítása szerint a XVIII. század utolsó harmadában számottevően romlott hazánkban a közrend.⁷² A Hajdú Lajos által fölvezolt tendenciákat Kósa László kutatásai a Sárospataki Református Kollégium régiójára vonatkozóan még erősebbnek találták. Kósa szerint a hétszilvafás nemesek körében a tolvajlás és azon belül is a lólopás mellett leginkább a hatalmaskodás és az önbíráskodás terjedt el nagyon, s ez Borsodban okozott különösen sok problémát.⁷³

*
* *
*

Az ország második legnagyobb református iskolájának fegyelmi ügyeit azért próbáltuk feltérképezni, hogy közelebb kerüljünk egy fontos és bonyolultsága miatt ezidáig megoldatlan, a felvilágosodás kori iskolakultúra a társadalommal való viszonyát firtató probléma kulcsához. A kutatás tárgyát képező majd' négy évtized során hat-nyolc kifejezetten súlyos cselekményre derült fény, s további kb. kilencven (illetve az iskolaszék megalakulása utáni két évtized alatt 270) aggasztó esetet vizsgáltak ki. Azt is figyelembe véve, hogy vétségek mindig, minden közösségben előfordulnak, ezeket a számokat - és a minden bizonnyal rengeteg titokban maradt szabálysértések számát - nagyra tartjuk.

A magyarázatok sokfélesége arra enged következtetni, hogy e patinás, hazánk műveltségének fejlesztésében előjáró kollégium működését nem közvetlenül ugyan, de döntő mértékben befolyásolták az ország társadalmi-gazdasági és műveltségi viszonyai. Bár berendezkedését, törvényeit és döntési mechanizmusait tekintve egyértelműen megállapítható, hogy az intézmény törekedett a minél nagyobb autonómiára a kor társadalmi-gazdasági problémái a pataki kollégium tanulóinak életét is alapvetően befolyásolták. Összességében a fegyelmi ügyek áttekintése után arra a következtetésre jutottunk, hogy a felvilágosodás kori Magyarország egyik legfontosabb iskolájában sem tapasztalhatók olyan jelek, amelyek a korszak társadalmát megosztó feszültségek feloldásával kecsegtették volna a kortársakat.

Jegyzetek

1. E kísérletek közül messze a legkomolyabb eredményeket közlő kötet: *Hörcksik Richárd*: A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete, 1800-1919. Sárospatak, 1996. Legújabban a XIX. század első felének pataki történéseit részletező mű: *Csorba Sándor*: Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban. Budapest, 2000. 19-81. p. (A továbbiakban: *Csorba*, 2000.)
2. *Protocollum Sedis Iudiciariae Scholasticae*. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára (A továbbiakban: SpLt.) K. b. II. 5. 1-109. p.
3. Az 1796. évi *Litteraria Deputatio* munkálata. (A továbbiakban: Lit. Dep. 1796.) SpLt. K. b. II. 11. 133-140. p.
4. SpLt. A. XXVI. 9544.
5. *Szabóné Fehér Erzsébet*: A sárospataki kollégium törvényei 1796-ban és 1820-ban. In: Borsodi Művelődés. 1981. (VI.) 3. sz. 27-31. p.
6. *Szabóné Fehér Erzsébet*: "Készültek 1796-ban." Sárospataki iskolatörvények. In: Élet és Tudomány. 1985. (XL.) 35. sz. 1100-1101. p.
7. SpLt. A. XXVI. 9544.
8. *Ellend József*: A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt. In: Századok. 1914. 703-706. p. (A továbbiakban: Ellend, 1914.)
9. SpLt. A. XXXII. 400.
10. *Disciplinarii Collegii Administratio*. (A továbbiakban: D.C.A.) 97-98. p. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattára. (A továbbiakban: SpKt.) 1176.
11. Például 1781-ben: SpLt. A. XVIII. 6321.; 1810-ben: SpLt. A. XXXV. 13.464.;
12. SpLt. A. XXVII. 10.222.
13. D.C.A. 95-99. p.
14. SpLt. A. XXXVII. 14.630.
15. *Végh János*: A német nyelvtanítás története a sárospataki főiskolában. In: A Sárospataki Ref. Főiskola akadémiai és gimnáziumi értesítője az 1911-1912. iskolai évről. 277-293. p. (A továbbiakban: Végh. 1911.)
16. D.C.A. 95-97. p.
17. *Ellend*, 1914. 706-714. p.
18. D.C.A. 99-100. p.
19. D.C.A. 98-99. p.
20. SpLt. A. XXVII. 10.187.
21. SpLt. A. XXVIII. 10.365.
22. SpLt. A. XXXVIII. 15.518.
23. *Ellend*, 1914. 706-714. p.
24. SpLt. A. XXIX. 11.163.
25. SpLt. A. XXXI. 11.947.
26. SpLt. A. XXXVI. 14.088.

27. SpLt. A. XXXVI. 14.040.
28. SpLt. A. XXVII. 10.230.
29. SpLt. A. XXX. 11.301.
30. SpLt. A. XXXV. 13.706.
31. például: SpLt. A. XXIX. 10.839.; A. XXX. 11.316-11.317.; A. XXXV. 13.896.
32. Például vizonylag szerteágazó vizsgálatot folytattak egy német nyelvtankönyv eltűnése miatt 1807-ben. SpLt. A. XXXIII. 12.578. De találtunk arra is adatot, hogy az egyik tanuló a másikládáját feltörte és az onnan ellopott ágyneműt eladta. SpLt. A. XXXV. 13.896.
33. SpLt. A. XXXVIII. 15.509.
34. SpLt. A. XXXV. 13.746-13.747.
35. SpLt. A. XXVI. 9820.
36. SpLt. A. XXXV. 13.754., A. XXXV. 13.759.
37. SpLt. A. XXVIII. 10.314.
38. D.C.A. 99-102. p.
39. SpLt. A. XXVII. 10.171.
40. SpLt. A. XXII. 8035.
41. Ellend József: Deákzendülés a sárospataki főiskolában 1794-ben. In: *Uránia*. 1915. (XVI.) 3. sz. 1915. 88-92. p.
42. SpLt. K. h. II. 8/1.
43. Összetűzés Bartony Márton mechanikus előadásán Patakon, 1813-ban. In: *Collectio Napoleoniana*. SpKt. s. s. 9. r.
44. Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok, 1785-1848. Bp., 1963. 126. p.
45. Csorba, 2000. 59-81. p.; Szentimrey Mihály: Az esküdt deákok magyar könyvtára. Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban. In: *Magyar Könyvszemle*. 1980. 1. sz. 15-32. p.
46. *Politica Collegii Administratio*. SpKt. 1176. 16-17. p.
47. Végh, 1911.
48. *Magyar Hírmondó*. 1785. 688-690. p.
49. SpLt. A. XXIII. 8685-8688.
50. SpLt. A. XXII. 8035.
51. SpLt. A. XXIII. 8685.
52. Hegyi József: Régi diákélet Sárospatakon. In: *Neveléstörténeti Füzetek*. 7. A Magyar Pedagógiai Társaság Neveléstörténeti Szakosztálya sárospataki és zalaegerszegi tanácskozásainak anyagából (1981-1987). Budapest, 1988. 29-36. p.
53. SpLt. A. XVI. 5830.
54. SpLt. A. XXXV. 13.706.
55. SpLt. A. XXXV. 13.754.
56. D.C.A. 93-95. p.
57. D.C.A. 102. p.
58. Ellend, 1914. 703-706. p.
59. D.C.A. 95-99. p.

60. SpLt. A. XXXIV. 13.248. jelzetű levélben Kövy Sándor arról számol be, hogy három megüresedett praeceptor helyre csak négyen jelentkeztek.; az A. XXXV. 13.566. jelzetű iratban Palóczy László a kiküldött deputatio azon döntését jegyezte le, miszerint két jelölt közül az egyiket megbízták a tanítói feladatok ellátásával.
61. Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Bp., 1993. 14. p.
62. Békefi Remig: A sárospataki Ev. Ref. Foiskola 1621-iki törvényei. Bp., 1899.; D.C.A. 94. p.
63. Lit. Dep. 1796. 45-60.; 81-92. p.
64. Somosi István: Diákélet Patakon az 1790-1860-as években. In: Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1931. (XLVI) 4. sz. 159-62. p.
65. Csajka Imre: A polgári-nemzeti testkultúra kezdetei a sárospataki iskolában (1800-1848). I: A testnevelési Főiskola Közleményei. 1984. 2. sz. 31-33. p.
66. 1785-ben uralkodói rendelet éppen az elkövetett erkölcstelenségek miatt tiltotta be a legáció intézményét. SpLt. A. XXI. 7538.
67. *Ellend*, 1914. 703-706. p.
68. Gömör János: Diákfegyelmi ügyek a XVIII. században és a XIX. század elején. In: Magyar Írás. 1933. (II.) 1. sz. 3-12. p.
69. Csűrös Ferenc: A debreczeni diáktörvénytörvény. In: Uránia. 1907. (VIII.) 12. sz. 504-507. p.
70. *Fallenbüchl Zoltán*: A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1976-1977. Bp., 1979. 379-415. p.
71. *Makoldy Sándor*: A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig. In: Ethnographia-Népelet. 1926. (XXXVI.) 3. sz. 169-182. p.
72. *Hajdú Lajos*: Büntetés és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Bp., 1985. 23-32. p.
73. *Kósa László*: Hétszilvafás nemesek a protestáns egyházakban. In: Confessio. 1991. 4. sz. 30-39. p.

János Ugrai

Student discipline at the Sárospatak College between 1777 and 1815

The College at (Sáros)Patak was one of the most famous schools of Hungary during the age of the parliamentary estates. At the turn of the 18th-19th centuries the education at Patak was reformed. Hungarian-language teaching was introduced. The number of classes in realia-subjects were increased. Legal education was modernized. At the College student organizations were founded that aroused the attention of the Buda Governing Board which became more and more curious about them. The College of a small town of 1900-2000 inhabitants became famous all over the country. From time to time there was a number of students, from 1200 to 1600, at the institution. Although the College had a strict rule, it was frequently violated by the crammed student population. The jurists of largely noble origin who had come of age got easily into conflict both with local citizens and the soldiers garrisoned in the town.

The paper strives to examine in what way breaches of discipline, offences, infringements and conflicts occurred at the institution between 1777 and 1815. It also searches for answer to the question in what framework and with what punishments the College retaliated these violations.

Lévai Csaba**A progresszivismus és az amerikai forradalom:
Charles Austin Beard az amerikai forradalom eszmeiségéről ***

A progresszivismus olyan átfogó reform mozgalmat jelentett, amelynek hívei megoldásokat próbáltak találni a századforduló Amerikájának gazdasági és társadalmi problémáira. Képviselői úgy vélték, hogy az amerikai politika túlságosan is az „ipari kapitányok”, a 19. század utolsó harmadában felemelkedő óriási iparvállalatok vezetőinek befolyása alá került s kicsúszott a „nép”, a kisemberek közvetlen ellenőrzése alól. A gyors városi növekedés a bűnözésen kezdve, a közegészségügyi problémákon, a tömegközlekedés és az infrastruktúra fejletlenségén keresztül a városi nyomor megjelenéséig olyan új problémákat vetett fel, amelyeket a progresszivisták határozottabb törvényhozási beavatkozás segítségével szerettek volna megoldani. Sokukat aggasztotta az is, hogy a minden addiginál nagyobb létszámban érkező bevándorlók legnagyobbbrészt már Dél- és Kelet-Európából jöttek és nem protestáns vallásúak voltak. Úgy vélték, hogy a fennálló keretek között nincs megnyugtató módon megoldva az amerikai hagyományoktól eltérő kulturális háttérrel rendelkező bevándorló tömegek megfelelő integrálása az amerikai demokrácia keretei közé. Mindebből azt a következtetést vonták le, hogy az újabb fejlemények az önálló kistermelőkre alapozott amerikai gazdasági és politikai demokrácia fennmaradását veszélyeztetik, s ezért e jelenségek ellen fel kell lépni. Újból a „nép” ellenőrzése alá kell vonni a politikát és emberibb viszonyokat kell teremteni a gazdaságban és a társadalomban. Síkra szálltak a nagyvállalatok, a „trösztök” korlátozása, a szövetségi szenátorok közvetlen választása, a képviselők visszahívhatósága, az előválasztási rendszer meghonosítása, a női választójog és a jövedelemadó bevezetése, a munkahelyi körülmények javítása vagy a nemzet természeti kincseinek megóvása érdekében. A mozgalom gerincét középosztálybeli családokból származó értelmiségiek adták, akik nem kívánták a fennálló tulajdonviszonyok megváltoztatását csak a nagyobb verseny egyenlőség megvalósítását, vagy

inkább helyreállítását tűzték ki célul. Hozzáállásukat erős morális, sokszor vallási elkötelezettség jellemezte, ami azt jelenti, hogy céljaikat egyfajta erkölcsi megújulás keretében kívánták megvalósítani. A bűnözés elleni küzdelmet például összekapcsolták a szesztilalom bevezetésével. Számos probléma felvetését azonban a progresszivisták sem tartották időszerűnek. Ezek közül a legfontosabb a fekete amerikaiak helyzetének megoldása volt, amelynek érdekében gyakorlatilag semmit sem tettek. A progresszivismus nem vált önálló politikai mozgalommá és képviselői mindkét nagy pártban megtalálhatóak voltak. Jellemző, hogy a két legnagyobb „progresszivista” elnöknek a republikánus Theodore Rooseveltet, illetve a demokrata Woodrow Wilson tartják.¹

A progresszivista történetírás legismertebb alakja és egyesek szerint a mindmáig élt legnagyobb hatású amerikai történetíró Charles Austin Beard (1874-1948) volt.² Annak ellenére, hogy Beard nem hagyott hátra kifejezetten eszmetörténeti munkát, életművének és gondolkodásának mégis középpontjában állott az eszmék és a valóság, a történetíró meggyőződése és a kezéből kikerülő mű kapcsolatának elemzése. Carl Beckerhez, a progresszivista történetírás másik nagy alakjához hasonlóan, ő is a közép-nyugaton született. Egyetemistaként a DePauw egyetemen (Greencastle, Indiana) még *The History of a Race* (Egy faj története) címen tartott előadást, amelyben az angolszász faj – melyet a „haladás fájának” nevezett – kivételességét hirdette. James Riley Weaver azonban már itt megismertette vele John Ruskin és Karl Marx írásait, melyek jelentős hatást gyakoroltak rá. Visszatetszéssel tekintett az iparosítás negatív társadalmi következményeire, amelyeket már Amerikában, majd oxfordi tanulmányai idején az iparosítás „ösházájában” testközelből is megtapasztalhatott. Ezek az élmények nem csupán elméleti gondolkodására hatottak, hanem gyakorlati politikai cselekvésre is ösztönözték. Oxfordban szoros kapcsolatot tartott a helyi keresztényszocialista mozgalommal és velük, illetve más szocialista és szakszervezeti aktivistákkal együtt részt vett a Ruskin Hall, egy munkás college létrehozásában, melynek feladatát nem abban látta, hogy a munkások tömegeiből kiemelje a tehetségeket, hanem hogy az egész munkásság felemelését szolgálja.³

A Columbia egyetemen ismerkedett meg James Harvey Robinsonnal, a progresszivismushoz kapcsolódó ún. *New history* (új történetírás) atyamesterével. Robinson aktív szerepet szánt a történetírásnak a jelen alakításában, hiszen mint írta, „a jelen mindezidáig a múlt készséges áldozata volt; eljött azonban az idő, hogy a jelenre irányozzuk azt, és a haladás érdekében használjuk fel”. Egyetemes történeti jegyzetet is írtak közösen, melynek előszavában együttesen állapították meg, hogy: „Történeti kézikönyveink közös hiányossága az, hogy általában elmulasztják a múlt és a jelen összekapcsolását”. Az ő szándékuk azonban az volt, hogy „a múltat következetesen alárendeljék a jelennek, mégpedig abból a tudatos megfon-

tolásból, hogy az olvasót képessé tegyük arra, hogy összefüggésbe hozza azt a saját korával”. Mint angliai tevékenysége során is láthattuk, Beard nem csupán történetírói munkásságával kívánt hatni a jelen viszonyaira és választ találni kora kérdéseire, hanem társadalmi aktivistaként továbbra is jelentékeny szerepet vállalt magára. A Columbia fiatal oktatójaként a New York-i Lower East Side körzetében egy szocialista párti jelölt mellett korteskedett és házról-házra járva igyekezett pénzt gyűjteni a varrodai munkások szervezete számára. Világos módon kapcsolatba került kora progresszivizmusával, bár nagy vihart kavart művének (*An Economic Interpretation of the Constitution of the United States*, Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése, 1913.) megírásakor, saját bevallása szerint „egyáltalán nem járt az eszemben az, hogy ezzel elősegítsem a Progresszív Párt, vagy éppen konzervatív ellenfeleink ügyét”. Peter Novick azonban megjegyzi, hogy ez csak a szó szűkebb értelmében igaz, hiszen a könyv megjelenésének idejére, 1913-ra, már valóban megszakított minden hivatalos kapcsolatot a párttal, ám azt megelőzően és azt követően is élénk levelezést folytatott annak vezető politikusaival, legfőképpen Robert M. LaFollette-tel. Egy neki címzett levélben kifejtette, hogy melyek készülő művének alapgondolatai és mi a könyv megírásával a célja. Mint írta, az alkotmány elfogadásakor: „Nem a »nép kormányzatának helyreállításáról« volt szó, hanem az a kérdés volt napirenden, hogy sikerül-e azt a népnek most első ízben megszereznie”. Könyvével pedig annak bemutatása a célja, hogy „már kezdetben sem rendelkezünk »népi kormányzattal«,” amiből az is következik, hogy az Egyesült Államok kormányzata 1913-ban sem volt ilyen. Könyve második kiadásához írott előszavában pedig leszögezte, hogy az alkotmány az egész amerikai történelem folyamán „nagy nemzeti bűneink védelmezőjeként funkcionált, a rabszolgaságtól a monopóliumokig”.⁴

Robinson és Beard fentebb említett munkájukban arra is felhívták a diákok figyelmét, hogy a korábbi egyetemi jegyzeteknél „jóval kisebb teret fognak szentelni a tisztán politikai és katonai eseményeknek és jóval többet az alapvetőbb gazdasági témáknak”. A gazdasági tényezők kiemelésében mind Robinsonra, mind pedig Beardre nagy hatással volt E. R. A. Seligman, akinek 1902-ben jelent meg az *Economic Interpretation of History* (A történelem gazdasági értelmezése) című munkája. Ebben a gazdaságtörténeti szempontú megközelítés üdvös hatását emelte ki az angol és a francia történetírásra, hiszen: „Bárhová nyúlunk is az újabb történeti irodalomban, azzal találjuk szembe magunkat, hogy a fiatalabb és a tehetségesebb kutatók a társadalmi és politikai fejlődés meghatározása szempontjából is döntő jelentőséget tulajdonítanak a gazdasági tényezőnek”. Berad ezeket az eredményeket megpróbálta az amerikai történelemre alkalmazni s megállapította, hogy „Az Egyesült Államok egész, polgárháborúig terjedő története sem más, mint két gazdasági elv közötti küzdelem”. Ebben az időben befolyással volt Beradre Jean

Jaurés *A francia forradalom szocialista története* (1901-04) című munkája is, amely: „Vészjósló címe és lángoló vörös borítója ellenére is ... hatalmas hozzájárulást jelent a forradalommal foglalkozó irodalomhoz”. A gazdasági tényezők meghatározó voltának elfogadása és az akkori vezető francia szocialista politikus és teoretikus elveinek üdvözlése természetesen felveti Beard és a marxizmus kapcsolatának kérdését. Mint említettem, már a DePauw egyetemen kezébe kerültek Marx munkái, ám éppen a Jaurés könyvről írott recenziójában fejtette ki, hogy: „Marx történetfilozófiája átvételének és alkalmazásának nem szükségszerűen kell, szocializmusának elfogadásához vezetnie”.⁵

Beard a Columbián közeli barátságba került John Dewey-val az amerikai pragmatikus filozófia kiemelkedő képviselőjével is, s a későbbiekben a pragmatizmust az egyetlen olyan filozófiának nevezte, amely összhangban van az amerikai étellel és kultúrával. Az oktatási rendszer „progresszív” átalakítását célzó reformelképzeléseik megvalósításában is szorosan együttműködtek. Ennek lényegét mindketten abban látták, hogy a történelem tanítása során olyan kérdéseket kell felvetni, melyek a diákok mai problémáira adnak választ, s a hangsúlyt a modern történelemre kell helyezni, hiszen: „Az a történelem, amely nem jut el az élő jelenhez, a közösség szükségletei szempontjából tekintve meddő, bármennyire élvezetes lehet is egyvalaki érdeklődésének tárgyaként”. Közös oktatási reformtörekvéseik legfontosabb gyümölcse a *New School for Social Research* (Új iskola a társadalom kutatására) megalapítása volt 1919-ben, amelynek létrehozásában Beard és Dewey mellett tevékeny szerepet vállalt Thorstein Veblen a neves szociológus és James Harvey Robinson is. Ez volt az első olyan oktatási intézmény az Egyesült Államokban, amelyben olyan felnőttek részesülhettek felsőfokú képzésben, akik egyébként nem rendelkeztek az egyetemi felvételhez szükséges képesítésekkel. Beard mélyen sajnálta, hogy a pragmatikusok nem dolgoztak ki valódi történetfilozófiát. Peter Novick szerint azonban a pragmatizmus csak nagyon csekély hatást gyakorolt Beard felfogására általában, és az első világháború előtti gondolkodására különösen.⁶

Ilyen szellemi vértezzel és gondolati háttérrel vágott neki legnagyobb hatást kiváltó műve, *Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése* című könyvének megírásához, amely 1913-ban jelent meg. Beard az 1787. évi szövetségi alkotmány elfogadásának körülményeit vizsgálta, s korábban nem használt források, a pénzügyminisztérium anyagai elemzése alapján annak igazolására törekedett, hogy „lényegileg valamennyi kereskedő, pénzkölcsönző, kötvénytulajdonos, gyáros, hajótulajdonos, pénzember, bankár, s valamennyi velük kapcsolatban álló foglalkozás képviselője az alkotmány támogatói közé tartozott, az ellenzék pedig részben vagy egészében, a nem rabszolgatartó farmerek és az adósok közül került ki. Hát lehetne megdönthetlenebb bizonyítéka annak, hogy alaptörvényünk nem

az »egész nép« néven ismert absztrakció műve, hanem egy gazdasági érdekcsoporté, amely azt reméli, hogy hasznot húzhat az alkotmány elfogadásából?” Mégpedig azáltal, hogy az új alkotmány legelkötelezettebb propagátora, Alexander Hamilton gazdaságpolitikai programja az ipari és kereskedelmi vállalkozások szövetségi védelmét és támogatását illetve azt ígérte, hogy a kincstár a fenti vállalkozói csoportok kezében felhalmozódott, a kisemberektől névértéken aluli áron felvásárolt államkötvényeket eredeti névértékükön fizeti ki azok birtoklóinak. Beard adatai egyértelműen ezt a hipotézist erősítették meg. Ez pedig arra utal, hogy „e nagy történelmi fordulatok vezetőinek” nem a „közjólét fejlődése vagy az igazságként ismert absztrakció lett volna közvetlen céljuk és vezérelvük ... a közvetlen, ösztökélő motívumok ... azok a gazdasági előnyök voltak, melyeket ezek haszonélvezői elsősorban saját maguk számára kívántak gyarapítani”.⁷

Az amerikai forradalom lényegét két, alapvetően gazdasági érdekeik által mozgatott társadalmi csoport összeütközésében látta. A politikai cselekvés alapvető mozgatórugóját tehát a gazdasági érdekekben és nem az eszmék ösztönzésében találta meg. Az alkotmány sem az alkotmányozó konvención résztvevő küldöttek eszméiből táplálkozott, hiszen: „Az a társadalmi szerkezet, amellyel egy bizonyos típusú törvényhozó hatalmat megerősítenek, egy másik létrejöttét pedig megakadályozzák, vagyis az alkotmány, másodlagos vagy származékos jelleggel bír, hiszen a pozitív fellépésre és negatív korlátozásra törekvő gazdasági csoportok sajátosságaiból származik.”⁸

Az eszmék tehát nem bírnak önálló léttel és csak olyan elvont „absztrakciók” megfogalmazására szolgálnak, amelyekkel kifundálódik elfedni és megmagyarázni igyekeznek valódi szándékaikat. Az alkotmányban ilyen „absztrakcióknak” tekintette a „nép egészének érdekeire, a közjólétre vagy az igazságra” történő hivatkozást. Mint írta: „Minden absztrakció közül az a legvalótlanabb, hogy az ember politikai létezőként végrehajtott politikai cselekvése elválasztható az alapvetőbb és erőteljesebb motívumoktól”.⁹ A történész feladata pedig az, hogy leleplezze ezeket az absztrakciókat és megállapítsa a dráma szereplőinek tényleges mozgatórugóit.

Felfogásának lényegét jól jelzik a könyvnek azok a részei, amelyek címükben is deklarált módon, „az alkotmány alapját képező politikatudomány” elemzésével foglalkoznak. Az alkotmány ratifikálása körüli vita rendkívül gazdag iratanyagát radikálisan leszűkítve és az alkotmány híveinek elképzeléseiben megfigyelhető különbségeket is mellőzve kizárólagosan *A föderalista* című esszégyűjteményt állította a középpontba. Ebből is külön kiemelte a James Madison által írott 10. esszét, amelynek szerzője „egyértelműen megfogalmazza azt az elvet, hogy minden kormányzat első és elemi célja gazdasági jellegű”. A 10. esszé valóban a nagyhírű sorozat egyik legfontosabb darabja és e fontosság fel- és elismertetésében

Beard és munkája meghatározó szerepet játszott. A jelen tanulmánynak nem feladata a 10. esszé politikai filozófiájának elemzése. Mondandónk szempontjából a lényeg az, hogy Beard szerint ezek az eszmék meghatározott gazdasági érdekek kifejezését jelentették. Ebből következően az, hogy *A föderalista* szerzői milyen eszmei forrásokból merítettek teljességgel másodlagos kérdésnek minősült és ezért Beard ezzel a problémával nem is foglalkozott. Erre vonatkozóan egyetlen utalás sem olvasható a könyvben, még abban a fejezetben sem, amely „a konvenció tagjainak politikai nézetei” címet viseli. Ebben annak igazolására törekedett, hogy az alkotmányozó konvenció résztvevőinek többsége *A föderalista* szerzőivel lényegében azonos politikai nézeteket vallott. Az eszmetörténeti előzmények tárgyalásának mellőzését azzal indokolta, hogy az Alapító Atyák: „Mint mélységesen gyakorlati emberek, inkább a kézzelfogható eredményekkel törődtek mintsem azzal, hogyan minősítenék a politikai tudományok szakértői tevékenységeik részleteit” (sic!). Az eszmék feladata egyébként is lényegében az, hogy „elkendőzzék” megfogalmazóik tényleges motívumait. Ezért van az, hogy „a 18. század amerikai politikai gondolkodóinak írásaiban természetesen nem található meg az osztályok előjogainak a feudális jogászokra jellemző nyílt elismerése, mert a kormányban politikailag képviselt tulajdonosi uralkodó csoportok érdekei között voltak elkenhető ellentétek” és erre ösztönözte őket a választójogtól megfosztottak „már ekkoriban érzékelhető nyugtalanzkodása”. Mindennek némileg ellentmondva, azt is megállapította, hogy „a 18. században a politika és a politikai filozófia vezetői nem állottak távol az osztályok jogainak attól a nyílt elismerésétől, amely az angol társadalmat jellemezte, s nem volt szükségük rá, hogy elleplezzék - legalábbis nem annyira, mint egyes elfogult modern szerzők - a törvényhozás és alkotmány előkészítés mögött megbúvó alapvető gazdasági ellentéteket”. Mindezt „megkönnyítette, hogy a nincstelenek nem kaptak választójogot”. Ráadásul „a philadelphiai ülések titkosak voltak, s résztvevői a legteljesebb nyíltsággal beszélhettek gazdasági-politikai céljaikról”.¹⁰

Az alkotmányozó konvenció résztvevői anyagi helyzetének áttekintése alapján Beard arra a következtetésre jutott, hogy „a több kérdésben is fennálló véleménykülönbség ellenére, *A föderalista* szerzői nagy pontossággal körvonalazták a konvenció tagjainak politikai elképzeléseit”. *A föderalista* esszéinek többségét James Madison, illetve Alexander Hamilton írta, s ezért érdemes megvizsgálni, hogy Beard miként vélekedett az ő politikai filozófiájukról. Hamiltonról azt jegyezte meg, hogy ideálját a korabeli brit politikai berendezkedés képezte és ezért a konvención olyan alkotmány mellett érvelt, amely az elfogadott dokumentumnál is erőteljesebb módon korlátozta volna a nép közvetlen beleszólást a politikába. Madison esetében pedig újból *A föderalista* 10. esszéjére hivatkozott, mint amely felfogásának esszenciáját adja. Ám egyikük esetében sem említett egyetlen olyan

szerzőt vagy gondolkodói irányzatot sem, amely hatást gyakorolt volna nézeteik megfogalmazására.¹¹

Beard közvetlen módon tehát nem foglalt állást abban a kérdésében, hogy milyen eszmetörténeti forrásokból táplálkozott az amerikai forradalom filozófiája illetve, hogy ezek közül melyiknek volt meghatározó szerepe. Az ő számára ez egészen egyszerűen nem jelentett problémát. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy akkor miért tartom lényegesnek Beardnek az amerikai forradalom eszmetörténeti hátterére vonatkozó felfogását? Egyrészt azért, mert közvetett módon már az 1913-as nagy műből is kiolvasható egyfajta állásfoglalás a forradalom politikai filozófiájának eszmetörténeti hátterére vonatkozóan. Későbbi munkáiban pedig – melyekben sokkal árnyaltabban fejtette ki az eszmék és a valóság kapcsolatára vonatkozó nézeteit – közvetlenül is utalt véleménye szerint meghatározó eszmetörténeti hagyományokra. Harmadrészt azért tartom kiemelkedőnek Beard szerepét, mivel az ő felfogása szabta meg az amerikai forradalom historiográfiai megítélésének kereteit egészen az 1950-es évekig, ami a későbbi elemzők számára is megkerülhetlenné vált.¹²

1913-as alapművében arra a következtetésre jutott, hogy az alkotmány politikai filozófiáját legnagyobbbrészt Alexander Hamilton és James Madison felfogása határozta meg. S bár Beard nem foglalkozott nézeteik eszmetörténeti forrásainak feltárásával, más történészek kiterjedt kutatásokat végeztek erre vonatkozóan. Ha tehát megvizsgáljuk, hogy e munkálatok milyen közös eredményekre vezettek, közvetett módon mégiscsak választ találhatunk arra a kérdésre, hogy milyen eszmetörténeti hagyományok határozták meg beardi összefüggésekbe ágyazva az alkotmány politikai filozófiáját.¹³

Hamilton gazdasági programja egy erős ipari, pénzügyi és kereskedelmi vállalkozói réteg megerősítését szolgálta, amelyet elengedhetetlennek tartott az Egyesült Államok modern kapitalista gazdasági fejlődése szempontjából. Mint Richard K. Matthews megjegyezte Hamilton „Locke-hoz hasonlóan hitt a továbbgyűrztetés elméletében” nevezetesen abban, hogy „minden olyan szándék egy ország életében, amely az ipar és a gazdagság egészének növelése érdekében egy alapvető és állandó rend megteremtésére törekszik, végső soron a társadalom minden részének a javát szolgálja”. A tehetős vállalkozói réteg támogatása nem végső célként, hanem csak a nemzet egészének boldogulását előmozdító eszközként jelent meg nála. Olyan politikai rendszerre van tehát szükség, amely a gazdasági növekedés érdekében, képes biztosítani az „alapvető és állandó rendet”, amire egyébként azért is szükség van, mivel „az ember szenvedélyei csak bizonyos korlátozások következtében felelnek meg az ész és az igazságosság kívánalmainak”. Az alkotmányozó konvención e rend és stabilitás megteremtése érdekében javasolta, hogy a végrehajtható hatalom feje és a törvényhozás felsőháza életfogytiglan legyen hivatalban,

és hogy abszolút vétőjoggal rendelkezzen a törvényhozással szemben. Az alsóházat közvetlenül az egyes államok 21 évnél idősebb férfi polgárai választották volna meg három évre, míg a felsőház esetében a nép közvetlenül csak olyan elektorokra szavazott volna, akiknek jelentős vagyonnal kellett volna rendelkeznie, és ők választották volna meg a szenátorokat. Az elnök kiválasztása háromszoros szűron keresztül történt volna, amennyiben az államok népe választotta volna meg az egyes állami törvényhozásokat, s ezek tagjai választották volna meg az elektorokat, azok pedig az elnökre adták volna le voksaikat. Hamilton felfogásában az egyes állami kormányzatok sem rendelkeztek volna akkora önállósággal, mint amekkorát az alkotmány biztosított nekik, hiszen az általuk elfogadott törvényeket a központi kormányzat végrehajtó hatalmának feje teljességgel neki tetszőlegesen módon érvényteleníthette volna. Hamilton úgy látta, hogy a jövőt az a gazdasági fejlődés képviseli, amelyen Nagy-Britannia elindult a 18. század folyamán. S ha az Egyesült Államok nem akar lemaradni ebben a versenyfutásban, neki is ezt az utat kell követnie.¹⁴

Bonyolultabb a helyzet James Madison esetében, aki bár Hamiltonnal együtt szállt síkra az alkotmány elfogadásáért, az annak alapján, Hamilton részvételével megalakult első kormánynak már az ellenzékéhez tartozott. Kiindulópontját az jelentette, hogy: „A kormányzatot a nép javának biztosítására hozzák létre és ennek érdekében kellene működnie, ami alatt az élet és a szabadság élvezetét, a tulajdon megszerzésének és használatának jogát és általában a boldogság és a biztonság keresését és megszerzését értjük”. Madison felfogása szerint a Beard által közép-pontba állított tulajdon mellett a kormányzatnak számos más dolog élvezetének biztosítása is a feladata. Madison ráadásul, a tulajdont nagyon szélesen értelmezte. Egyrészt jelentette hagyományos értelemben „azt a fennhatóságot, amelyre valaki a világ külső dolgai vonatkozásában igényt tart, és amelyet gyakorol minden más egyén kirekesztése által”. Szélesebb értelemben azonban minden olyasmit beleértett, amelyhez „valaki bármiféle értéket kapcsol, és amely felett rendelkezik, és amely lehetőséget biztosít bárki más számára is arra, hogy éljen ugyanazon előnyökkel”. Így tulajdonként fogta fel valakinek a véleményét vagy „képességei szabad kifejtésének lehetőségét, valamint annak kiválasztását, hogy milyen célok elérése érdekében alkalmazza azokat”. Beard szűkebb felfogásától eltérően az ilyen szélesen értelmezett tulajdon „különböző és egyenlőtlen eloszlása a frakciók kialakulásának leggyakoribb és legtartósabb forrása”. De nem az egyetlen forrása, hiszen „a vallásra és a kormányzatra vonatkozó eltérő vélemények iránti buzgalom ... osztotta az emberiséget pártokra és ez gyújtotta lánggra bennük az egymással szembeni kölcsönös gyűlöletet”. Mindezek következtében elkerülhetetlen az eltérő vélemények, s ebből következően egymással szemben álló politikai csoportok kialakulása „a civilizált nemzetek körében”. A modern törvényhozás „alapvető fel-

adata pedig abban áll, hogy szabályozza ezeket az eltérő és egymással szemben álló érdekeket... Ambíciót tehát egy másik ambícióval kell ellensúlyozni... Ha az emberek angyalok lennének, semmiféle kormányzatra nem lenne szükség”. Az emberek azonban nem angyalok, és Madison ennek megvalósulására és megvalósíthatóságára nem sok esélyt látott még abban az esetben sem, ha a szűkebb értelemben vett tulajdon egyenlő eloszlása valósulna meg az emberi társadalomban, hiszen: „Ha minden athéni akár egy Szókratész is lett volna, az athéni népgyűlés akkor is csak csöcselék maradt volna”. A kormányzat legfőbb feladata tehát az, hogy személytelen mechanizmusai által kioltsa és egyensúlyban tartsa a szükség-szerűen kialakuló frakciók és pártok szenvedélyeit. Erre pedig sokkal jobb az esélyek egy nagy kiterjedésű országban, mint egy kicsinyke városköztársaságban, hiszen a sokféle földrajzi régió és a sokféle élethelyzet miatt többféle érdekcsoport jelenik meg a politikai életben, amelyek mintegy semlegesítik egymást, megakadályozván, hogy egyetlen vélemény uralkodó helyzetbe kerüljön. Thomas Jeffersonhoz hasonlóan ő is úgy gondolta, hogy az önállóan gazdálkodó gazdaságilag független földművelők társadalma jelentheti a legszilárdabb bázist a demokrácia fennmaradása számára, ám élete folyamán egyre világosabban döbönt rá arra, hogy az Egyesült Államok sem kerülheti el az Óvilág ipari fejlődését annak minden gazdasági és társadalmi nyavalyájával egyetemben. Az iparosodást Hamiltonhoz hasonlóan és Jeffersontól eltérően ő is elkerülhetetlennek ítélte, ám Hamiltontól eltérően és Jeffersonhoz hasonlóan ő is inkább negatív folyamatnak tartotta azt. Ezért állapíthatta meg róla Richard K. Matthews rendkívül találóan, hogy: „Madisont úgy kell szemlélnünk, mint aki a két véglet Jefferson és Hamilton között áll. Mindkettőnek megvolt a maga álma: Jeffersonnak egy pasztorális társadalomé, Hamiltonnak pedig a kapitalizmusé. Madisonnak azonban csak gyötrő látomásai voltak... Neki nem voltak álmai. A feladata az volt, hogy heroikus küzdelmet vívjon a frakciók elkerülhetetlen megjelenése és a kapitalizmus felemelkedése ellen, mégpedig egy olyan politikai-gazdasági rendszer segítségével, amely természeténél fogva előre vetítette, magában hordozta a frakciók kialakulását és a kapitalizmus növekedését”.¹⁵ Madison a tulajdon jóval szélesebb értelmű meghatározását használta mint Hamilton, ám Beard ebből csak a szűkebb, locke-i jellegű értelmezést „hámozta ki” annak ellenére, hogy a tágabb definíció már az általa elemzett *A föderalistában* is világosan megfogalmazódott. Minthogy Beard ebben a műben látta megtestesülni az alkotmány mögött álló politikai filozófia lényegét, megkockáztatható talán az a megállapítás, hogy szerinte a locke-i politikaelmélet gyakorolta a döntő hatást az esszék legnagyobb részét szerző Madison és Hamilton gondolkodására.

A gazdasági tényezők meghatározó szerepét illetően az 1913-as mű folytatásának tekinthető a *The Economic Origins of Jeffersonian Democracy* (A jeffersoni

demokrácia gazdasági gyökerei, 1915) című könyve, bár bizonyos hangsúlyeltolódások már e munkában is megfigyelhetők. Ebben a művében annak a kornak a történetét írta meg, amelyben a Hamilton pénzügyi programját kritizáló demokrata-republikánusok kerültek hatalomra, akiket Beard az alkotmányt korábban ellenző erők örökösének tekintett. Úgy vélte, hogy az 1790-es évek belpolitikai küzdelmeit is alapvetően a gazdasági érdekek által motivált kapitalista és agrárius csoportok szembenállása határozta meg, s ez jelentette a föderalisták és a demokrata-republikánusok szembenállásának alapját is. Annál érdekesebb kérdésként merült fel számára, hogy a Thomas Jefferson vezetésével hatalomra jutott demokrata-republikánusok miért nem kezdeményezték a korábban oly hevesen kritizált alkotmány megváltoztatását? Könyvének végén arra a következtetésre jutott, hogy Jefferson elnöki székbe jutásával mindössze annyi történt, hogy: „A szövetségi kormányzat feletti ellenőrzést a rabszolgatartó ültetvényes arisztokrácia vezette agrárius tömegek szerezték meg, valamint annak elméleti elutasítását jelentette, hogy a kormányzatot a kapitalista pénzügyi, banki és gyártulajdonosi csoportok érdekében használják fel”. Lényegében csak az eliten belüli váltás következett be, s ez az új vezető csoport is alapvetően a saját gazdasági érdekeinek megfelelően cselekedett, vagyis ekkor sem valósulhatott meg a valódi „népi kormányzat”. Mindéből az is következik, hogy nem túlságosan kedvező színben tüntette fel magát Jefferson sem, aki túl sok engedményt tett a föderalistáknak azzal, hogy megőrizte Hamilton gazdasági rendszerének alapelemeit. Ráadásul „demokráciájából” ki-rekesztette az urbánus dolgozó osztályokat és ő is fenntartásokkal viseltetett egy általános választójogon alapuló politikai rendszerrel szemben. Politikai eszméi tehát alig különböztek az első könyvben kritikával illetett föderalistákétól.¹⁶

Az első világháborút követő időszakban Beard maga is elismerte, hogy túlságosan mereven tartott ki azon elv mellett, hogy „a gazdasági tényezők rendelkeznek a legnagyobb magyarázó erővel”, s ennek következtében “nem vette kellő mértékben figyelembe az irracionalitás szerepét”. Alig valamivel az 1913-as mű megjelenését követően a *The Doctrine of Philosophers* (A filozófusok doktrínája) című cikkében már kifejezetten arra a kérdésre kereste a választ, hogy mely politikai gondolkodók voltak hatással az alkotmány megfogalmazóira. Harrington, Machaivelli, Locke és Hume szerepét emelte ki, akikre olyan gondolkodókként tekintett, mint akik az érdekeket és az eszméket nem választották el élesen egymástól, s akik nagy jelentőséget tulajdonítottak a gazdasági tényezőknek is. Véleménye szerint az alkotmány megfogalmazóit leginkább befolyásoló gondolkodók tisztában voltak azzal, hogy a kormányzati formák nem „a dolgozószobákban kidolgozott vagy a képzeletben megjelenő” elméleti rendszerek mechanikus másolásával jönnek létre, hanem az emberek gazdasági törekvéseiből és a társadalmi osztályviszonyokból származnak. Az amerikai alkotmányozókra hatást gyakorló esz-

mék nem rendelkeztek a valós társadalmi viselkedés és cselekvés befolyásolásának, serkentésének vagy elfojtásának képességével, hanem az alapvetően a gazdasági tényezők által motivált társadalmi cselekvés megmagyarázására szolgáltak. Vagyis az alkotmányozók csakis azért idézték Machiavellinek a hatalomra, vagy Harringtonnak a tulajdonra vonatkozó felfogását, mivel érdekeik azt kívánták meg, hogy azokat eszmék segítségével jelenítsék meg. Az alkotmányozás folyamatára ható elméleti rendszerek elemzését tehát úgy tudta elvégezni, hogy az nem sértette, hanem megerősítette az 1913-as mű alapkoncepcióját. Analízise vizsgálódásunk szempontjából egy további érdekességgel is bír. A forradalmi generáció tagjaira szerinte meghatározó befolyást gyakorló szerzők fenti felsorolásában helyet kaptak a klasszikus republikanizmus (Machiavelli, Harrington), a lockei liberalizmus (Locke) és a skót felvilágosodás (Hume) gondolkodói is, vagyis olyan irányzatok képviselői, amelyek a republikanizmus vita szerzői számára egymással szembenálló és gyakorta egymást kizáró gondolati hagyományokat képviseltek. Ha más megfontolásból is mint a korábbi történész generációk, de ő is „egy kalap alá vette” ezeket az irányzatokat.¹⁷

1927-ben jelent meg feleségével közösen írott nagy összefoglaló Egyesült Államok történeti munkája a *The Rise of American Civilization* (Az amerikai civilizáció felemelkedése). A két kötetben (*The Agricultural Age*, A mezőgazdaság kora; *The Industrial Era*, Az ipar kora) a húszas évek közepéig tekintették át az ország történetét s 1939-ben jelent meg az eseményeket 1938-ig továbbkísérő harmadik (*America in Midpassage*, Amerika útközben), illetve 1942-ben az amerikai civilizáció lényegét összefoglaló negyedik kötet (*The American Spirit: A Study of the Idea of Civilization in the United States*, Az amerikai szellem: Tanulmány a civilizáció eszméjéről az Egyesült Államokban). E négy részt 1944-ben sűrített formában, egykötetes változatban is megjelentették (*A Basic History of the United States*, Az Egyesült Államok rövid története). E műveket a széles olvasóközönségnek szánták, s ezért Beard korábbi könyveihez viszonyítva színesebb elbeszélő hangvétel jellemezte azokat. Nem csupán a populárisabb stílusnak, hanem a fentebb jelzett hangsúlyváltozásnak köszönhetően is, e munkákban már komplexebb módon ítélték meg a gazdasági tényezők és érdekek történelemformáló mechanizmusát. Mint írták „Egy adott civilizáció gazdasági, politikai és kulturális örökségét valamint nemzetközi leszármazását olyan szoros szövedékké fonja a sors, hogy egyes szálaít emberi szem nem képes szétválasztani. Minden olyan gazdasági értelmezés, politikai elmélet, szövegelemzés és esztétikai ítélet, amelyik nem vet számot ezen elgondolkodtató ténnyel, szükségszerűen felületes”. A komplex módon egybefonódott és ható tényezők egyidejű ábrázolásának igénye hatja át az amerikai forradalom bemutatását is, hiszen az egy olyan „elsődleges jelentőségű gazdasági, társadalmi és intellektuális átalakulást jelentett, amely az első volt azon modern vi-

lágformáló átrendezések közül, melyek során az emberiség először tett kísérletet arra, hogy olyan módon szabja át a tények makacs és konok hálóját, hogy az megfeleljen álmai mintájának”. E részlet még egy szempontból figyelmet érdemel. Eszerint ugyanis a forradalom során az amerikaiak azért cselekedtek, hogy „álmaikat” vagyis előzetesen elgondolt eszményeiket, eszméiket megvalósítsák. Ez pedig azt jelenti, hogy az eszmék nem pusztán a társadalmi cselekvés valós – például gazdasági – motívumainak elleplezésére és megmagyarázására szolgálnak, hanem maguk is a társadalmi cselekvés indukálói lehetnek, vagyis tényleges történelemformáló erővel bírnak.¹⁸

Ami a forradalmi generáció tagjaira ható európai politikai és jogi gondolkodókat illeti, a Beard házaspár Edward Coke, John Locke, Montesquieu, valamint Adam Ferguson hatását emelte ki olyanokként, akiknek a művei „megkérdőjelezhetetlen befolyást gyakoroltak az amerikai intellektuális vezető rétegre”. A korábbiakhoz hasonlóan e felsorolásban is képviselve van a republikanizmus vitában szerepet játszott szinte valamennyi eszmeáramlat (az angol jogi tradíció, locke-i liberalizmus, francia és skót felvilágosodás), s hatásuk tekintetében ezúttal sem emelte ki egyiket sem. Vagyis felfogásában továbbra is egy integráns tradíció részének tekintette a republikanizmus vita szerzői számára egymástól elkülönülő gondolati hagyományokat. A *The Doctrine of Philosophers* című cikkéhez viszonyítva azonban fontos eltéréseket is megfigyelhetünk. Az utóbbi felsorolásban már nem szerepel Machiavelli, illetve a republikanizmus vita egyik legfontosabb résztvevője, a Machiavelli eszmeiségét J. G. A. Pocock szerint az angol politikai gondolkodás felé közvetítő Harrington neve.¹⁹ A republikanizmus vita pedig éppen az utóbbi szerző, illetve 18. századi követői, vagyis a brit republikánus tradíció amerikai befolyása körül bontakozott ki. Talán nem tévedünk nagyot, ha e „radikális” gondolkodók mellőzését nem pusztán véletlennek, hanem e beardi munkák visszafogottabb, mérsékeltebb hangvételének tulajdonítjuk. A skót felvilágosodás filozófiája az utóbbi felsorolásban is jelen van, csak éppen nem David Hume munkái, hanem Adam Ferguson *An Essay on the History of Civil Society* (Esszé a polgári társadalom történetéről, 1767) című könyve révén. Feltehetőleg ebben az esetben sem esetleges, véletlenszerű változtatásról van szó. Mint Hont István véleményét idézve Horkay Hörcher Ferenc rámutatott Ferguson „az 1760-as évek vitáiba újra bevezette a növekedés és hanyatlás, erény és korrupció machiavelliánus témáit”. Annak azonban egy mérsékeltebb változatát képviselte, mivel a luxuskritika „nála nem fordul át a kereskedelem nyílt ellenzésébe” sőt, annak a fejlődést generáló jelentőséget tulajdonított. „Ezért aztán Ferguson a városállami republikánus hagyomány egyik leggyakrabban visszatérő elemét, a luxuskritikát igen óvatosan alkalmazza.” E luxuskritika kulcsszerepet játszott azon brit republikánus szerzők gondolkodásában is, akik döntő amerikai befolyása mellett a republikánus

vita egyik szekértáborá érvelt. Ferguson tehát e gondolkodóknál mérsékeltebb, ám Hume felfogásánál mégis radikálisabb – vagy ha úgy tetszik – „republikánusabb” álláspontot képviselt. Beard-ék tehát azzal, hogy Hume helyett Fergusonra helyezték a hangsúlyt, a republikánus tradíció mérsékeltebb változatát helyezték előtérbe a korábbi cikkben még szerepeltetett Machiavellivel és Harringtonnal szemben, ami megfelelt ezen újabb műveik visszafogottabb hangvételének is. A későbbi művekben újdonságként jelentek meg a francia felvilágosodás szerzői. A csak futólag megemlített Voltaire-rel szemben a hangsúlyt egyértelműen Montesquieu *A törvények szelleméről* (1748) című munkájára helyezték. Új elemként szerepelt az angol „common law” jogi hagyomány is, amelyet Sir Edward Coke (1552-1634) *Institutes of the Laws of England*, (Jogintézmények Angliában, 1628-1644) című négykötetes magnum opusának első, a Sir Thomas Littleton jogértelmezéséhez fűzött kommentárjait tartalmazó kötete reprezentált. Egyetlen teljes mértékben közös pont van a tízes években született cikk és a későbbi művek felsorolása között: John Locke és *Két értekezés a polgári kormányzatról* című munkája. Mint láttuk, közvetett módon már *Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése* című művéből is kiolvasható, hogy Beard Locke szellemi hatását ítélte legmeghatározóbbnak az alkotmány elfogadása mellett síkra szálló gondolkodókra. A *The Doctrine of Philosophers* című cikkben és a húszas évek vége után keletkezett műveiben pedig ezt közvetlen módon is megfogalmazta. Nem arról van szó, hogy véleménye szerint kizárólag Locke befolyásolta volna a forradalom korának amerikai politikai gondolkodását, hanem arról, hogy állandó és folyamatos felemlítésével Beard mégiscsak kiemelte őt a vele egy adott pillanatban egyenrangú hatással rendelkezökként emlegetett, ám mellette müről-müre haladva váltakozó szerzők és eszmeáramlatok közül. Mindezek alapján megkockáztatható talán az a kijelentés, hogy Beard életművének egészét tekintve John Locke eszméit tartotta olyanoknak, mint amelyek a legnagyobb befolyással bírtak az amerikai forradalom vezetőinek és résztvevőinek politikai gondolkodására.²⁰

A Beard házaspár véleménye szerint az amerikaiak olyan széleskörű olvasottságra tettek szert az európai szerzők műveit illetően, hogy „a Nagy-Britanniát és Európát felrázó főbb eszmeáramlatok közismertté váltak az összes gyarmaton”. Ezek pedig a Sir Isaac Newton nevével fémjelzett racionalizmus, a Milton és Alexander Pope által közvetített deizmus, a természetjogi doktrína, az utilitarizmus elvei, a haladásba vetett hit, amelyet a modern tudományosság és a voltaire-i társadalomelmélet hitelesített, valamint az e világon keresendő boldogságra való legitim törekvés, amelyet legjobban Pope *Essay on Man* (Esszé az emberről) című költeménye fejezte ki. Mi több, az új kontinensen ezek az eszmék európai hatásuknál is nagyobb mértékben tudták éreztetni befolyásukat, mivel „az amerikaiak olyan természeti készletek birtokában voltak, amelyek ezen eszmék könnyebb

megvalósítását tették lehetővé”. E ponton az amerikai forradalom vonatkozásában közvetlenül is megfogalmazták az 1927-es munkájuk elején jelzett alaptételt: az amerikai civilizáció kifejlődése bizonyos előre elgondolt eszmények, eszmék gyakorlatba ültetésére irányuló törekvésként valósult meg. Ez pedig azt jelenti, hogy ekkoriban már az eszméknek nagyon is valós történelemformáló erőt tulajdonított a Beard házaspár.²¹

A feleségével közösen írott munkáiban Beard úgy látta, hogy a történelem egyenrangúnak tekintett gazdasági, politikai, kulturális és nemzetközi tényezők komplex összeműködése révén valósul meg. De vajon milyen e tényezők egymáshoz való viszonya és melyik hogyan fejt ki történelemformáló hatását? Legfőképpen pedig miként egyeztethető össze az eszmék aktív történelemalakító szerepét elfogadó újabb nézőpont a gazdasági érdekek elsődlegességét és az eszmék ezeket „elleplező” jellegét hangoztató régebbi felfogással? John Patrick Diggins alapos tanulmányban tárta fel, hogy Beard életművének egészét szemlélve felfogása az eszmék és a „valóság” kapcsolatára vonatkozóan sokkal bonyolultabb és kifinomultabb volt annál, mint ahogyan azt az 1913-as műben megfogalmazta, és ahogyan kritikussai sokszor láttatni akarják. Diggins hívta fel a figyelmet arra, hogy Berad nagyon is tisztában volt azzal, hogy a történelmi ok-okozatiság kérdését vizsgálva a történészek számára is megkerülhetetlen problémaként vetődik fel, „az a filozófiai kérdés, amely a görögök óta állandó kísérője mindenféle vizsgálódásnak nevezetesen, hogy melyik az ősbibb a tény, avagy az eszme? »Kezdetben volt a tett« (Am Anfang war die That) mondja Goethe a költő. »Kezdetben vala az Ige« halljuk a teológustól. E nagy vita még egyik vitázó fél meglepődésével sem zárult le... Kapcsolatuk reciprok jellegű és nem találtatott még az észnek olyan finom élű kardja, amely el tudta volna választani egyiket a másiktól. Bárkinek, aki meg akarja érteni egy kor lényegét, számolnia kell e gondolati eszközzel.”²²

Az eszmék és érdekek tehát elválaszthatatlanul összekapcsolódtak Beard gondolkodásában. Mint a harmincas években megfogalmazta „nincsenek érdekek eszmék és eszmék érdekek nélkül”. Sőt egyes ekkori kijelentései szerint a történelem lényegét is “az eszmék és érdekek történelemnek nevezett folyamata zajlásában” látta. Diggins elemzése szerint azonban Beard úgy gondolta, hogy az eszmék, erkölcsi elvek, vallási tanok vagy éppen filozófiai tételek formájában mintegy túlnőve az érdekek pusztá legitimálásának funkcióján, vissza is hatnak az érdekekre és azok felett ellenőrző és korlátozó funkciókat is gyakorolnak, meggátolják azok minden történést meghatározó érvényesülését. Ebben az értelemben az érdekektől elszakadva önálló életre kelnek és önálló történelemformáló erővé válnak. Ha a történelmi folyamatokat tisztán az érdekek határoznák meg „a történelem nem lenne egyéb, »okszági láncolatoknál«, az egyének pedig pusztá atomok lennének a dolgok folyásában s akkor mi tanárok és diákok sem vagyunk egyebek, mint bábok

egy mechanikusan zajló darabban. Ha pedig ellenkezőleg, a történelmet, mint aktualitást, részben legalábbis gondolatilag és célját tekintve az eszmék csinálják, akkor tér nyílik az akarat, a tervezés, a bátorság, a tevékenység és az olyan gondolkodó számára, aki cselekvő is egyben”. Az eszmék végső soron nem kevesebbet, mint a történelem alakíthatóságát, befolyásolhatóságát teszik lehetővé, ami viszont teret enged annak a fajta aktív társadalmi cselevésnek, amelyet Beard oly fontosnak tartott, s amely egész életművét áthatotta.²³

Jegyzetek

* A tanulmány a szerző *Egy történetírói vita anatómiája: a republikanizmus vita az amerikai történetírásban* című PhD értekezésének egyik fejezete.

1. A progresszivismusra és a vonatkozó történetírássra lásd: *Daniel T. Rodgers: In Search of Progressivism. Reviews in American History*, 1982 December, 113-132 o. *Interpretations of American History: Patterns and Perspectives. Volume II: since 1877.* Szerk.: *Gerald N. Grob-George A. Billias* (The Free Press, New York, 1992.) 216-270. o. *Richard Hofstadter: The Progressive Historians: Turner, Beard, Parrington.* (Alfred A. Knopf, New York, 1968.) *Michael Kraus-Davis D. Joyce: The Writing of American History.* (University of Oklahoma Press, Norman-London, 1990.) 239-271. o. *Peter Novick: That Noble Dream: The "Objectivity Question" and the American Historical Profession.* (Cambridge University Press, Cambridge, 1995.) 111-278. o.
2. A szakemberek többsége, a progresszivisták történésszek közé sorolja Frederick Jackson Turnert, a híres „frontier tézis” megfogalmazóját is, aki azonban nem foglalkozott az amerikai forradalom eszmetörténeti hátterének kérdésével. Munkásságára lásd: *Hofstadter: i. m. 1968., Kraus – Joyce: i. m. 1990. 241-251. o.*
3. Beard előadását és a Ruskin Hall feladatára vonatkozó nézetét idézi: *Ellen Nore: Charles A. Beard: An Intellectual Biography.* (Southern Illinois University Press, Carbondale, 1983.) 10. o., 43. o.
4. Robinsont és Beard-del írott jegyzetük (*The Development of Modern Europe, A modern Európa fejlődése*) előszavát idézi: *Kraus - Joyce: i. m. 1990. 252. o.* Korai politikai tevékenységére lásd: *Ellen Nore: i. m. 1983. 43. o.* Beard és a progresszivismus kapcsolatára lásd: *Novick i. m. 1995. 98. o.* Beard La Folette-hez írott levelét idézi: *Nore i. m. 1983. 55. o.* *Beard: Előszó az 1935-ös második kiadáshoz* (The Macmillan Company, New York, 1935.) vi. o. A szövegben a rövid életű *Progressive Party*-ről (Progresszív vagy Haladó Párt) van szó, amelyet Theodore Roosevelt Republikánus Pártból kilépő hívei hoztak létre az 1912-es elnökválasztási kampány során. A demokrata jelölt Woodrow Wilson is programjába illesztette a progresszivismus számos követelését, vagyis a formálisan 1925-ig létező párt nem nevezhető a progresszivismus egyedüli letéteményesének. Robert Marion La Folette (1855-1925) a progresszivisták mozgalom egyik legismertebb képviselője, aki 1912-ben a *Progresszív Párt* egyik vezetője, majd 1924-ben a *Republikánus Párt* tagjaként a *Progresszív Párt* elnökjelöltje volt.

5. *Kraus-Joyce*: i.m. 1990. 252. o. Seligman felfogását idézi: *Kraus-Joyce*: i.m. 1990. 149. o. *Charles A. Beard: A Socialist History of France. Political Science Quarterly*, 1906 March, 120. o. Eugene D. Genovese a neves marxista amerikai történész szerint sem tekinthető Beard marxistának, mivel a marxi módszert nem alkalmazta következetesen és nem marxista osztálykategóriákat használt. Maga Beard mindig tiltakozott marxistának való titulálása ellen, ami bírálóinak egyik gyakran alkalmazott vádja volt. Beard és a marxizmus viszonyának elemzésére lásd: *Forrest McDonald*: Bevezetés. In: *Charles A. Beard: Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése*. (Európa, Bp. 1988.). 8-11. o.
6. Deweyről és a pragmatizmusról magyarul lásd: *Pragmatizmus* (Gondolat, Bp. 1981.). *A politikai filozófia története II. kötet*. Szerk.: *Leo Strauss-Joseph Cropsey*. (Európa, Bp. 1994.) 480-505. o. *Kelemen János*: Amerikai filozófiai avagy a filozófia Amerikában. In: *"A nemes hölgy és a szolgálóleány"*. (Gondolat, Bp. 1984.) 352-377. o. *Politikai filozófiák enciklopédiája*. (Kossuth, Bp. 1995.) 85-86. o. Beard és Dewey, illetve a pragmatizmus kapcsolatáról lásd: *Novick* i. m. 1995. 150-154. o., 188-189. o. *Joyce Appleby-Lynn Hunt-Margaret Jacob: Telling the Truth About History*. (W.W. Norton and Co., New York-London, 1994.) 141. o. *Robert W. Westbrook: John Dewey and American Democracy*. (Cornell University Press, Ithaca-London, 1992.) 119. o., 235. o., 278-79. o. *A New School for Social Research* másik célja az volt, hogy olyan oktatási intézményt hozzanak létre, amely mentes az oktatás szabadságát érintő első világháború alatti korlátozásoktól.
7. *Charles A. Beard*: i. m. 1988. 49. o.
8. *Beard*: i. m. 1988. 46. o.
9. *Appleby-Hunt-Jacob*: i. m. 1994. 140. o.
10. Az idézett fejezetek megtalálhatók: *Beard*: i. m. 1988. 164-192. o., illetve 193-215. o. *Beard*: i. m. 1988. 193. o., 193-94. o., 193. o., 194. o. *A föderalista* magyarul is megjelent. Lásd: *Hamilton-Jay-Madison: A föderlista: értekezések az amerikai alkotmányról* (Európa, Bp. 1998.)
11. *Beard*: i. m. 1988. 215. o.
12. Beard hatását jól mutatja, hogy rendkívül elokelő helyezést ért el azon a listán, amelyen az Egyesült Államokban, illetve annak határain kívül amerikai történelemmel foglalkozó történészek arról szavaztak, hogy mindenféle műfajhoz tartozó művet tekintve, melyek gyakorolták rájuk a legnagyobb hatást. Beard 113 szerző közül a tizenkettedik helyen végzett. Jellemző ugyanakkor, hogy a szakemberekre legnagyobb befolyást gyakorló szakmonográfiák listáján már csak 99 szerző közül a harmincharmadik lett. (*Journal of American History*, 1994 December, 1203-1208. o.)
13. James Madison politikai filozófiájára vonatkozóan lásd: *Jack N. Rakove: James Madison and the Creation of the American Republic*. (HarperCollins, New York, 1990.). *Drew R. McCoy: The Last of the Fathers: James Madison and the Republican Legacy*. (Cambridge University Press, Cambridge, 1995.). *Drew R. McCoy: The Elusive Republic: Political Economy in Jeffersonian America*. (University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1980.). Alexander Hamilton politikai filozófiájára vonatkozóan

- lásd: *Harvey Flaumenhaft: Hamilton on the Foundation of Government. Political Science Reviewer*, 1976 Fall, 143-214.o. *Forrest McDonald-Ellen Shapiro McDonald: Requiem: Variations on Eighteenth Century Themes.* (University Press of Kansas, Lawrence, 1988.) 127-148. o. *Forrest McDonald: Alexander Hamilton: A Biography.* (W. W. Norton and Co., New York, 1979.). Magyarul: *Martin Diamond: A föderalista* In: *A politikai filozófia története* i.m. 1994. II. kötet. 204-233. o. *Hannah Arendt: A forradalom.* (Európa, Bp. 1991.) című könyvében többször is utal mindkét szerzőre. Madisonra vonatkozóan lásd: 219-20. o., 263-64. o., 312-13. o., 389-94. o. 401-404. o.. Hamiltonra vonatkozóan lásd: 400-403. o. *Politikai filozófiák enciklopédiája* i. m. 1995. Madisonra lásd: 305-307. o., Hamiltonra lásd: 171-172. o., *A föderalista* lásd: 129. o.
14. *Richard K. Matthews: The Radical Politics of Thomas Jefferson: A Revisionist View.* (University Press of Kansas, Lawrence, 1986.) 115. o.
 15. Uo.
 16. *Charles A. Beard: Economic Origins of Jeffersonian Democracy.* (Macmillan Co., New York, 1915.) 467. o.
 17. Beardet idézi: *Novick: i. m. 1995. 166-167. o. Charles A. Beard-Mary R. Beard: The Rise of American Civilization I.* (New York, 1927.) 23-43. o.
 18. Idézi: *Kraus-Joyce: i. m. 1990. 256. o., 257. o.*
 19. *Charles A. Beard-Mary R. Beard: A Basic History of the United States.* (Doubleday, Doran and Co., New York, 1944.) 62. o. Lásd: *J. G. A. Pocock: Machiavelli, Harrington, and English Political Ideologies in the Eighteenth Century. William and Mary Quarterly*, 1965 October, 549-583. o. és *Pocock: The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic political Tradition.* (Cambridge University Press, Cambridge, 1975.)
 20. *Horkay Hörcher Ferenc: Polgártárs Ferguson. A polgári társadalom fogalma Ferguson Esszéjében.* In: *A skót felvilágosodás.* (Osiris, Bp. 1996.) 363-378. o. Uo. 366. o., 376. o.; *Beard: i. m. 1944. 63. o.*
 21. *Beard: i. m. 1944. 62. o., 62-63. o., 63. o.*
 22. *John P. Diggins: Power and Authority in American History: The Case of Charles A. Beard and His Critics. American Historical Review*, 1981 October, 701-730.o. *Charles A. Beard: Individualism and Capitalism.* In: *Encyclopedia of the Social Sciences I.* Szerk.: E. R. A. Seligman. (New York, 1930.) 145. o.
 23. *Charles A. Beard: The Nature of Social Sciences.* (Scribner's Sons, New York-Chicago, 1934.) 60. o. *Diggins: i. m. 1981. 704-705. o. Beard: i. m. 1934. 61. o.* Beard haramincas évekre kiteljesedő relativizmusát részletesen tárgyalja Peter Novick, aki könyvének címét is Beard híres beszédéből kölcsönözte, amelyet az *American Historical Association* (Amerikai Történelmi Társulat) elnökeként mondott el. 1933-ban. Eszerint a történetírói objektivitás csak olyan „nemes álom” (noble dream), amely után a történetírók vágyakoznak, ám amelyet sohasem érhetnek el. Beard ennek fő okát a történetíró korhoz kötöttségében látta. Novick különösen könyvének második fejezetében foglalkozik a progresszizmus és a relativizmus kapcsolatával. *Novick: i. m. 1995. 111-278. o.*

Csaba Lévai

*Progressivism and the American Revolution: Charles Austin Beard
on the ideological nature of the American Revolution*

The progressivism was a comprehensive reform movement in the United States at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century. It also became institutionalized given that a party was also founded to make its purposes manifest in the political life. The backbone of the movement was constituted by those of the middle-class intelligentsia who got discontented with the exclusive rule of the "captains of industry." They were seeking for solutions to treat economic and social difficulties and prevent poverty in the same way as to unravel the ideological problems multiplied through the immigration from Southern Europe. The movement had a considerable impact on the American historiography as well. Charles Austin Beard (1874-1948) was one of the greatest figures of American progressive history writing. The paper gives an outline of his career, praising his scholarly work, investigating the theoretical roots of his view and providing an analysis of his works in detail.

Lovas Enikő Amália

Egy polgárcsalád karrierje a 19-20. századi Debrecenben

A Nagybákay Sesztina család felemelkedése sajátos debreceni környezetben, sok szempontból egyéni módon, nagyjából egységes irányt követve történt meg. Történetük sajátosságához hozzájárul, hogy a család vezető tagjai külön egyéniségek voltak, így a családon belül is egyéni karriereket futottak be, amelyek azután összefonódtak a család többé-kevésbé folyamatosan felívelő pályájával. Bár Magyarországon a 19. században több neves kereskedőcsalád története ismert, a Nagybákay Sesztinák története és karrierje jelentős eltéréseket mutat legtöbbjükhöz képest.

A korabeli Debrecen társadalma, gazdasági helyzete és az ebből adódó lehetőségek meghatározták az egyes személyiségek felemelkedési módjait. A város polgárait 1848 előtt három kategóriába sorolták az összeírások. Az első kategóriába a polgári oklevelet váltott háztulajdonosok rétege sorolható. A második kategóriát a polgárjoggal rendelkező, háztulajdonos vagy polgári foglalkozást űző személyek alkották, míg a harmadik kategóriába a polgárjog nélküli vegyes lakosság tartozott.

A polgárjog számos előnnyel járt, ezért 1848. augusztus 5-től deklarálták a háztulajdonos lakosok jogi egyenlőségét, ami a polgárjog jelentőségét csökkentette. Viszont ezzel csupán a polgárok egy része lett jogilag egyenlővé, ugyanakkor a régi civis réteg pozíciói gyengültek.

1857 és 1880 között a város lakossága 14%-kal nőtt, míg a bevándorlók aránya a korábbiakhoz képest megháromszorozódott. Ez a jelenség már újkori városiasodási folyamatot jelzett. Mivel mindenki szívesen foglalkozott másodlagosan a mezőgazdasággal, és széles társadalmi rétegek kötődtek a földhöz, a város agrárjellege közvetlenül mutatkozott meg.¹ A város gazdasági életében a mezőgazdaság dominanciája annak is volt köszönhető, hogy 1872-ig Debrecenben fennállt a céhszervezet, a középkori érdekvédelmi szabályokkal. 1880-ra mégis mutatkoztak a modern gyáripár kezdetei, majd az 1890-es évektől felgyorsult a város ipari fejlődése. A súlypont a nagyipari üzemekre helyeződött, ami megváltoztatta az iparos

társadalmat. Mindez maga után vonta az új szellemiségű kereskedőcsaládok kialakulását.²

Ezen körülmények között kezdte meg tevékenységét a *Sesztina család*.

A dinasztia első, üzletalapító feje *Sesztina Keresztelő János* (1793-1839) volt, aki a miskolci Sesztina Péter csizmadia mester hetedik gyermekeként, tíz-tizenkét évesen választott szakmát.³ Iskoláit Miskolcon végezte, mellette megtanult magyarul, szlovákul és - evangélikus vallású lévén - németül. 1807-ben vagy 1808-ban önállósodott, majd pár évig vándorolt: feltételezhetőleg járt Rozsnyón és/vagy Besztercebányán és/vagy Kassán illetve Pesten. Végül 1817-ben a debreceni Auer Sámuel cégnél⁴ gyakorolt. Ez az üzlet a korabeli Debrecen legvirágzóbb és legjelentősebb vaskereskedése volt. 1819-ben Sesztina János már saját üzletét nyitotta meg: „Vasüzlet a vasemberhez!” cégtábla alatt. Ezután kötötte meg házasságát Bészler Zsuzsannával⁵ (1819. május 27.), aki Auer Sámuel, korábbi gyakorló mestere, feleségének húga volt. Ez a jelentős rokoni és baráti kapcsolat az üzleti életben később is fontosnak bizonyult.

Debrecen ez idő tájt fokozatosan a Tiszántúl vaselosztó központjává vált. Ennek a funkciónak a lényege szerint a Felvidékről származó vasércesek és vasfeldolgozók áruit Erdélybe is továbbították.⁶ S bár a napóleoni háborúk idején a pénzügyi viszonyok erősen ingataggyá váltak, s ebben nagyon sokan tönkrementek, Sesztina János egyre inkább stabilizálni tudta a bolt helyzetét, sőt emelte is a színvonalat. 1821-22 fordulóján elérte a harmadosztályú színvonalat, majd 1823-24-ben már a II. classis-ban szerepelt. Az üzlet felfutásának köszönhetően 1823. május 20 -án saját házat tudott venni a Nagy Új utcán (Piac utca 21.), majd még ez évben megszerezte a debreceni polgár-státust.⁷ Üzleti kapcsolatai elsősorban Erdély és a Bánság árufelvevő vidékei felé, illetve az északi áruellátó területek (központban Besztercebányával) felé terjedhettek ki. Sesztina Jánosnak, mint a korban általában, nem maradtak fenn üzleti könyvei, éves mérlegei. Ezért nem ismeretesek tőkéjének nagysága, annak változásai, nyereségei, veszteségei, a szerzett profit aránya sem.

1825-ben jelent meg Wathner József magyar vaskereskedő segéd tankönyve a vaskereskedésről, a vasárúkról, azok jeleiről és a kötés-számításról. A könyv - *Wathner Praktischer Eisen- und Eisenwaren Kenner* volt a címe - kezdettől fogva alapvető szakirodalmi művé vált, és nagy hatást gyakorolt a vasárus szakmára; mintegy meghatározta a szakma színvonalát. Amire szükség is volt, hiszen a szükséglet folyamatosan változott, az ipari forradalom begyűrűző hatásaira az 1820-as, 1830-as években a vasárusok modernizálódtak. Ezt elősegítette az 1830-ik év kemény tele, amely után a vasforgalom éveken át növekedést mutatott, valamint az 1831-es kolerajárvány, ami után egészségügyi és gazdasági reformok különféle (modernizációs) építkezéseket fogatosítottak.

A jó hírnevet szerzett vaskereskedésben Sesztina János 1830. január 6-án inasai közé jegyeztette be *fiait, Lajost és Károlyt*.⁸ Ezzel bemutatta lehetséges *utódait* szakmai körökben. Fő célja a kötelességtudásra és kereskedői pályára nevelés volt, az iskolában és az üzletben egyaránt. Öt gyermeke közül a legkiemelkedőbb karriert Lajos futotta be, aki Debrecenben - és főként a boltban - töltött gyermekkorá végén előbb Eperjesen tanul, majd nagy szaktudású cégeknél tölti segédéveit.

Bészler Zsuzsanna 1835-ben bekövetkezett halála után Sesztina János elvette Budeusz Annát (1836. február 8.) Tokajból, de 1839-ben ő maga is meghalt (tüdőgyulladásban). (Az ekkor keletkezett vagyonszezárs kimutatta, hogy a család az 1840-es évekre a város egyik leggazdagabb családjá lett.)⁹

Sesztina Lajos 1836-ban, az Eperjesi Evangélikus Kollégium befejezése után Miskolcra került Bakos Gábor vaskereskedőhöz tanulónak, majd segédnek. Ez a cég bizonyul legfontosabb iskolájának. 1840-től a pesti Wurm és Heinrich, később Heinrich A. és Fiai cégnél, majd 1844-től a bécsi Franz Winckler Söhnéhez szerződött. Ez a két cég az ország, illetve a birodalom korabeli legnagyobb vaskereskedő vállalkozásai közé tartoztak. Itt módja nyílt kitanulni a teljes üzletvitelt. Tanulmányaiból csak egyszer tért haza, 1845 júniusában, hogy ideiglenesen felszámolja a családi vaskereskedést, mostohaanyja fenyegetésére, aki meg akart szabadulni az üzlettől.

1848-ban, az események alakulásával és tanulmányai végeztével tért haza végleg, s bár részt vett a forradalomban, 1848 végétől célja a vaskereskedés újraindítása volt. Ebben segített neki baráti és rokoni köre: Auer András özvegye Hoffer Zsuzsanna, a Heinrich A. és Fiai cég, a Franz Winckler Söhne, és sógorai, valamint Moll József kassai kereskedő, akik a cég tőkéjét kiegészítették pénzzhittel, illetve volt főnökei áruhitelt biztosítottak. 1850 szeptemberére sikerül megnyitnia boltját, amelynek forgalma hamarosan fellendül. Főbb üzleti kapcsolatait elsősorban pesti nagykereskedők, hazai, főként felvidéki cégek és nagyvállalatok jelentették; ausztriai árut kezdetben csak Wincklertől kapott, hajóúton.¹⁰

Vagyona gyors növekedésével családalapításra is gondolhatott: ekkor veszi el (1854-ben) nemes *Beör László gyógyszerész* Julianna leányát. Ez a házasság biztos családi háttérrel, sőt apósa révén némi pénzügyi forrást is garantált.

Az 1850-es évek második felére Debrecen megváltozó infrastrukturális körülményei lehetővé tették azt, hogy Sesztina Lajos vidéki cégeknek is vállaljon szállításokat. Ez módot adott arra, hogy üzletét az 'en gros' (nagybani) kereskedelem irányába bővítsse. Az ennek eredményeként egyre bonyolódó üzletmenet miatt az egységes irányítást új módszerrel oldotta meg: két legtehetségesebb segédjét *titkos társává* fogadta. Később ezt a szerződést folyamatosan újraindította és meghosszabbította. Az 1870-es évektől évi tiszta jövedelmének 20-20%-át engedte át nekik fejenként az üzlet vezetéséért. A szerződés értelmében a két társ, Weszter István és

Frindt Antal, megtakarított pénzét az üzletbe adhatta kamatra, az üzletházban lakhatott és a főnök családjával étkezhetett.¹¹

Erre az intézkedésre azért volt szükség, mert a család vagyona az 1850-es évek végére annyira felhalmozódott, hogy Sesztina Lajosnak módjában állt más vállalkozásokba fektetni pénzét és idejét. Az 1860-as évekre vagyonukat és tekintélyüket nézve újra a legelőkelőbb polgárok közé sorolták őt és családtagjait.

1860-ban a Piac utca 21. számú ház mellé megvette a 23. számút is, és az ott álló ház helyére egy újat építtetett Vécsey Imrével. 1866-ban egy szárnyépületet is hozzátoldatott raktárnak.¹² Üzletvitelét az 1860-as évekre tovább bővítette új kapcsolatokkal: magyarországi, ausztriai és németországi gyárakkal, üzletházakkal és iparosokkal kötött szerződéseket.¹³

A kiegyezés utáni közhangulat és a sorozatosan jó termésű évek kedvező gazdasági fejlődést biztosítottak. Elkezdődött az ún. gründolási/alapítási láz, amiben Sesztina Lajos is részt vett. A gründolási láz fejlesztette a vaskereskedelmet az új iparvállalatok és új vasútvonalak létrejöttével. Ezt a fejlődést az 1869-70-ben bekövetkező válság akasztja meg, ami a debreceni iparra, vállalatokra és a gazdaság egészére súlyos hatást gyakorolt.¹⁴

Sesztina Lajos az 1860-as évektől már több *társadalmi funkciót* is elvállalt: 1867-ben a városi törvényhatósági bizottság tagja lett, és társadalmi tevékenységként ipartámogató-fejlesztő munkába kezdett. A szájhagyomány szerint már Sesztina János is sokat foglalkozott a kisipar felkarolásával, Sesztina Lajos azonban ezt kiterjedtebb formában tette. A kiegyezés utáni időkben a kisipar sajátos módon fejlődött: ágazatainak száma alig, de munkásainak létszáma jelentősen bővült. Létfenntartásuk alapja az a társadalomban gyökerező gondolat volt, hogy a kisipari termékek minősége sokkal jobb, mint a sorozatgyártásban készülteké. A nagyipari konkurencia miatt az alapanyag árak emelkedtek, a késztermékek árai lecsökkentek és így a kisipar nemcsak a mennyiségi, hanem már a minőségi verseny miatt is válságba jutott. A kisipar funkciója termelő jellegűből nagyrészt szolgáltató-javító jellegűvé változott át.¹⁵

Sesztina Lajos felkarolta azokat a tehetséges és sokszor piacképes újításokat bemutató iparosokat, akik tevékenységüket gyáripari keretekben is tudták folytatni. Így pártolta például Fazekas József és Bőőr Ferenc lakatosokat, Tolnay István kovácmester lópatkó-szállításait a cégnek vagy Knoll Pál kefekészítő üzemait is.¹⁶

1869-ben utazást tett Németországban, Svájcban és Olaszországban, hazatérve pedig egyre több társadalmi tisztséget látott el. 1870 tavaszán az István Gőzmalom Rt. igazgatósági választmányának tagja lett, majd ezen gazdasági jelentőségű funkció mellett lépett be a Tornaegyletbe, a Kertészeti Egyletbe, a Dalegyletbe illetve a Polgári Lövész Társulatba. Már 1861-től a Zenede választmányának tagja. 1871. május 21-ével a Kereskedelmi Testület alelnöke lett, ahol az 1850-es

években, mint tag megkezdte közéleti szereplését. Ekkor indította el Szepessy Antal díszműáru kereskedő segítségével az első debreceni reál-kereskedelmi iskola megszervezését, ami 1871. október 21-én meg is nyílt.¹⁷

Az 1869-70-ik évi devalváció 1872-ben pénzbőséghez vezetett, ami újabb alapítási lázat indított el. Ebben Sesztina Lajos is részt vett. Felvette a kapcsolatot Putnokkal, a Szalóci Vasgyárral, a Betléri Vasgyárral, Andrássy Manó oláhpataki üzemével, a chisnavodai Heinzelmannal és betársult jelképesen a Csermelyvölgyi Gazdasági Gépgyárba és a szilvási gróf Keglevich-féle vasgyárba.¹⁸

Az 1870-es években több bank is helyezett ki fiókin intézményeket Debrecenbe, ami szintén segítette az iparosodást. 1872-ben az Alföldi Takarékpénztár, majd 1873-ban az Iparegyesületi Takaré- és Hitelintézetből a Városi Takaré- és Hitelintézet alakult meg. Külföldi bankok is fiókokat nyitottak, ám az 1873-as válság azokat is érintette. Bajba került a Kerületi Kereskedelmi és Iparkamara és a Kereskedő Testület is, az István Gözmalom Rt, majd az 1874-ben a szilvási Keglevich-gyár is csődöt jelentett, elavultság és tőkehiány miatt. Ez utóbbi jelentős veszteségeket okozott Sesztina Lajosnak is, de a vaskereskedést és a rábizott fióküzleteket, egyéb vállalkozásokat úgy tudta vezetni, hogy összességében nem érezték meg a válságot.

Hazatérése után Sesztina Lajos még abban az évben megkapta a Kerületi Kereskedelmi és Iparkamara alelnökségét; Komlóssy Imrével társulva. 1875-től a Gözmalom elnöke, majd 1876-tól az Ipar és Kereskedelmi Bank elnöke lesz. Ezekkel a tisztségekkel párhuzamosan a legfőbb jövedelmet jelentő üzlet vezetése mindinkább két fő segédjére hárult. Ezért részesedésüket 20-ról 25%-ra növelte.¹⁹

A debreceni hagyományokat folytatandó, 1876-ban némi tőkegyűjtés után megvette az 1355 magyar hold kiterjedésű *nagybákai birtokot*, balogfalvi Czóbel Imre cs. és kir. kamarástól, és az „újhelyi tanyát” 400 négyszögöl és 191 magyar hold kiterjedésben tiszaujhelyi Újhelyi Lászlónétól. Jelentős földbirtokai részben vagyontartalékként és forrásként szolgáltak, részben társadalmi pozíciót voltak hivatottak teremteni. 1880-ban tovább növelte birtokai nagyságát egy Széchenyi-kertbeli szőlő megvételével (767 négyszögöl, Makó Istvántól és Szikszay Julianától), majd 1881-ben a lövőpetri birtokot is megszerezte (1183 m. hold, 1182 négyszögöl).²⁰

Mindeközben folytatta a *malom* modernizációját, 1876-tól egészen 1890-ig. 1885-ben a Budapesti Általános Kiállításon is részt vett, országos rendezőbizottsági tagként, ezért megkapta a Ferenc József-rendet.

Az 1880-as évek vége és az 1890-es évek eleje jelentették Sesztina Lajos pályájának csúcását. 1885-ben az adófizetői lista 51-ik helyén állt.²¹ Valójában ekkor már valószínűleg az öt leggazdagabb kereskedő között foglalt helyet, bár kereskedők listáján is hivatalosan a tizenkettedik.²² Ebben a gyarapodásban sokat jelentett

az üzlet mellett a jelentős mellékfoglalkozást, tőkét és presztízst jelentő földbirtok, ami után a család itt, mivel főként nem a megyében helyezkedett el, nem adózott.

Az 1890-es évektől egyre fontosabb szerepet játszott a családi üzlet életében Sesztina Lajos *fia, Jenő* (1869-1944). Sesztina Jenő a gimnázium negyedik osztályának elvégzése után Iglóra került, majd az érettségi után, 1887-től Ausztriában, a bécsújhelyi Carl Siegl Eisen en gros u. détail Handlung-ban gyakorolta a vasas szakmát. Ez a cég elsősorban mezőgazdasági és építési szerszámok lerakataként volt jelentős. 1888-89 fordulóján a grazi Carl Greinitz Neffen céghez megy át tanulni, amit akkoriban a „vaskereskedelem legfőbb akadémiájaként” tartottak számon. Ez a vállalat külön ’en gros’ és ‘détail’ részlege mellett fenntartott egy nagy tranzit vasúti raktárat is. Érdekkörébe tartozott a cs. és kir. szabad eibiswaldi és krumbachi vas-és acélművek, Triesztben pedig külön fióközletet tartott fenn. Itt Sesztina Jenő három hónapot töltött el, majd kiváló eredményei jutalmául meglátogathatta a grazi, bécsújhelyi és stájer, karintiai vasipari telepeket.

1889-90-ben hazatérve előbb önkéntesként szolgált a 15. Gróf Pálffy huszárezredben, majd egy évet tölt szakmájához szükséges ismeretek szerzésével a budapesti jogi egyetemen.²³ 1891 őszen már alkalmazotti státusban belépett édesapja vaskereskedésébe. Bár ezt a tisztségét megőrizte 1894. január 31-ig, valójában szerepe az üzlet életében egyre fontosabb lett.²⁴

1893-ban Sesztina Jenő házasságot kötött Csanak Margittal, *Csanak József fűszerkereskedő* lányával. Házasságukból gyermek nem született.²⁵ S mivel Sesztina Jenő belépése után igen aktívan vett részt a cég üzleti életében, atyja 1894. január 31-én 50 000 Ft. részesedéssel látta el az üzleti vagyonból. Ez 28, 57%-os üzleti részesedést jelentett.²⁶

1895-ben Sesztina Jenőt a Debreceni Kereskedelmi Alkalmazottak Egyesülete elnökévé, később a Debreceni Kereskedő Társulat választmányi tagjává,²⁷ majd a Kereskedő Ifjak Egyesületének tagjává választották. Eme tisztségeiről azonban 1897-ben lemondott. Ő és családja rövidesen magyar nemességet nyert,²⁸ s miután 1905. január 11-én Sesztina Lajos meghal, üzletrészét fia öröklí és ezzel a cég vezetése is az ő kezébe kerül.

1905-ben Sesztina Jenő folytatta a kisebb vasipari üzemek fejlesztését, amelyet a Magyar Áruvédő Egyesület elnökeként valósított meg. Betársult Baloghné Békessy Rózsi szappanos üzemébe, létrehozva a Galíciával, Bukovinával és Erdéllyel is kapcsolatokat fenntartó Békessy Rózsi és Társa Szappangyárát. Ugyanígy alakította ki Flegler György nehéz helyzetben levő réz-nikkel- és vasbútorgyárából a Debreceni Vas-és Rézbútorgyár Rt-t, amivel fontos vaskereskedelmi árucikkeket is helyben tudtak előállítani. Még 1904-ben segítette Kühnel Józsefnek az Első Magyar Fészekodúgyár megalapításában, ugyanígy támogatta például Veréb

Lajos zárgyárát, Veréb István permetezőgépgyárát, Ottó Mihály és Neumann Jakab sodrony-és vasbútorkészítő üzemét, illetve Riesz Henrik kocsigyárát. 1908-ban a Hajdúnánási Mezőgazdasági Gépgyárat részvénytársasággá alakította Pauchly Mezőgazdasági Gépgyár néven, majd 1910-ben áttelepítette Debrecenbe.²⁹

1910-ben Sesztina Jenőt az István Gőzmalom felügyelő bizottságának tagjává választották, ami ekkor Debrecen legnagyobb kapacitású malma volt (~ 800 000 q őrlőképesség). A malom 1911-ben fuzionált - nehéz helyzete miatt - a Borsod Miskolci Gőzmalom Rt-vel Borsod Miskolci és Debreceni István Gőzmalom Rt néven.

A Sesztina Vaskereskedés mindeközben fénykorát élte. Fejlesztésére a továbbiakban nem került sor. A család tekintélyét jól jelzi, hogy 1909-től Sesztina Jenőt a virilisek közül beválasztották a város törvényhatósági bizottságába.³⁰

A századforduló után igen gyors fellendülés következett be, amelynek hulláma 1908 és 1912 között csúcsosodott ki. Az 1912-13-as években viszont az alapítási hullám megállt, és 1913-tól pénzügyi válság jelentkezett. A nagy és egyre növekvő piaci verseny miatt a Sesztina cég új elvet kezdett követni: a 'détail'-ban lemondtak a haszonról és az 'en gros'-ban igyekeztek azt nagyobb forgalommal pótolni.³¹

Sesztina Jenő közéleti-társadalmi tevékenységét továbbra sem hanyagolta el: korábbi emberbaráti tettei alapján 1912-ben a Vöröskereszt debreceni választmányának tagja lett, 1913-ban a kereskedelmi és földművelésügyi miniszter kérésére a Kereskedelmi és Iparkamara tagjaként Boszniából 20 mezőgazdasági és ipari tanoncot hozott át és helyeztetett el a Tiszántúlon. 1915-ben a Kereskedő Társaság alelnöki tisztét is elnyerte.

1915 szeptemberében őt is behívták katonának - kezdetben népfőlkelő hadnagyként, majd Nagyszőlősen fogolytábor-parancsnokként szolgált. Azonban vállalatai közösen kérvényezték leszerelését,³² amelynek sikere után a Mezőgazdasági Gépgyárban folyó hadi üzem termelési menetének felügyeletével bízták meg.³³

Az I. világháború kitörése nagy változásokat hozott az ország belpolitikájában és gazdaságában. Egy 1914. augusztus elsején megjelent általános moratórium megbénította a pénzügyi életet, és a bevonulások miatt minden gyárban - így a Vasudvarban is - polgári munkaerőhiány lépett fel. A polgári közlekedés és szállítás korlátozása miatt az áruutánpótlás is elakadt, nehezen lehetett biztosítani az üzletvitelt. 1914 novemberétől félévenként jelentek meg a hadikölcsönök,³⁴ amelyekben a Sesztina cég jelentős összegekkel vett részt. A háború folyamatosan növekvő pénzbőséget okozott, ami látszólag hasznos volt a gazdaságnak. A vasüzlet sokat szállított a hadseregnek, szállításaiért többnyire készpénzzel fizettek.³⁵ 1916-ra, a pénzbőség révén, sok adós tehermentesítette magát, de pénzügyi válság kezdetét lehetett érezni. A gazdasági viszonyok egyre romlottak; kialakult a drága-

ság, áruhiányok jelentkeztek, egyre szaporodtak az árucikkekre kivetett korlátozások. Megindult a fémbeszolgáltatás is.

Az I. világháború befejeződése után a behívott alkalmazottak nagy része hamar hazatért és munkába állt.³⁶ 1919. március 13-án ifj. *Rickl Antal* és *Weszter Bélát* (az 1917-ben elhunyt *Weszter István* fia) bejegyezték a vaskereskedés iparűző tagjává.³⁷

Ifj. *Rickl Antal* *Sesztina Lajos* legidősebb lánya, *Piroska* és *Rickl Antal* birtokos, gazdasági főtanácsos fia volt. Érdeklődése hamar a vaskereskedelem felé fordult és alapos, széleskörű szakmai képzettségre tett szert. *Nagybátyja* várható utódjaként a legnevesebb cégeknél gyakorolt: a pozsonyi *Mader T.E.*-nél, majd a lipcsei *Handelsakademie-n* (felsőkereskedelmi iskola) végzett egy évet. Ekkor látogatott el német vasgyárakba, majd utolsó gyakorlati évét *Brünnben* az *Eduard Till*-féle vasnagykereskedésben töltötte, ami a *Friedlandi Vasművek* fő kiárúsító üzlete volt. Végül egy év budapesti önkéntes katonai szolgálat után állt be a debreceni bolt 'détail' kiszolgálásába. 1909-ben tudását és világlátását fejlesztendő európai körutat tett. A világháborúban részt vett a szerbiai offenzívában, majd harcolt az olasz hadszíntéren is. Innen betegség miatt jött haza, majd front mögötti irodai szolgálatot osztottak ki rá. Csak a háború után tért vissza a vasüzletbe.³⁸

A Tanácskormány idején a cég három hétre állami tulajdonba került, de az üzletnek csak a tulajdonjogában történt változás.³⁹ Az üzletmenet azonban ideiglenesen elakadt, és az árubeszerzés egyre nehezebb lett a román megszállás előtt és alatt is. A cég rengeteg anyagi kárt szenvedett el ekkor,⁴⁰ de alaptőkéje stabil maradt.

1920-ban *Sesztina Jenő* társadalmi karrierje felívelt.⁴¹ Elvállalta a *Debreceni Kereskedő Társulat* elnökségét. Ez nagy kihívást jelentő feladat volt, főként a háború utáni nehéz időkben, de a problémákon saját vagyonával és a pénzügyi devalváció kihasználásával segített. Ezért *Horthytól* megkapta a kormányfőtanácsosi címet. Nagy szerepet játszott a *Déri Múzeum* létrejöttében, majd 1926-ban a *Debreceni Kereskedelmi és Iparkamara* elnöke lett.⁴² 1927-ben a kamarák küldöttéként felsőházi taggá választották.⁴³

1935-ben szlovák eredetű nevét (jelentése: hatodrészes) magyarosította, és felvette egyik birtoka központjáról a *Nagybákay* nevet. A *Belügyminisztériumtól* kettős vezetéknév használatát kérte, így lett hivatalos neve *Sesztina-Nagybákay Jenő*. Egy évvel később örökre fogadta unokaöccsét és egyben cégtársát, *Rickl Antalt*. A *Nagybákay* nevet számára és utódainak is érvényesítette, majd miután 1936-ban fogadott fia átvette a *Vasbútorgyár* irányítását, 1938-ban módosított végrendeletében általános örökösévé tette.⁴⁴

Sesztina-Nagybákay Jenő kiemelkedő gazdasági tevékenységéért 1942-ben Horthytól megkapta a Magyar Érdemrend Középkeresztjét.⁴⁵

1944. június 2-ától Debrecent folyamatos bombázások érték. A Vasudvar pin-céjét óvóhelynek használták, a Sesztina házaspár nagyerdei villájában talált menedéket. Végül nem tudván elviselni tovább az orosz megszállóktól elszenvedett lelki megaláztatásokat, 1944. október 21-én szakácsnőjük, özv. Keserű Imréné segítségével öngyilkosok lettek.

A Sesztina Lajos vaskereskedést 1949. október 14-én államosították. Az üzle-tet addig Nagybakay Rickl Antal és fiai, Antal és Péter vitték tovább. Nagybakay Rickl Antal 1976. március 24-én halt meg, miután megírta a Sesztina Vaskereske-dés történetét. Fiai ma is élnek.

A család történetéből több következtetés szűrhető le. Sesztina Jánossal kezdő-dően a család minden tagja nagyon fontosnak tartotta a széles körű és lehető leg-alaposabb szakmai műveltség megszerzését, illetve átadását utódainak. Ugyanak-kor lehetőséget teremtettek önálló pályaválasztásra is, amikor széleskörű polgári nevelést és műveltséget biztosítottak nekik. Mindamellettt igyekeztek érde-mes, szak-értő örököszt nevelni, aki nagymértékben kötődik a családhoz és az üzlethez is. A család gyermekei a boltban nőttek föl, és amikor már minden helyben megszerez-hető tapasztalatot és tudást elsajátítottak, és folytatni kívánták a szakmát, a leg-nevesebb és legtöbb tanulásra módot adó céghez küldték őket gyakorolni. Itt kapcso-latokra és széles világlátásra tehettek szert, megismerték az üzletmenetet, és kor-szerű szakismereteket szerezhettek. Végül hazatérve a boltba, próbaidőn tapasztalták ki és csiszolták az üzletben megvalósítható tudásukat.

Megfigyelhető a személyes kvalitások jelentősége is. Már Sesztina János kivá-ló szakember volt, aki mindig alkalmazkodott az új lehetőségekhez. Sesztina La-jos már az ország határain is túl tekintett. Új vállalkozásainak zöme régi, nehéz gazdasági helyzetben lévő üzemek felfejlesztése volt, amelyek termelésben fontos szerepük-nél fogva, új találmányokkal korszerűsítve nyereségessé voltak tehetőek. Ennek következtében vagyona 1905-ben elérte a 720 000 K-t, amelynek 52, 1%-a föld, 31, 8%-a kereskedelmi, ipari és banki vagyon, 20, 9%-a a vaskereskedésű üzletrész és 10, 9%-a részvények voltak. Sesztina Jenő vállalkozását be tudta kap-csolni az országos és a közép-európai gazdaságba.

A család a kereskedőből ipari vállalkozóvá előre lépő polgár *ideáltípusát* kép-viselte.

Jegyzetek

1. *Orosz István*: Földbirtok és társadalom. In: Debrecen története III. 1849. - 1919. Szerk. *Gunst Péter*, Debrecen 1997.
2. Adatok: *Balogh István*: A cívisek világa, Budapest, 1973. és *Timár Lajos*: Vidéki városiak, Budapest 1993.
3. *Nagybákay Antal Zelmos*: Egy megnemesített debreceni polgárcsalád története és lezármazása - a Nagybákay- Sesztina család. In: Turul 1998. 1-2., Budapest.
4. Az Auer céget Auer András alapította 1735-ben (Matricula Civium). A család Bazinból származott. Az alapító 1764-ik évi halálakor fia, János öröklé a céget. Auer János a céhen belül másod-, majd első gazda lett (1787-89 között illetve 1790-95 között). Tekintélyes és vagyonos polgárként városi esküdtnek is megválasztották. Fia, Sámuel apja 1795. november 8-ai halálával veszi át az üzletet. Már korábban 1792-ben beveszik a Nemes Vasáros Társaság tagjai sorába, majd 1794-ben megszerzi a debreceni polgárjogot. Cége fellendüléséhez hozzájárul, hogy 1798-ban elveszi Bészler Teréziát, akinek segítségével elsőrangú vaskereskedéssé alakítja azt.
5. Céhtagsága elnyerése után hamarosan megnyitotta üzletét. Ezt esketési levele is mutatja: „Sesztina János Miskolcra Német utcában Assessor Borbély Imre házában vette Bészler Jakab árva hajadon lányát Susannát Czegléd utcából. Tanuk: Müller György és esk. Csató József. Eskette Márton József lelkész. Mindketten az Augusztai Vallástételt tartják. A völegény keresztlevelét bemutatta és a T. Magisztratus engedelmeből már boltot nyitott.” (Református anyakönyv Debrecen)
Sesztina János vasáros 1819. május 27-én nyert felvételt a Vasáros Társaságba, felszabaduló levele, keresztlevele és a vándorlása során (cégektől) szerzett ajánlásai alapján: „Anno 1819 die 27ma May Sesztina János úr bévétetődött a betsületes Vasáros társaság tagjai közzé és befizette a beállítás Taxáját azaz ezüstbe a 100 Rforintot avagy Váltó cédulában 250Rforintot.” (A Ns. Vasáros Társaság jegyzőkönyve Debrecen, Déri Múzeum)
6. *Nagybákay Antal*: Debrecen és a vas. Debrecen 1940.
7. „Joannes Sesztina, Miskolc. Aug. Confess Ferripola” in Matricula Civium- HBmL
8. A debreceni nemes Vasáros Társaság szabályzata alapján *Rickl Antal*: A debreceni Vasáros Társaság története, 1930. és „1830 Die 6 a Jan. Sesztina János úr a két fiait Lajost és Károlyt inasnak magához beszegődtette, a kesztyű Pénzt is 4 Rforintba befizette. Négy esztendőre.” (A ns. Vasáros Társaság jegyzőkönyve, Debrecen, Déri Múzeum)
9. A Sesztina örökösök vagyonösszeírást kérelmező levele a tanácshoz 1839. április 19. HBmL IV. A. 1011/k-185/1840 és a Sesztina Jánosról maradt vagyon összeírása 1839 in: *Rácz István*: Debreceni vagyonleltárak 1717-1848 .15. 15/2 Debrecen 1984
10. In: Sesztina-Nagybákay Levéltár, a továbbiakban S.N.Levt.
11. Felsorolászerű adatok: in: S.N.Levt. és *Nagybákay Rickl Antal*: A debreceni Sesztina Vaskereskedés története és kora I. Kézirat, Nagybákay Antal Zelmos tulajdona, és társas szerződés Sesztina Lajos és két segédje, Weszter István és Frindt Antal között,

Debrecen, 1870. január 31. S.N.Levt. Családi iratok

12. S.N.Levt. családi iratok
13. U.o.
14. *Szűcs Ernő*: A város gyáripára 1849-1919 között. In: Debrecen története III. 1849-1919. Szerk. Gunst Péter, Debrecen 1997.
15. *Mózes Mihály*: Debrecen ipara a dualizmus korszakában. In: Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Szerk. *Ránki György*. Debrecen 1978.
16. S.N.Levt. családi iratok
17. U.o.
18. U.o.
19. *Nagybákay Rickl Antal*: A debreceni Sesztina Vaskereskedés...
20. 1885-re több mint 1000 holdas földbirtoka volt Bereg megyében, ami után Debrecenben nem adózott, de alapvető jövedelem forrása volt. Az 1876-ban megvett nagybákai birtokot és kiegészítését bérbe adta Weinberger Mór nagybérlőnek. Az emellett szintén Szabolcs megyében elhelyezkedő Lövey-birtokot (Lövépetri mellett) saját kezelésben, Molnár Lajos gazdatiszt révén tartotta, majd 1885-től bérletbe adja. 1892-től a bérlő Kohn Sámuel.
21. HBmL: A legnagyobb adót fizető polgárok névjegyzéke 1885
22. *Baranyi Béla*: Gondolatok az uralkodó elitről, valamint egy helyi elit történetéről, a debreceni virilizmus kapcsán (1870-1930). Magyar Történelmi Tanulmányok V 1972 23-25. oldal
23. *Nagybákay Antal Zelmos*: Hogyan készültek a debreceni kereskedők életpályájukra? Nagybakay (Rickl) Antal adatgyűjtésének felhasználásával. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1986., Debrecen 1987.
24. In: *Nagybákay Rickl Antal*: A debreceni Sesztina Vaskereskedés története és kora II
25. 1897. november 11-én lelkész: Könyves Tóth Kálmán, tanuk ifj. Csanak József, Rickl Antal. Az esküvő előtt Sesztina Jenő átiratkozott evangélikusról a református hitre. In: N.S.Levt.
26. 1894. január 31. Sesztina Lajosnak így 70 000 Ft üzleti tőkéje maradt. Megoszlás: Sesztina Lajos: 40%, Sesztina Jenő: 28, 57%, Weszter István: 31, 42% - Sesztina Lajos fiának Pestre írt, 1893. március 25-én kelt levele alapján, melyben fiát üzleti feladatok lebonyolításával bízta meg, és pontos utasításokkal látta el a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. igazgatójával történő tárgyalással kapcsolatban.
27. *Nagybákay Antal*: A Debreceni Kereskedő Társulat 240 esztendő múltja, Debrecen 1938.
28. A Sesztinák sem a földbirtokot és házingatlanokat, sem az egyéb vagyoni biztosítékokat nem tekintették elsődlegesen fontosnak a kereskedelmi és ipari vállalkozások helyett. Ugyanígy a nemesség megszerzése sem volt elsődleges cél, a család egyik tagjánál sem. 1897-ben ugyan még sokat számított egy ilyen oklevél a társadalmi presztízsből, de Debrecenben különösebb jelentősége soha nem volt. Inkább csak a városon kívül növelte a család társadalmi jelentőségét. Ezzel szemben például több pesti kereskedőcsaládnál megfigyelhető, hogy az alapító és vagyont felhalmozó családfő tár-

sadalmi és gazdasági tevékenységére hivatkozva próbált nemességet szerezni, miközben vagyont földbe és egyéb szilárd vagyoni biztosítékokba fektette. Utódainak ezután csak akkor kellett kockázatos üzleti vállalkozással foglalkozniuk, ha maguk is így akarták. Ez viszont ritka volt: vagy csupán felélték a vagyont, vagy kockázatmentes polgári vagyonszerzési módokat kerestek, vagy csak fenntartották a vagyont (pl. Boscovitz, Liedemann, Ullmann családok Pesten). In: *Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai*, Budapest 1989.

29. *Nagybákay Rickl Antal* in. III 12 p. valamint a Debreceni és Vidéke Ipartestület 40 éves története 103. o. és *Antal Tamás: Az ifjú Sesztina Jenő*. In: Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve XXIV.
30. HBmL: A város legtöbb adót fizető polgárainak névjegyzéke 1909
31. *Nagybákay Rickl Antal*: im. III
32. *Nagybákay Rickl Antal*: im. III 115. l.
33. A legtöbb gépgyárat - így a Mezőgazdasági Gépgyárat - hadiüzemre állították át. Itt katonai járművek és „Srapnel” típusú lövedékhüvelyek gyártása folyt. Ezt tovább nehezítette a Gépgyár anyagi helyzetét, amit újfent a vaskereskedés enyhített: 1915. december 31-én 1 200 000 K árutartozás elengedésével. Ez a lépés a vaskereskedésnek - jó üzletvitele ellenére is - igen nagy érvágást jelentett.
34. *Nagybákay Rickl Antal*: im. III
35. Weszter Béla levele alapján ifj. Rickl Antalhoz 1915. december 20. S.N.Levt.
36. *Nagybákay Antal Zelmós: Kereskedelmi alkalmazottak a debreceni Sesztina Vaske-
reskedésben 1819-1949*. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1989-90.
37. *Nagybákay Rickl Antal*: im. III 137. l.
38. In: Uo.
39. A vaskereskedői üzleti biztos, Roós Márton javasolta alkalmazásukat. Eredeti jegyző-
könyv: 1919. április, S.N.Levt.
40. Az összevesztés 24 247 K 4f in: *Nagybákay Rickl Antal*: im. III 151. l.
41. *Antal Tamás: Egy huszadik századi magyar polgár - Sesztina-Nagybákay Jenő*. Haj-
dú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve XXIV.
42. „Szentkirályi Tivadar, a kamara elhunyt nagynevű elnökének örökébe méltó utód lé-
pett... Sesztina Jenőnél nincs ma hivatottabb férfiú a Kamara vezetésének tiszttségé-
re... Eredményekben gazdag pályája, kiváló egyénisége predesztinálja erre. Sesztina
Jenőben elsősorban a kisemberek találják meg igaz barátjukat... Jószívúsége, ember-
baráti szeretete, szociális gondolkodása váltott ki általános elismerést...” Tiszántúli
Ipar és Kereskedelem II. évf. 1926. 16-17. sz. április 14., 24.
43. 1933 és 1936 között egyéb megtiszteltetések is érték még Sesztina Jenőt: a Debreceni
Ipar és Kereskedelmi Kamara elnöke volt, az ország összes kamarái küldötteként a
felsőház tagja, 1936-tól az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés elnöke, a Ma-
gyar Kereskedők és Vasiparosok Országos Egyesületének díszelnöke, a Debreceni
Patronage Egyesület tagjának választja, a Debreceni Kollégiumi Diák Szövetség elnö-
ki tanácsa, a Nemzeti Egységpárt választmányára úgyszintén, a Derecskei Iparos Dal
Egylet díszelnöke lett és tiszteletbeli elnöke a Debreceni Fűszerkereskedők Egyesüle-

tének, a Városi Közművelődésügyi Bizottságnak, a Lawn-Tenisz Szövetség Tiszántúli Kerületének, a Vas-Gép Műszaki Kivitelező Védetegyletnek, tagja lett a Városi Zenedei Bizottságnak, igazgatósági tagja az Alföldi Takarékpénztárnak és díszelnöke a Debreceni Iparos Dalegyletnek. *Nagybákay Rickl Antal* im. I. 175-205. o.

44. „Örökbe fogadott fiamat, Antalt, azért teszem általános örökösömmé, mert családuk-
ból ő foglalkozik velem cégünk vezetésében már több mint harminc éve ... Szakava-
tottsággal és lelkiismerettel megelégedésemre eredményesen dolgozik és mindkét fiát
is szeretettel gyakorolt vaskereskedő pályára neveli. “ *Sesztina-Nagybákay Jenő* 1938.
április 11-én kelt végrendeletéből *Tímár Lajos* im.105. o.
45. „Ha van valaki, aki megérdemli ezt a kitüntetést, az elsősorban *Sesztina-Nagybákay*
Jenő, aki érdemekben gazdag, munkás életen át mindig a közérdekében gondolkozott
és a legszentebb eszményeket szolgálta... Az ő nemes úri egyénisége, kivételes tehet-
sége ezért a legragyogóbb példakép...” *OMKE XXVI. évf. 1942. 21. sz. június 20.*

Enikő Amália Lovas

The career of a burgess family in 19th-20th-century Debrecen

János Keresztelő *Sesztina* (1793-1839) was the seventh child of Péter *Sesztina*, a Miskolc bootmaker. He chose the ironmonger trade. He visited several cities of Upper Hungary, then had his apprenticeship from 1817 at the firm of Sámuel Auer. He opened the business of his own in 1819 under the sign-board 'Hardware store to the ironman.' In the same year he married Zsuzsanna Bészler. Of the five children of theirs, Lajos and Károly had their apprenticeships in the family shop. In the ironmonger business Lajos had a splendid career. Through his substantially profitable course of business he did not only become one of the wealthiest tradesmen in Debrecen, but also played a leading role in the public life of the city. The paper follows the career of the Debrecen burgess Lajos *Sesztina*.

